

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРАВА «КРОК»**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ШЕВЦОВА АЛЬОНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 342.2

**ДИСЕРТАЦІЯ
СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВА ТА ЗАКОНУ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ
ТРАДИЦІЇ**

Спеціальність 081 «Право»
Галузь знань 08 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ А. В. Шевцова

Науковий керівник: Корольова Вікторія Вікторівна, кандидат юридичних
наук, доцент

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Шевцова А. В. Співвідношення права та закону в українській правовій традиції. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. – Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – Київ, 2023.

В умовах становлення новітньої української державності, ствердження демократичних засад життя, зокрема творення сучасної національної правової системи, національної правової ідентичності, звернення до національної правової традиції є необхідністю, оскільки саме вона концентрує в собі ментально-духовний вимір народу, фокусує ті смислові наповнення, ціннісний вимір, завдяки чому і здійснюється поєднання сучасного й майбутнього у праві, стверджується усталене, зумовлюються загалом зміни у правовій системі. Актуальність дослідження зумовлена інтенсифікацією реалізації євроінтеграційних прагнень України, оскільки використання тих гуманістичних смислів та цінностей, що є стрижнем національної правової традиції, цілком збігаються з європейськими. Це і є та основа, на якій можлива правова інтеграція України та ЄС.

У розділі 1 «Ступінь наукового опрацювання проблеми співвідношення права і закону в українській правовій традиції та методологічні засади її дослідження» проаналізовано наукові підходи й концепції, що складають теоретичне підґрунтя дисертаційного дослідження, а також сформовано методологічні засади для висвітлення проблеми співвідношення права та закону в контексті української правової традиції.

Виявлено, що проблему співвідношення права і закону можливо дослідити лише в контексті природно-правової світоглядно-мислиннєвої парадигми, оскільки саме в її руслі розмежовуються право та закон, на противагу легістській парадигмі, яка їх ототожнює. Українські теоретики і філософи права дослідили поняття правової традиції, специфіку співвідношення у праві матеріального та ідеального, поняття права, ціннісно-

смісловий вимір у праві, поняття закону, його різновидів, функцій, засад законотворчості, чинників, що впливають на цей процес, впливу закону на суспільні відносини, питання ефективності, значущості для сучасного правового розвитку, формальні та змістовні характеристики закону тощо. Як засвідчує джерельна база, формальні характеристики досліджено значно краще, ніж змістовні, що можна пояснити домінуванням позитивістської методології, яка є однією із засад законницького погляду на право.

Дослідження дисертаційної проблеми доцільно здійснювати, використовуючи принцип комплексного поліметодологічного підходу, в якому поєднано такі групи методів і підходів, як філософські (антропологічний, аксіологічний, діалектичний, природно-правовий та ін.), загальнонаукові (об'єктивності, індуктивний, дедуктивний, теоретичного моделювання, системності тощо) та спеціально-правові (історико-правовий, порівняльно-правовий та ін.).

У розділі 2 «Право та закон з позицій основних правових парадигм: законницької та природно-правової», який складається з двох підрозділів, з'ясовано, що об'єктивно дослідити співвідношення права і закону можливо лише в межах природно-правової доктрини, яка дає змогу відрізнити право від закону, що ототожнюються в контексті легістської (законницької) доктрини. Закон в її контексті мислиться як продукт діяльності державної влади, має владні витoki, є волеустановленим (позитивним) правом, яке стверджує монополізм державної влади. Легізм вивищує форму над правовим змістом, вихолощуючи з нього найперше гуманістичний, ціннісний вимір, підмінюючи його державно-владною волею, що являє собою чи не найбільший недолік цієї доктрини. Недооцінка правового змісту закону зумовлює, в кінцевому підсумку, нехтування загальнолюдських цінностей, а отже, руйнацію права та людського буття.

У межах природно-правової доктрини право постає багатограним духовно-культурним феноменом, який існує у розмаїтті форм, однією з яких є закон. Закон, що є похідним від права, є формою буття права. Право ж стосовно

закону є первинним і визначальним, позитивне право є наслідком прав людини. Право, яке є багатогранним духовно-культурним феноменом, *є також ширшим за обсягом від закону*, що є формою вираження права.

Залежно від доктрини, від розуміння права у правознавстві традиційно протиставлялися форма і зміст права. У легістській доктрині форма права відірвана від змісту, їй відводиться значно важливіше місце, ніж змісту. Сучасне правове мислення, пронизане природно-правовими ідеями й цінностями, долає протиставлення права та закону, змісту та форми. Право являє собою єдність, синтез форми і змісту, які є умовами його буття. Саме завдяки цій єдності право отримує свою якісну визначеність.

У розділі 3 «Специфіка співвідношення права та закону в українській правовій традиції від княжої України до новітньої доби», який включає чотири підрозділи, показано, що основу української правової традиції у княжу добу склали уявлення про первинність і визначальність природного права як таких установлень, витoki яких знаходяться у природі, людському розумові та Богові, які є первинними стосовно писаного державного права, свідченням чого є найбільш поширені форми українського права: правовий звичай і правовий договір, пам'ятки правової культури того часу. Українське право цього часу являло собою «юридизовану мораль», напрацьовану всім суспільством. Поряд із природно-правовою парадигмою співіснували фрагментарні прояви законницької доктрини, зокрема відрив правового змісту від форми, домінування форми над правовим змістом у вигляді неправових указів, несправедливих договорів, судових рішень, наявність у різних формах права довільно-владного змісту тощо.

Природно-правова парадигма в національній правовій традиції продовжує розвиватися в епоху українського модерну та в класичну добу. Ознаки юридизованої моралі має також законодавство. Законницька парадигма як альтернатива природно-правовій, у міру посилення російської окупації на українських землях, витісняє російським законодавством, що втілює необмежену владу царя, форми українського права, їх юридизовану мораль,

ґрунтовану на природно-правовій парадигмі. Українська правова ідеологія, національна правосвідомість продовжують розвиватися в юснатуралістичному руслі, але законодавство та правозастосовна практика все більше втілюють легістську парадигму. Закон із довільно-владним змістом починає домінувати в українській правовій реальності, яка втрачає ознаки правової і перетворюється на *законницьку*. Стверджувалися провідні ідеї легізму: тотожність права та закону; ідея вищості форми над правовим змістом, ідея держави і самодержця як найвищих цінностей; принцип законності як основа відносин органів влади і підданих тощо. Російська монархічна традиція ґрунтувалася на ідеї Бога та самодержавної волі як єдиного джерела влади, верховної і непорушної, а тому підкорення їй є обов'язком та природним станом кожного підданого.

Попри домінування законницької доктрини у XVIII - XIX ст., українська природно-правова парадигма збереглася і розвивалася теоретично. У полі зору українських мислителів перебували ідеї правового змісту законності, відповідності законів потребам суспільства, принципам природного права, міри примусу та покарання у змісті законів, наголошувалося на негативних наслідках їх застосування для суспільства і людини. Розвиваються європейські ідеї про природні права людини, народу й договірного походження держави, ідеї правових цінностей, засад правотворчості, верховенства права, панування його над свавіллям влади і неправим законом. У цьому плані українська правова думка була на порядок вище від російської.

Нині проблема співвідношення права та закону в Україні є, в кінцевому підсумку, проблемою зміни правових доктрин, основних типів праворозуміння – законницького (легістського) і юридичного, природно-правового. Людина, її невідчужувані права та свободи мають реально стати найбільшими цінностями в Україні, вони мають вивищитися над державою і законом, які повинні бути їх наслідком. Це актуальне завдання для громадянського суспільства й держави.

На підставі проведеного наукового дослідження автором, з-поміж іншого:

- з'ясовано, що наявність усталеної потужної природно-правової парадигми в українській правовій традиції показує, що дослідження

співвідношення права та закону в її межах є цілком підставним і необхідним, тому природно-правовий підхід став провідним у дослідженні дисертаційної проблеми;

- обґрунтовано, що, залежно від правової доктрини, від розуміння права у правознавстві, форма і зміст права традиційно протиставлялися. У легістській доктрині форма права відірвана від змісту, їй відводиться значно важливіше місце, ніж змісту, оскільки вона, як правило, ототожнюється з державною волею. Сучасне правове мислення, пронизане природно-правовими ідеями й цінностями, долає протиставлення права та закону, змісту та форми. Право являє собою єдність, синтез форми й змісту, які є умовами його буття, і саме завдяки цій єдності право отримує свою якісну визначеність;

- розкрито, що право княжої України та епохи модерну являло собою «юридизовану мораль», напрацьовану всім суспільством. Поряд із природно-правовою парадигмою, співіснували окремі фрагментарні прояви елементів законницької доктрини, зокрема спостерігався відрив правового змісту від форми, домінування форми над правовим змістом у вигляді неправових указів, несправедливих договорів, судових рішень, наявність у різних формах права довільно-владного змісту тощо;

- законницька парадигма як альтернатива природно-правовій, у міру посилення російської окупації на українських землях, витісняє російським законодавством, що було втіленням необмеженої влади царя, форми буття українців та форми їх права, їх юридизовану мораль, природно-правову парадигму. Українська правова ідеологія, національна правосвідомість продовжують розвиватися в юснатуралістичному руслі, проте нормативно-знакова реальність і правозастосовна практика посутньо все більше втілюють риси законницької доктрини. Закон із довільно-владним змістом починає домінувати в українській правовій реальності, яка все більше втрачає ознаки правової та перетворюється на *законницьку реальність*. Неофіційна українська правова система співіснує у пригніченому вигляді з офіційною російською законницькою системою;

- з'ясовано, що професорами КМА в епоху українського модерну розробляється проблема *єдності правової форми та змісту, права та закону, критеріїв правності закону*. М. Козачинський розробив, по суті, вчення про правовий закон, хоча саме поняття розроблене і вживане не було. Він показав, що позитивне, волеустановлене право має відображати закладені у природу людини закони її буття (природного права), а відповідність законів природному буттю людини зумовлює їх справедливість. Тобто, правність як критерій, що зумовлює правову якість закону, має свої витoki у духовно-культурній природі людського буття і полягає у відповідності змісту закону смислам та цінностям права, його принципам, природним правам людини;

- обґрунтовано, що остаточне знищення української державності у XVIII-XIX ст. спричинило знищення української правової системи і запровадження російської та австрійської, ґрунтованих на *законницькій* парадигмі, що була чужою українцям. Закон із довільно-владним змістом став джерелом агресії проти людини і народу. Стверджувалися провідні ідеї легізму: тотожність права та закону; ідея вищості форми над правовим змістом, ідея держави і самодержця як найвищих цінностей; принцип законності як основа відносин органів влади й підданих тощо;

- доведено, що, попри домінування в Україні законницької доктрини у XVIII-XIX ст., українська природно-правова парадигма, яка сформувалася як базова в українській правовій традиції, збереглася і розвивалася теоретично. У полі зору українських мислителів перебували ідеї правового змісту законності, відповідності законів потребам суспільства, принципам природного права, правовим цінностям, міри примусу та покарання у змісті законів, наголошувалося на негативних наслідках їх застосування для суспільства і людини;

- показано, що більшість російських учених-юристів, досліджуючи проблему правового розвитку, займали позицію позитивізму, наголошуючи на верховенстві позитивного (державного) закону, а не права, нехтуючи проблемою права та справедливості, прав і свобод людини, практично

заперечуючи саму ідею природного права, оголошуючи закон та самодержавну волю первинними стосовно людини і народу.

На противагу їм, українські науковці, мислителі постійно експлуатують проблему прав та свобод людини і громадянина, громади і народу, обстоюють загальнолюдські цінності, осмислюють питання відносин людини, громади, держави тощо. Права природні мисляться, як правило, первинними й визначальними стосовно закону як позитивного права. І в цьому плані українська правова думка є значно прогресивнішою, справді європейською, порівняно з російською;

- розкрито, що в контексті природно-правової парадигми мислителями XIX-поч. XX ст. розмежовуються право та закон, розробляється вчення про позитивне право як штучне, державно-владне явище, на противагу природному праву як духовно-культурному феномену, який утілює загальнолюдські цінності, що є водночас смисловими характеристиками права, яке існує в розмаїтті національних форм; закони диференціюються на справедливі, правові та несправедливі, які порушують права людей і народу – роздиференціація здійснюється за ціннісною основою. Розвивається ідея, що справедливим законам має бути підкорена державна влада та всі правовідносини, тобто розробляється ідея верховенства права;

удосконалено:

- положення про те, що, оскільки європейська правова ідентичність є не субстанцією, а режимом співіснування, то українцям для ідентифікації себе як європейського народу треба відмовитися від легістських принципів та цінностей, бо вони діаметрально протилежні європейській правовій ідентичності, європейським стандартам права, правовим цінностям і принципам, які є юснатуралістичними;

- ідея про національну правову традицію як основу правової ідентифікації народу, фундаментальну засаду його правового розвитку;

дістало подальший розвиток:

- положення, що неправовий закон, який заперечує цінності та

смісли права, з'являється в результаті нехтування законодавцем правових цінностей і смислів, владного довільно-свавільного конструювання його змісту, що зумовлює дисбаланс інтересів та правовідносин, нагнітання напруги в суспільстві, деперсоналізацію особистого «я» тощо, тому необхідні механізми запобігання появі таких нормативних актів;

- твердження, що природно-правовий характер української правової традиції у княжу добу та епоху модерну був зумовлений типом раціональності, нерозривно пов'язаної зі своїм буттєвим корінням - одухотвореної раціональності, що домінувала на тогочасних українських землях.

Ключові слова: Конституція, природне право, праворозуміння, право, права людини, правотворчість, правосвідомість, судові органи, судочинство, державність, позитивне право, корупція, норми, закон, інтеграція, правова ідеологія.

SUMMARY

Shevtsova A. V. Correlation of natural law and positive law in the Ukrainian legal tradition. – *Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.*

The dissertation on competition of a scientific degree of the doctor of philosophy on a major 081 - law. - Higher educational institution University of Economics and Law "KROK". – Kyiv, 2023.

In the conditions of a formation of the newest Ukrainian statehood, affirmation of the democratic principles of life, in particular, creation of modern national legal system, national legal identity appeal to national legal tradition is necessary as it concentrates in itself mental and spiritual dimension of the people, focuses in itself semantic fillings, value dimension, due to which the combination of present and future in law is carried out, established is claimed, changes in the legal system are conditioned in general. The relevance of the study is due to the intensification of Ukraine's European integration aspirations, because the use of those humanistic meanings and values that are the core of the national legal tradition, coincide with

European, this is the basis on which legal integration of Ukraine and the EU is possible.

Section 1 "The degree of scientific study of the relationship between natural law and positive law in the Ukrainian legal tradition and methodological principles of its study" analyzes the scientific approaches and concepts that form the theoretical basis of the dissertation research, and formed methodological principles to cover the problem of natural law and positive law in the context of the Ukrainian legal tradition.

It was found that the problem of the relationship between natural law and positive law can be explored only in the context of natural-legal worldview-thinking paradigm, because it is in its line that natural law and positive law are distinguished, as opposed to the Legist paradigm that identifies them. Ukrainian theorists and philosophers of law have studied the concept of the legal tradition, the specifics of the relationship in law between material and ideal, the concept of law, value-semantic dimension in law, the concept of law, its varieties, functions, principles of lawmaking, factors influencing this process, the impact of the law on public relations, issues of efficiency, significance for modern legal development, formal and substantive characteristics of the law, etc. According to the source base, the formal characteristics have been studied much better than the substantive ones, which can be explained by the dominance of the positivist methodology, which is one of the foundations of the legal view of law.

Research of the dissertation problem is expedient to carry out, using the principle of the complex polymethodological approach in which such groups of methods and approaches as philosophical (anthropological, axiological, dialectical, natural-legal, etc.), general scientific (objectivity, inductive, deductive, theoretical modeling, systematics, etc) are combined, and special-legal (historical-legal, comparative-legal, etc.).

In Section 2 "Natural law and positive law from the standpoint of basic legal paradigms: legalistic and natural law", which consists of two sections, it is found that objectively examine the relationship between natural law and positive law is possible

only within the natural law doctrine, which gives the ability to distinguish natural law from positive law, which are identified in the context of legist doctrine, which interprets the law as a product of state power, established (positive) law, which asserts the monopoly of power. Legism elevates form above legal content, emptying it of the humanistic, value dimension, substituting it for the will of the state. Underestimation of the legal content of the law leads, ultimately, to the neglect of universal values, and, consequently, the destruction of right and human existence.

Within the framework of natural law doctrine, law appears as a multifaceted spiritual and cultural phenomenon, which exists in a variety of forms, one of which is the law. Positive law, being derived from natural law, is a form of existence of law. The natural law in a relation to the positive law is primary and decisive, the positive law is a consequence of human rights. Law, as a multifaceted spiritual and cultural phenomenon, is broader in scope than positive law, which is a form of law. In the legal positivism, the form of law is detached from the content, it is more important than the content. Modern legal thinking overcomes the opposition of natural law and positive law, content and form. Law is the unity, form and content, which are the conditions of its existence. It is due to this unity that the right acquires its qualitative certainty.

Chapter 3 "Specifics of the relationship between natural law and positive law in the Ukrainian legal tradition from princely Ukraine to modern times", which includes four sections, shows that the basis of the Ukrainian legal tradition in the princely era were ideas about the primacy and certainty of natural law as such institutions, sources of which are in nature, human mind and God, which are primary in relation to written state law, as evidenced by the most common forms of Ukrainian law: legal custom and legal contract, monuments of legal culture of that time. The law of that time was a "legalized morality" developed by the whole society. Along with it, fragmentary manifestations of legal doctrine coexisted: the separation of legal content from form, the dominance of form over legal content, the presence in various forms of law of arbitrary-authoritative content, and so on.

The natural law paradigm in the national law tradition develops in the era of Ukrainian modernism and in the classical era. Legislation also has signs of legalized morality. The legalistic paradigm as an alternative to the natural law, as the Russian occupation of Ukrainian lands intensifies, displaces by the Russian legislation, which embodies the unlimited power of the tsar, the forms of Ukrainian law, their legalized morality based on the natural law paradigm. Legislation and law enforcement practice increasingly embody the Legist paradigm. The law with an arbitrary-authoritative content begins to dominate in the Ukrainian legal reality, which loses its law features and becomes legalistic. The leading ideas of legism were asserted: the identity of natural law and positive law; the idea of the supremacy of form over legal content, the idea of the state and the autocrat as the highest values; the principle of legality as the basis of relations between the authorities and the subjects, etc. The Russian monarchical tradition was based on the idea of God and autocratic will, so submission to it is postulated by the duty and natural state of each subject.

Despite the dominance of Russian legal doctrine in the XVIII - XIX centuries, the Ukrainian natural law paradigm was preserved and developed theoretically. Ideas are being developed: the legal content of legality, the conformity of laws to the needs of society, the principles of natural law, the degree of coercion and punishment in the content of laws, the negative consequences of their application for society and man. European ideas about the natural human rights, the people and the contractual origin of the state, the idea of law values, Principles of lawmaking, rule of law it's domination over the arbitrariness of power and illegal law are developing. And in this regard, Ukrainian legal thinking was much higher than Russian.

Currently, the problem of the relationship between positive law and natural law in Ukraine is, ultimately, a problem of changing legal doctrines, the main types of legal understanding- legal positivism (legalism), natural law. Human, his inalienable rights and freedoms must really become the greatest values in Ukraine, they must be destroyed over the state and the law, which must be their consequence. This is now an urgent problem for civil society and the state.

Based on the research, the author, among other things:

- it was found that the existence of an established powerful natural-legal paradigm in the Ukrainian legal tradition shows that the study of the relationship between natural law and positive law within it is quite reasonable and necessary, so the natural-legal approach has become leading in the study of the dissertation;
- it is substantiated that the ratio of content and form in law depends on the type of legal understanding. In the Legist doctrine, the form of law is detached from the content, it is thought to be more important than the content, because it is identified with the state will. Modern legal thinking, permeated with natural legal ideas and values, overcomes the opposition of natural law and positive law, content and form. Law is a unity, a synthesis of form and content, which are the conditions of its existence, and it is through this unity that it receives its qualitative certainty;
- it is revealed that the law of princely Ukraine and the modern era was a "legalized morality" developed by the whole society. Along with it coexisted fragmentary manifestations of elements of legal doctrine, in particular, the separation of legal content from form, the dominance of form over legal content in the form of illegal decrees, unjust treaties, court decisions, the presence in various forms of law arbitrary content, etc .;
- The legal paradigm as an alternative to the natural law, as the Russian occupation of Ukrainian lands intensifies, displaces the Russian legislation that embodied the tsar's power, forms of Ukrainian law, legalized morality, and the natural law paradigm. Ukrainian legal ideology and legal consciousness continue to develop in the jusnaturalistic direction, but normative-symbolic reality and law enforcement practice increasingly embody the features of legal doctrine. The law with an arbitrary and authoritative content begins to dominate in the Ukrainian legal reality, which increasingly loses its legal features and becomes a legal reality. The unofficial Ukrainian legal system coexists in a depressed form with the official Russian legal system;
- it was found out that KMA professors in the era of Ukrainian modernism are developing the problem of unity of legal form and content, natural law and positive law, criteria of legal legality. The origins of law as a criterion of the legal quality of

law in the spiritual and cultural nature of human existence and essentially lies in the conformity of the content of law to the meanings and values of law, its principles, natural human rights;

- it is substantiated that the final destruction of Ukrainian statehood in the XVIII - XIX centuries led to the destruction of the Ukrainian legal system, and the introduction of Russian and Austrian, based on a legal paradigm that was alien to Ukrainians. The law with the arbitrary and authoritative content became a source of aggression against man and people. The leading ideas of legism were asserted: the identity of natural law and positive law; the idea of the supremacy of form over legal content, the idea of the state and the autocrat as the highest values; the principle of legality as the basis of relations between the authorities and citizens, etc .;

It is proved that, despite the dominance of legal doctrine in Ukraine in the XVIII - XIX centuries, the Ukrainian natural law paradigm, which was formed as a basic in the Ukrainian legal tradition, has been preserved and developed theoretically. In the field of view of Ukrainian thinkers were the ideas of the legal content of legality, compliance of laws with the needs of society, principles of natural law, legal values, coercion and punishment in the content of laws, emphasized the negative consequences of their application to society and man; the problem of human and civil rights and freedoms, community and people is exploited, universal values are defended, issues of human, community, state relations are comprehended, natural rights are considered primary and determining in relation to the law;

- it is shown that most Russian legal scholars, studying the problem of legal development, took the position of positivism, emphasizing the rule of positive (state) law, not natural law, ignoring the problem of law and justice, human rights and freedoms, virtually denying the very idea of natural law, declaring the law and the autocratic will primary in relation to man and people. Ukrainian legal thought, compared to Russian, is much more progressive, truly European

- revealed that in the context of natural law paradigm thinkers of the XIX - early XX centuries distinguish natural law and positive law, develops the doctrine of positive law as an artificial, state-authoritative phenomenon, as opposed to natural law, which

embodies universal values and meanings, exists in a variety of national forms; laws are differentiated into fair, legal, and non-legal, unjust, which violate the human rights - differentiation is carried out on the basis of values. The idea that the state power and all legal relations should be subordinated to fair laws develops, that is the idea of the rule of law is developed;

Improved:

- the provision that, since European legal identity is not a substance but a regime of coexistence, Ukrainians need to abandon traditional legalist principles and values in order to identify themselves as European people, because they are diametrically opposed to European legal identity, European legal standards, legal values and principles that are jusnaturalistic;
- the idea of the national legal tradition as the basis of the legal identification of the people, the fundamental basis of its legal development;

received further development:

- the provision that illegal law is a consequence of the legislator's neglect of the legal values and meanings, authoritarian arbitrary construction of its content, which causes an imbalance of interests and legal relations, escalating tensions in society, depersonalization of personal "I" etc., so there is necessity in the mechanisms to prevent such regulations ;
- the assertion that the natural and legal nature of the Ukrainian legal tradition in the princely era and the modern era was due to the type of rationality inextricably linked with its existential roots - the spiritual rationality that dominated the Ukrainian lands of that time.

Key words: Constitution, natural law, legal understanding, law, human rights, law-making, legal awareness, judicial bodies, judiciary, statehood, positive law, corruption, norms, law, integration, legal ideology.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Шевцова А. Співвідношення природного права та позитивного в домодерній українській правовій традиції домодерної епохи. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2018. Вип. 33. С. 39-47.
2. Шевцова А. В. Закон крізь призму основних типів праворозуміння. *Юридичний науковий електронний журнал*. №3. 2019. С. 266-269.
3. Шевцова А. Співіснування позитивізму та юснатуралізму в українській правовій традиції XIX-поч. XX ст. *Порівняльно-аналітичне право*. №5. 2019. С. 56-59.
4. Шевцова А. Співвідношення права та закону в українській правовій традиції модерної доби. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2019. Випуск 36-37. С. 35-42. <https://doi.org/10.31732/2312-7686-37-43>.
5. Шевцова А. Відродження та розвиток національної правової традиції як засада правового реформування сучасної України. *KELM* (Республіка Польща). 2020. № 4 (32). vol. 2. С. 203-209. <https://doi.org/10.51647/kelm.2020.4.2.36>.
6. Topchiy V., Boichuk A., Zhydovtseva O., Shevtsova A., Serohin V., Voronov M., Hradova Y. Content of human legal value within positivist type of legal understanding. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2020. Vol. 25 (S4). Pp. 1-8.
7. Shevchenko A., Voitseshchuk A., Zhydovtseva O., Kudin S., Boichuk A., Shevtsova A. The Value of Man in the Positivity Type of Understanding Law. *Guestianes politicas*. 2022. Vol. 40 № 74. DOI: <https://doi.org/10.46398/cuestpol.4074.54>.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Шевцова А. Стандарти прав людини як основа правової нормотворчості. *Основні права людини: розуміння та виклики* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (10 грудня 2019 р., м. Київ). Київ : Гельветика, 2019. С. 64-67.

9. Шевцова А. В. Аксіологічний підхід в сучасному правознавстві. *Юридичні науки: проблеми та перспективи* : Міжнародна науково-практична конференція (21-22 червня 2019 року, м. Запоріжжя). Запоріжжя, 2019. 148 с. С. 142-144.

10. Шевцова А. В. Значимість гуманістичних смислів української правової традиції для правового реформування сучасної України. *Філософські, психологічні та методологічні проблеми права* : матеріали VIII Всеукраїнської наук.-теорет. конф. (26 листопада 2020 р., м. Київ). Київ : Національна академія внутрішніх справ, 2020. С. 305-309. URL : http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/bitstream/123456789/17890/1/%d0%9a%d0%be%d0%bd%d1%84%d0%b5%d1%80%d0%b5%d0%bd%d1%86%d1%96%d1%8f_%d0%a4%d1%96%d0%bb%d0%be%d1%81%d0%be%d1%84%d1%96%d1%8f_26.11.2020.pdf

11. Шевцова А., Братасюк М. Сучасна філософія правового захисту: необхідність зміни акцентів. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід* : матеріали V-ої Міжнародн. наук.-теорет. конф. (16-17 квітня 2021 року, м. Тернопіль). Тернопіль : ЗУНУ, 2021. С. 18-20. URL : <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/41903/1/%D0%9C%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80.%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84.%20%D0%AE%D0%A4%202021.pdf>

12. Шевцова А. Верховенство права як засада правового державотворення. *Проблеми і стан дотримання захисту прав людини в Україні* : матеріали Міжнародн. науков-практ. конф. (20-21 серпня 2021 р., м. Львів). Львів, 2021. С. 68-70.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ 1. СТУПІНЬ НАУКОВОГО ОПРАЦЮВАННЯ ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВА І ЗАКОНУ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ ТРАДИЦІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	29
1.1. Науково-теоретичні засади дослідження проблеми співвідношення права та закону в українській правовій традиції.....	29
1.2. Методологічні засади дисертаційного дослідження.....	45
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1.....	56
РОЗДІЛ 2. ПРАВО ТА ЗАКОН З ПОЗИЦІЙ ОСНОВНИХ ПРАВОВИХ ПАРАДИМ: ЗАКОННИЦЬКОЇ ТА ПРИРОДНО-ПРАВОВОЇ....	61
2.1. Право та закон: витoki, смислові характеристики, аспекти співвідношення.....	61
2.2. Правовий закон як вираження єдності форми та правового змісту.....	74
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2.....	89
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВА ТА ЗАКОНУ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ ТРАДИЦІЇ ВІД КНЯЖОЇ УКРАЇНИ ДО НОВІТНЬОЇ ДОБИ.....	92
3.1. Взаємозалежність права та закону в правовій традиції українського домодерну.....	92
3.2. Українська модерна правова традиція: специфіка співбуття права та закону.....	117
3.3. Українська правова традиція класичної епохи: співіснування діаметрально протилежних правових парадигм.....	141
3.4 Проблема розрізнення права та закону в українській правовій традиції новітньої епохи.....	165
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3.....	178
ВИСНОВКИ.....	183
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	190
ДОДАТКИ.....	233

ВСТУП

Актуальність теми. В умовах становлення новітньої української державності, ствердження демократичних засад життя, зокрема творення сучасної національної правової системи, національної правової ідентичності, звернення до національної правової традиції є необхідністю, оскільки саме вона концентрує в собі ментально-духовний вимір народу, фокусує ті смислові наповнення, ціннісний вимір, завдяки чому і здійснюється поєднання сучасного й майбутнього у праві, стверджується усталене, зумовлюються загалом зміни у правовій системі. Національна правова традиція допомагає розкрити специфіку національного образу права, правової системи, її складових, зумовлених ментальними та культурно-історичними особливостями розвитку народу, закономірності становлення народу як суб'єкта права, динаміку правотворення, розвиток правовідносин, правосвідомості тощо. Вона виступає засобом правової ідентифікації народу, забезпечення тяглості й цілісності його правового розвитку.

Звернення до національної правової традиції зумовлене також і необхідністю захисту національної безпеки України, оскільки вона безпосередньо залежить від зрілості, внутрішньої узгодженості, дієздатності національної правової системи, яка має ґрунтуватися на національній правовій традиції, правовій спадщині. Крім цього, актуальність дослідження зумовлена інтенсифікацією реалізації євроінтеграційних прагнень України, оскільки використання тих гуманістичних смислів та цінностей, які є стрижнем національної правової традиції, цілком збігаються з європейськими. Це і є та основа, на якій можлива правова інтеграція України та ЄС.

У сучасній українській правознавчій науці розробляються такі аспекти проблеми співвідношення права і закону в українській правовій традиції, як: трактування права та закону з позицій легістського (законницького) і природно-правового (юснатуралістичного) методологічних підходів, якість законодавства, критерії правності закону, характерні ознаки правового закону, ціннісний вимір у праві, поняття та характеристики національної правової традиції, стандарти прав людини, верховенство права як фундаментальна засада

правового розвитку, правове реформування в сучасній Україні, його провідні напрями, чинники правового розвитку тощо. Ці та інші аспекти досліджуваної проблеми розробляли і розробляють такі українські класики, мислителі, науковці, як: О. Бандура, Ю. Білас, В. Братасюк, О. Биков, С. Головатий, О. Гвоздік, В. Градова, Н. Гураленко, С. Дністрянський, Т. Дідич, М. Вітрук, Ю. Гоцуляк, В. Зайчук, П. Захарченко, Н. Оніщенко, А. Олійник, О. Олійник, О. Осауленко, В. Корольова, Б. Кістяківський, В. Кравець, М. Козюбра, М. Козачинський, І. Котюк, М. Костицький, Л. Луць, М. Мірошніченко, В. Скрипнюк, В. Селіванов, О. Скаун, В. Скоморовський, Т. Тарахонич, С. Павлов, Ю. Пацурківський, Н. Петлевич, О. Петришин, Т. Прокопович, П. Рабінович, А. Француз, С. Шевчук, Ю. Шемшученко, О. Шевченко, В. Цвік, П. Юркевич, О. Ющик та ін., а також зарубіжні: А. Барак, Дж. Берман, І. Бентам, Ж.-Л. Бержель, А. Дайсі, Рене Давид, Таманага Браян, Й.-Г. Гегель, Г. Кельзен, А. Ковлер, Дж. Локк, Дж. Остін, Т. Гобс, Т. Пейн та ін.

Проте, як засвідчують наукові джерела, проблему впливу типу раціональності (типу праворозуміння) на трактування співвідношення права та закону, єдності форми та правового змісту, співвідношення права та закону в різні періоди українського правового розвитку, вплив національної правової традиції на правове реформування сучасної України тощо можна віднести до малорозроблених, тому нашим правникам, теоретикам права необхідно інтенсифікувати наукові зусилля в цьому напрямі. Це і вплинуло визначальним чином на вибір теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснювалося відповідно до законів України «Про вищу освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність», Національної стратегії розвитку освіти на 2012–2021 роки (Указ Президента України від 25 червня 2013 року № 344/2013), Плану заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року, схваленого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23.11.2015 року № 1393-р. Дане дослідження належить до фундаментальних досліджень актуальних проблем суспільних та

гуманітарних наук, включених до Переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 2020 року, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 942 від 7.09.2011, зі змінами, внесеними згідно з Постановами Кабінету Міністрів України № 970 від 24.10.2012, № 741 від 23.09.2015, № 556 від 23.08.2016.

Дисертаційну роботу проведено в межах науково-дослідної теми кафедри теорії та історії держави і права Вищого навчального закладу «Університет економіки та права «КРОК» – «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення прав людини та дитини в умовах розбудови правової, демократичної, соціально-орієнтованої держави з широко розгалуженими інститутами громадянського суспільства» (номер державної реєстрації: 0118U001384).

Об'єкт дослідження – українська правова традиція як коло усталених суспільних відносин, які становлять основу правової ідентифікації народу та фундаментальну засаду його правового розвитку.

Предмет дослідження – проблема співвідношення права та закону в українській правовій традиції.

Мета і завдання дослідження. *Метою* дослідження є концептуалізація теоретико-правового осмислення закономірностей співвідношення права та закону в українській правовій традиції, їх використання у правовому реформуванні сучасної України.

Поставлена *мета* дослідження визначила такі *завдання*:

- з'ясувати ступінь наукового опрацювання проблеми реалізації права;
- сформулювати методологічне підґрунтя для висвітлення дисертаційної проблеми;
- розглянути право і закон з позицій основних правових доктрин;
- показати правовий закон як вираження єдності форми та правового змісту;
- дослідити співвідношення права та закону в домодерній українській правовій традиції;

- з'ясувати особливості співвідношення права та закону в українській правовій традиції епохи модерну;
- розглянути співіснування діаметрально протилежних (антагоністичних) парадигм в українській правовій традиції класичної епохи;
- дослідити проблему розрізнення права та закону в українській правовій традиції новітньої епохи.

Методи дослідження. Задля забезпечення всебічності аналізу і повноти дослідження проблеми співвідношення права та закону в українській правовій традиції використано принцип комплексності й взаємодоповнюваності методів пізнання. У роботі застосовано низку *філософських* підходів і методів, зокрема: *діалектичний* – при аналізі національної правової традиції, генези українського права, взаємозв'язку права та закону, з'ясуванні ціннісного виміру права, прав людини, їх значущості для людини і народу, європейських стандартів права тощо; при з'ясуванні сутнісних рис основних типів праворозуміння легістського (законницького) та природно-правового; дослідженні правового реформування сучасної України, чинників, що впливають на його змістовно-структурний вимір і здійснення (п. 1.1, 2.1, 2.2, 3.2, 3.3, 3.4); *антропологічно-аксіологічний підхід* – при розкритті гуманістичного виміру права, його форм буття, національної правової традиції, стандартів права, правових цінностей (п. 2.1, 2.2, 3.1, 3.2, 3.3, 3.4); *природно-правовий підхід* – при розкритті суті права загалом, прав людини та народу, їх опредметненні, з'ясуванні критеріїв правності як якісної основи права, дослідженні засад національної правової традиції; смислових характеристик європейських стандартів права, осмисленні правової реформи тощо (п. 2.1, 2.2, 3.1, 3.4); *герменевтичний метод* – для аналізу наукових джерел, правових понять та концептів, низки наукових положень, формулювання висновків й узагальнень тощо (п. 1.1, 1.2, 2.2, 3.1, 3.2, 3.4); *загальнонаукові* методи: об'єктивності, індуктивний, дедуктивний, системності, структурно-функціональний, аналізу, синтезу, теоретичного моделювання тощо (п. 2.1, 2.2, 3.1, 3.2, 3.3, 3.4); *спеціально-правові* методи: *порівняльно-правовий* - для дослідження національної правової традиції різних

історичних періодів, форм права, різновидів закону; трактування права та закону з позицій законницького (легістського) та юридичного (природно-правового) підходів тощо (п. 2.1, 2.2, 3.1, 3.2); *історично-правовий* – для аналізу різних етапів розвитку української правової традиції (п. 3.1, 3.2, 3.3, 3.4); *формально-догматичний* – для дослідження нормативно-правових актів, окремих правових концептів і понять, висновків та положень; *соціологічно-правовий* – для дослідження соціокультурних особливостей розвитку права, значущості права і закону для соціального розвитку тощо.

Провідним, базовим підходом став у дослідженні природно-правовий, що дозволило висвітлити проблему співвідношення права та закону в національній правовій традиції з позицій сучасного гуманістичного правового мислення.

Емпіричну базу дослідження склали наукові напрацювання українських і зарубіжних авторів з філософії, теорії та філософії права, історії права, галузевих правничих наук, положення міжнародних договорів, національного законодавства, узагальнення судової практики.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що робота, за характером і змістом розглянутих питань, є першим в українській теоретико-правовій науці комплексним дисертаційним дослідженням співвідношення права та закону в українській правовій традиції. Виходячи із зазначеної мети, в роботі концептуалізовано теоретико-правове осмислення особливостей співвідношення права та закону в українській правовій традиції, використання правових смислів і цінностей у сучасному правовому реформуванні. На підставі проведеного дослідження дисертаційної проблеми сформульовано низку положень, узагальнень, ідей, висновків, що містять елементи наукової новизни й виносяться на захист. Зокрема,

вперше:

- обґрунтовано, що, залежно від правової доктрини, від розуміння права, від правопізнання, форма і зміст права традиційно протиставлялися. У легістській доктрині форма права відірвана від змісту, їй відводиться значно важливіше місце, ніж змісту, оскільки вона, як правило, ототожнюється з державною

волею. Сучасне правове мислення, пронизане природно-правовими ідеями й цінностями, долає протиставлення права та закону, змісту та форми. Право являє собою єдність, синтез форми і змісту, які є умовами його буття, й саме завдяки цій єдності право отримує свою якісну визначеність;

- розкрито, що право княжої України та епохи модерну являло собою «юридизовану мораль», напрацьовану всім суспільством. Поряд із природно-правовою парадигмою, співіснували окремі фрагментарні прояви елементів законницької доктрини, зокрема спостерігався відрив правового змісту від форми, домінування форми над правовим змістом у вигляді неправових указів, несправедливих договорів, судових рішень, наявність у різних формах права довільно-владного змісту тощо;

- законницька парадима як альтернатива природно-правовій, у міру посилення російської окупації на українських землях, починаючи з II половини XVII ст., витісняє російським законодавством, що було втіленням необмеженої влади царя, форми буття українців та форми їх права, їх юридизовану мораль, природно-правову парадигму як засаду правової системи. Українська правова ідеологія, національна правосвідомість продовжують розвиватися в юснатуралістичному руслі, проте нормативно-знакова реальність та правозастосовна практика посутньо все більше втілюють риси законницької доктрини. Закон із довільно-владним змістом починає домінувати в українській правовій реальності, яка все більше втрачає ознаки правової і перетворюється на *реальність законницьку*. Неофіційна українська правова система співіснує у пригніченому вигляді з офіційною російською законницькою системою;

- з'ясовано, що професорами КМА в епоху українського модерну розробляється проблема *єдності правової форми та змісту, права та закону, критеріїв правності закону*. М. Козачинський розробив, по суті, вчення про правовий закон, хоча саме поняття розроблене і вживане не було; показав, що позитивне, волеустановлене право має відображати закладені у природу людини закони її буття (природного права), а відповідність законів природному буттю людини зумовлює їх справедливість - правність як критерій, що

зумовлює правову якість закону, має свої витoki у духовно-культурній природі людського буття і полягає у відповідності змісту закону смислам та цінностям права, його принципам, природним правам людини;

- обґрунтовано, що остаточне знищення української державності у XVIII-XIX ст. спричинило знищення української правової системи і запровадження російської та австрійської, ґрунтованих на *законницькій* парадигмі, чужій українцям. Закон із довільно-владним змістом став джерелом агресії проти людини і народу. Стверджувалися провідні ідеї легізму: тотожність права та закону; ідея вищості форми над правовим змістом, ідея держави і самодержця як найвищих цінностей; принцип законності як основа відносин органів влади й підданих тощо;

- доведено, що, попри домінування в Україні законницької доктрини у XVIII-XIX ст., українська природно-правова парадигма, яка сформувалася як базова в українській правовій традиції, збереглася і розвивалася теоретично. У полі зору українських мислителів перебували ідеї правового змісту законності, відповідності законів потребам суспільства, принципам природного права, правовим цінностям, міри примусу та покарання у змісті законів, наголошувалося на негативних наслідках їх застосування для суспільства і людини;

- показано, що більшість російських учених-юристів періоду колонізації українських земель, зокрема у XVIII-XIX ст., займали позиції позитивізму, наголошуючи на верховенстві позитивного (державного) закону, а не права, нехтуючи проблемою права та справедливості, прав і свобод людини, практично заперечуючи саму ідею природного права, оголошуючи закон та самодержавну волю первинними стосовно людини і народу. На противагу їм, українські мислителі постійно експлуатують проблему прав та свобод людини і громадянина, громади і народу, обстоюють загальнолюдські цінності, осмислюють питання відносин людини, громади, держави тощо. Права природні мисляться, як правило, первинними й визначальними стосовно закону

як позитивного права. І в цьому плані українська правова думка є значно прогресивнішою, справді європейською, порівняно з російською;

- розкрито, що в контексті природно-правової парадигми мислителями XIX-поч. XX ст. розмежовуються право та закон, розробляється вчення про позитивне право як штучне, державно-владне явище, на противагу природному праву як духовно-культурному феномену, який утілює загальнолюдські цінності, що є водночас смислами права, яке існує в розмаїтті національних форм; закони диференціюються на справедливі, правові й несправедливі, несправедливі, які порушують права людей та народу – роздиференціація здійснюється за ціннісною основою. Розвивається ідея, що справедливим законам має бути підкорена державна влада і всі правовідносини, тобто розробляється ідея верховенства права;

удосконалено:

- положення, що наявність усталеної потужної природно-правової парадигми в українській правовій традиції показує, що дослідження співвідношення права та закону в її межах є цілком підставним і необхідним, тому природно-правовий підхід став провідним у дослідженні дисертаційної проблеми;

- положення про те, що, оскільки європейська правова ідентичність є не субстанцією, а режимом співіснування, то українцям для ідентифікації себе як європейського народу треба відмовитися від легістських принципів та цінностей, бо вони діаметрально протилежні європейській правовій ідентичності, європейським стандартам права, правовим цінностям і становлення та розвиток української правової традиції висвітлюється крізь призму типів праворозуміння, принципи, які є юснатуралістичними;

- ідея про національну правову традицію як основу правової ідентифікації народу, фундаментальну засаду його правового розвитку. Зокрема, показано становлення та розвиток української правової традиції крізь призму основних типів праворозуміння, висвітлено її ціннісно-смісловий вимір, акцентовано на необхідності використання її в сучасному правовому реформуванні;

дістало подальший розвиток:

- положення про те, що неправовий закон, який заперечує дух права, його цінності та смисли, з'являється в результаті нехтування законодавцем правових цінностей та смислів, владного довільно-свавільного наповнення його змісту, що зумовлює дисбаланс інтересів і правовідносин, нагнітання напруги в суспільстві, деперсоналізацію особистого «я» тощо, тому необхідно створювати механізми запобігання появі таких нормативних актів;

- позиція стосовно того, що природно-правовий характер української правової традиції у княжу добу та епоху модерну був зумовлений певним типом раціональності, яка нерозривно пов'язана зі своїм буттєвим корінням - одухотвореної раціональності, що домінувала на тогочасних українських землях.

Практичне значення одержаних результатів. Дослідження зумовлене його актуальністю в контексті правового реформування, євроінтеграційних прагнень України. Ідеї, узагальнення, висновки, зроблені у дисертаційному дослідженні, можуть бути використані:

- у *правореалізаційній діяльності* – для вдосконалення якості роботи суб'єктів правового регулювання, підвищення рівня професійної кваліфікації суб'єктів правозастосування. Впровадження конкретних висновків дисертації про співвідношення права та закону в національній правовій традиції сприятиме зростанню ефективності правозастосовної діяльності, правового регулювання, правозахисної політики сучасної України;

- у *нормотворчій правовій діяльності* – для вдосконалення законодавчої діяльності, розробки концептуальних засад нормативно-правових актів різних рівнів, зближення, гармонізації українського законодавства та законодавства ЄС тощо;

- у *науково-дослідній діяльності та в освітньому процесі* – для творчого розвитку й подальшого поглиблення зазначеної проблематики; визначення шляхів вирішення низки теоретичних та практичних аспектів співвідношення права та закону; правового реформування в сучасній Україні, реалізації

принципу верховенства права в українській законодавчій і правозастосовній діяльності тощо; при підготовці підручників та навчальних посібників, під час формування і викладання курсів «Теорія держави і права», «Філософія права», а також відповідних спецкурсів: «Співвідношення права та закону в українській правовій традиції», «Національна правова традиція як засада правового реформування в сучасній Україні», «Форма та зміст у праві: від протиставлення до єдності».

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження були апробовані на таких наукових заходах: Міжнародній науково-практичній конференції *«Основні права людини: розуміння та виклики»* (10 грудня 2019 р., м. Київ); Міжнародній науково-практичній конференції *«Юридичні науки: проблеми та перспективи»* (21-22 червня 2019 р., м. Запоріжжя); VIII Всеукраїнській наук.-теорет. конф. *«Філософські, психологічні та методологічні проблеми права»* (26 листопада 2020 р., м. Київ); Міжнарод. науков-практ. конф. *«Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід»* (16-17 квітня 2021 р., м. Тернопіль); Міжнарод. науков-практ. конф. *«Проблеми і стандарти дотримання захисту прав людини в Україні»* (20-21 серпня 2021 р., м. Львів).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації знайшли своє відображення в 12 публікаціях, 4 статті з них вийшли у виданнях, визначених МОН України як фахові, 2 – у науковому періодичному виданні інших держав, 1 – у науковому виданні Scopus, 5 – тези доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура дисертації логічно обумовлена метою, завданнями та предметом дисертаційного дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, що містять вісім підрозділів, списку використаних джерел (469 найменувань). Загальний обсяг дисертації становить 234 сторінки.

РОЗДІЛ 1

СТУПІНЬ НАУКОВОГО ОПРАЦЮВАННЯ ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВА І ЗАКОНУ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ ТРАДИЦІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

У даному розділі буде проаналізовано наукові підходи і концепції, які складають теоретичне підґрунтя дисертаційного дослідження, а також сформовано методологічні засади для висвітлення проблеми співвідношення права та закону в контексті української правової традиції.

1.1. Науково-теоретичні засади дослідження співвідношення права та закону в українській правовій традиції

Проблема співвідношення права та закону достатньо давня, і вона знайшла своє відображення у європейській правознавчій, теоретичній та філософсько-правовій літературі. Ця проблема є, по суті, проблемою співвідношення природного права і позитивного, державного права, тобто законодавства. Нині українськими правознавцями ця проблема розробляється як проблема співвідношення двох різних типів праворозуміння, двох різних доктрин, які з різних позицій розкривають сутнісні характеристики права, його походження, функції, значущість для суспільного розвитку. Ця проблема була помічена й, певною мірою, знайшла відображення ще в античній філософсько-правовій думці. Зокрема, Демокріт, осмислюючи проблему змісту полісних законів, писав, що найкращі закони – це ті, які узгоджуються з природним правом, у тому числі, з принципом природної справедливості. Справедливість розглядалася античними греками як смисл права, що має водночас божественне походження. Тобто, принцип природної справедливості (справедливість греки називали *Dike*), розглядався як джерело позитивного права. Це була позиція, яка дістала назву юснатуралістичної (природно-правової). Її дотримувалися також такі античні мислителі, як: Солон, Сократ, Калікл, Арістотель, Платон,

Епікур, Ціцерон, Марк Аврелій, стоїки, римські юристи та ін. [12; 19; 37; 151; 294; 296; 307; 392; 410; 420]. Окрім справедливості, завдяки категорії Логосу, що була для греків утіленням Справедливості, Розуму, Істини, Добра тощо, до смислів права додалися й інші смисли, що фокусувалися в Логосі. Всі ці смисли мали відобразитися у змісті людських законів, вважали античні греки [12; 19; 37; 45]. Тобто, закони мали бути похідними від цих ідеальних сутностей. Це були космологічні концепції права, в них право, як справедливість, подавалося як явище космічного порядку, а не суто людського [19; 37; 84; 296; 400].

У середньовіччі цю позицію розвивали Августин, Боецій, П'єр Абеляр, Тома Аквінський з тією лиш різницею, що природне право трактувалося ними як похідне від моноБога [19; 25; 37; 45]. У новоевропейську епоху ідею первинності природного права стосовно закону підтримували: Ю. Ліпсій, Г. Гроцій, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Т. Пейн, Г. Гегель та інші відомі мислителі [69; 74; 77; 79; 81; 84; 151; 213; 247; 297; 410]. Природно-правова традиція, як бачимо, у європейському правовому розвитку достатньо тривала. Згадані вище мислителі розкривали сутнісні риси права як універсального явища, що стверджує загальнолюдські цінності, оберігає життя, людину, справедливість, добро, рівність тощо, від будь-якої руйнації та знищення. Ця природно-правова традиція безперервно проіснує у Європі до середини XIX ст., коли її поволі витіснить, хоча не остаточно, легізм з його державоцентристським спрямуванням [26; 37; 45; 76; 77; 78; 81; 223; 264; 351].

У XIX-XX ст. юснатуралістичні концепції будуть розвивати: М. Бердяєв, А. Дайсі, С. Дністрянський, Є. Ерліх, Е. Гуссерль, І. Ільїн, Б. Кістяківський, Є. Лещинський, Дж. Ойстрах, П. Юркевич та ін. [23; 69; 84; 101; 109; 110; 148; 167; 168; 171; 285; 305; 445; 456; 458; 463]. У середині XX ст., після Другої світової війни, європейці відродили природно-правову традицію, оскільки побачили, наскільки небезпечним може бути для народів реалізований законницький погляд на право з його державоцентристською суттю. Серед відомих юснатуралістів цього періоду були: Г. Радбрух з його роботою «Філософія права», Р. Алексі, Т. Р. С. Аллан, В. Брюггер, Дж. Волдрен, Ф.

Гаск, Ю. Габермас, П. Гаудер, Е. Гідденс, О. Гьоффе, Р. Дворкін, Дж. Елі, Р. Келлер, А. Кауфман, Є. Лещинський, П.Рікер, А. Печенік, А. Швейцар, Р. Циппеліус та ін. [7; 8; 9; 47; 60; 67; 68; 71; 98; 102; 114; 122; 418; 460; 461; 464; 465]. Завдяки їм та іншим науковцям і мислителям було прийнято Європейську Конвенцію захисту прав та основоположних свобод людини (ЄКПЛ), яка нині є джерелом національного права України [186; 317; 318; 326].

Природно-правові концепції, набуваючи антропологічного виміру, захищають людину, акцентуючи на природному походженні її прав й оголошуючи ці права невідчужуваними [1; 3; 5; 7; 15; 26; 33; 34; 37; 45; 55; 76-78; 79-81; 84; 87; 88; 98; 147; 175; 176; 197; 201; 224; 244; 262; 275-275; 295; 313; 316; 329; 332; 335; 359]. Це було і залишається нині актуальним, оскільки й у минулому, і сьогодні держава може виступати джерелом агресії проти індивіда. Великий позитив, що несуть у собі юснатуралістичні концепції, - це їх потужний гуманістичний вимір, якого позбавлені легістські концепції та однойменна доктрина.

Перші теоретичні розробки законницького (легістського) підходу до права відомі вже у стародавні часи. Китайські легісти (IV-III ст. до н.е.) окреслили основні ідеї, що лягли в основу цього типу праворозуміння: держава і закон, який утілює її волю, – основні цінності; закон жорсткий та жорстокий – найефективніший регулятор суспільного життя; образ людини негативний – вона нерозумна, некерована, щоб управляти людьми, необхідно використовувати найперше примус, насильство тощо. Ці й інші легістські погляди були розвинені в новоєвропейську епоху, зокрема Т. Гоббсом, який акцентує на тотожності права та закону: «Право – це наказ суверена» [74]. Проте, розквіт легістського типу праворозуміння відбувається в XIX ст., у період економічної та політичної перемоги європейської буржуазії над феодалізмом [26; 34; 38; 39; 76; 168; 171; 351; 451]. Ставка на закон як емпіричне явище, ототожнення права з позитивним (державним) правом, заперечення природних прав людини, ствердження монополізму держави у правовій сфері як запорука непорушності політичної влади молодій буржуазії

тощо – ці та інші ідеї пронизують творчість класиків-легістів: Дж. Остіна, Дж. Бентама, М. Сперанського та ін., а також радянських представників легістського підходу, що набув форми нормативізму: А. Малицького, А. Вишинського, Д. Курського, Є. Пашуканіса, М. Рейснера, П. Стучки, Г. Шершеневича й ін. [34; 37; 38; 59; 228; 281; 282; 283; 293; 338; 367; 378].

Представники легізму зводять право до позитивного права, заперечуючи розмаїття його форм та джерел. Особливо цінується легізмом кратична (примусово-наказова) функція права, тобто законодавства, інші функції легістами нівелюються або ж взагалі нехтуються. Людинотворчої функції права представники легізму взагалі не визнають, і це нескладно пояснити, якщо взяти до уваги те, що з позицій цього типу праворозуміння людина з її природними правами цінності не складає і є найперше об'єктом законницького впливу держави [2; 4; 19; 37; 59; 74; 78; 81; 84; 451]. Особливо значним недоліком легістської доктрини є її державоцентризм, тобто відсутність гуманістичного виміру [1-5; 26; 35; 37-38; 45; 78-83; 84; 85; 99; 134; 178; 191; 194; 293; 383; 359; 402; 427; 429; 440; 460]. Цей тип праворозуміння, що є втіленням і вираженням репресивно-наказового мислення, несумісний з демократичними цінностями та загалом демократичними засадами життя, тому в сучасних умовах на пострадянському просторі дуже важливо здійснити відмову від легістських засад правового розвитку й замінити їх на більш гуманістичні. Це стосується і сучасної України [1-5; 16; 40; 75; 81; 87-88; 89; 98; 99; 124; 148; 174; 200; 222; 234; 240; 284].

Низку аспектів, які стосуються проблеми правової традиції, розроблено такими українськими науковцями, як: Н. Бордун-Комар, В. Братасюк, Р. Ванджурак, Д. Вовк, В. Гвоздецький, В. Дудченко, Ю. Оборотов, В. Кравець, Ю. Лобода, М. Мірошніченко, О. Мурашин, С. Павлов, О. Харитонов, С. Шевчук, А. Шевцова та ін. [34; 37; 53; 55; 62; 84; 119; 177; 210; 226; 236; 258; 272; 273; 410; 424; 425; 426; 427; 429], а також зарубіжні автори: Дж. Берман, Б. Брожек, Е. Гобсбаум, Е. Еліот, Х. П. Гленн, А. Кауфман, Е. Макінтайр, Т. Рейнджер, І. Честнов, Р. Циппеліус, В. Цируль й ін. [25; 57; 220; 270; 415; 418;

454; 469]. Зокрема, Д. Вовк зазначає, що «правова традиція – це поняття, яке характеризує специфічність ідеального і матеріального буття права у контексті уявлення про його історичний розвиток» [64, с. 7]. Цей та інші автори зауважують, що правова традиція дозволяє прояснити специфіку образу права, правової системи, динаміку правового нормотворення, особливості правового пізнання тощо. Погоджуємося з думкою, висловленою в наукових джерелах, що категорія «традиція» висвітлює механізм її формування і здійснення, а категорія «культура» втілює та виражає саме феномен традиційного [454; 487]. Правова традиція пов'язує минуле і майбутнє, зумовлює сучасне і майбутнє, стверджує усталене та впливає на зміни у правовій системі. Не всі науковці підтримують думку, що традиція втілює минуле, консервує його. У наукових джерелах висловлено думку про те, що традиція втілює конфлікти і зміни [62; 234; 258], і це, на наш погляд, значно продуктивніша позиція, оскільки вона виражає динаміку цього утворення, його часовий зв'язок з правовою реальністю, багатогранність його характеристик. У контексті нашого дослідження важливо наголосити на ідеї розвитку традиції, її вдосконаленні, наближенні в цьому розвитку до сучасності та здатності утримувати в собі усталений ментально-духовний вимір, завдяки чому і здійснюється зв'язок між минулим та сучасним, забезпечується тяглість і цілісність правового розвитку.

Українську правову традицію досліджували такі автори, як: О. Атоян, Н. Бордун-Комар, В. Братасюк, В. Градова, П. Дігтяр, В. Дудченко, П. Захарченко, М. Жовтобрюх, Ю. Калиновський, О. Кузьминець, Ю. Лобода, М. Мірошніченко, О. Мурашин, Н. Павлусів, С. Павлов, Г. Попадинець, Х. Хвойницька, О. Шевченко, А. Шевцова та ін. [13; 34; 37; 53; 84; 119; 146; 202; 210; 236; 271-273; 279; 315; 384; 410; 434; 436]. На наш погляд, національна правова традиція, втілюючи ментальні характеристики нації, зберігає в собі те *ціннісно-ментальне* ядро, що є життєво важливим для народу, а також розкриває технологічний вимір ствердження, збереження та передачі майбутнім поколінням правового досвіду. Це стосується й української правової традиції.

Зазначені вище автори називають такі риси української правової традиції, як: розвиток права в руслі природно-правового підходу; визнання природного права як невідчужуваного від людини та народу; ствердження і захист таких загальнолюдських цінностей, як справедливість, людське життя, гідність, спільне благо тощо; плюралізм форм та джерел права; тісний взаємозв'язок права й моралі, розвиток ідеї верховенства права і поступова трансформація її у мегапринцип верховенства права тощо.

У нашому дослідженні важливе місце займає проблема розуміння формальних та змістовних характеристик закону. Ця проблема розроблялася такими теоретиками права, як: О. Биков, С. Бостан, В. Веклич, С. Гусаров, С. Гусарєв, Н. Гураленко, Т. Дідич, Ю. Гоцуляк, О. Зайчук, Л. Луць, Р. Луцький, М. Кельман, М. Козюбра, В. Косович, В. Корольова, В. Копейчиков, А. Колодій, В. Котюк, І. Кудря, В. Мірошніченко, О. Мурашин, Н. Онищенко, А. Нижник, О. Петришин, В. Цвік, О. Осауленко, А. Олійник, П. Рабінович, М. Терлюк, О. Тихомиров, В. Селіванов, О. Скаун, О. Скрипнюк, В. Сухонос, А. Шевченко, О. Ющик, Р. Ященко та ін. [27; 29; 51; 52; 54; 85; 99; 100; 104; 137-139; 156; 158; 163; 176-178; 199; 204; 211; 216; 219; 238; 237; 257; 269; 277; 308; 336; 330; 352-353; 356; 359; 373; 378; 382; 385; 433; 449], а також такими українськими правниками – представниками філософії права, різних галузей права: В. Авер'янов, Т. Багрій, О. Бандура, В. Буткевич, В. Братасюк, М. Братасюк, І. Воронова, А. Грищенко, Н. Гураленко, О. Дзюбенко, Д. Гордієнко, Л. Заморська, А. Козловський, М. Костицький, Л. Легін, І. Лозинська, О. Росоляк, С. Ромашкін, В. Селіванов, В. Скоморовський, С. Сливка, С. Шевчук та ін. [5; 14; 18; 37; 41; 42; 46; 51; 82; 85; 99; 141; 164; 195; 207; 211; 346; 367; 434], зарубіжні науковці: Р. Алексі, Т. Р. С. Аллан, Б. Бікс, Ф. А. Гаск, П. Гленн, Ф. Гаудер, Дж. Остін, П.іРікер, Дж. Фейнберг, Х. Л. А. Харт й ін. [7; 8; 9; 67; 68; 270; 340; 408; 451; 454; 455].

Проблема змістовних характеристик закону розроблялася ще в античності. Солон, звертаючись до афінян, наголосив, що змістом закону є право: «Я дав вам закон, поєднавши право і силу» [19], тобто правовий зміст,

право як суть, що доповнено примусом, санкціями. Наприклад, Платон писав, що закони є втіленням Логосу, який синтезував у собі Розум, Справедливість, Істину тощо, а тому наука про закони може виховувати молодь найкраще [307]. Не вживаючи сучасної термінології, Платон писав, по суті, про правові закони. Ту ж ідею про наповнення позитивних законів справедливим змістом проводив у епоху середньовіччя А. Блаженний [19; 380], а в новоєвропейську епоху, наприклад, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Т. Пейн, Т. Джефферсон, І. Кант, Г. Гегель та ін. [45; 69; 149; 212; 297; 349]. Позитивний закон має зафіксувати вимоги природного закону справедливості й забезпечити його дію своїм захистом, – писав Дж. Локк [212]. Гегель вважав, що право є наявним буттям вільної волі, а закон – конкретною формою вираження права, яке, будучи втіленням у законі, набуває всезагальності, й тому стає здатним упорядковувати зовнішню поведінку індивідів. Учений-філософ зазначав, що за своєю ідеальною природою закон як ступінь самого поняття права – це розумне право [69]. Тобто, Гегель наділяє закони такими характеристиками, як справедливість та розумність, мова йде, по суті, про правові закони [69]. Для І. Канта право – це правила належного, продиктовані ідеєю розуму [149]. Ці правила належного і повинні стати змістом законів.

У кінці XIX ст. – на поч. XX ст. проблему змістовних характеристик закону розробляли: А. Дайсі, М. Бердяєв, С. Дністрянський, Б. Кістяківський, П. Юркевич та ін. [23; 76-78; 84; 109; 110; 167-171; 445]. Ці мислителі, які є представниками природного підходу до права, зокрема, розвивали ідею, що природне право – це ідеальні й абсолютні норми, що мають лежати в основі права позитивного, бути критерієм правності закону. Англійський правник А. Дайсі, розробляючи ідею верховенства права, дійшов висновку, що право, будучи втіленням природних прав людини, є основою державного права Англії. Згодом ця ідея знайшла поширення в сім'ї загального права та у країнах континентальної Європи. Саме А. Дайсі належить знаменита формула, що виражає суть верховенства права: позитивне право, законодавство є наслідком прав людини [101].

Цей аспект досліджуваної проблеми розроблявся й українськими мислителями. Ідею первинності права стосовно закону, який має бути його наслідком, проводили: П. Орлик, І. Гізель, М. Козачинський, Я. Козельський, Г. Кониський, П. Юркевич, І. Франко, М. Грушевський, Б. Кістяківський, С. Дністрянський та ін. [32; 45; 77; 78; 84; 92-94; 109; 110; 167-171; 173; 184; 274; 235; 305; 368; 392; 410; 425-427]. На противагу російським авторам, які акцентували на ідеї закону як формі буття суверенної волі самодержця [235; 443], вони наголошували на правових смислах, що мають складати змістовне наповнення закону, який покликаний виражати і забезпечувати природні права людини. Українські мислителі, не заперечуючи важливості формальних ознак закону, критерієм його правності вважали змістову відповідність смислам права, правовим цінностям. Наприклад, закон для М. Козачинського – це найперше явище морально-етичне. Професори КМА загалом і М. Козачинський зокрема розвивали вчення про «юридизовану мораль», розглядаючи право як мораль, оформлену законодавчо. Природний закон, на думку мислителя, «велить прагнути до самозбереження і продовження роду, зобов'язує шукати істину (Бога) і поважати людську гідність, а людський (позитивний) закон має бути конкретизацією природного закону» [84, с.143; 153; 173].

Людські закони, писав Я. Козельський, мають з'являтися як відображення втілених у природу людини законів її життєдіяльності (природного права). Увідповіднення цих законів природному буттю людини є запорукою їх справедливості, – вважав мислитель [84; 235]. Бувши прихильником суспільного договору, Я. Козельський стверджував, що природна рівність людей поступилася рівності по договору та закону. Ці ідеї підтримував П. Лодій [172].

Ідея природного права як джерела і змісту закону розвивалася Б. Кістяківським, який, незважаючи на відчутні позитивістські впливи, розробляв такий критерій правності, як змістовну відповідність закону природним правам людини [19; 170; 171]. Цей критерій він поклав у основу правової держави. Аналогічно трактував змістовне наповнення закону І. Франко. У низці його

творів віднаходимо такі смисли права, як свобода, справедливість, добро, повага до людської гідності тощо. Ці смисли права він ототожнює з правами людини та народу і вважає, що закони мають їх відображати [45; 84; 274; 305; 394-396]. У досліджуваній нами період ці ідеї підтримували й розвивали: М. Драгоманов, С. Дністрянський, М. Грушевський, О. Кістяківський, М. Володимирський-Буданов та ін. [84; 92-94; 109-110; 112; 167-168; 235]. Останній акцентував, що право створюється не державою, а народом, його джерелом є народна свідомість, а закон повинен закріпити і захистити те, що вже створено народом. Тобто, закон – це форма буття правового змісту, створеного народом [235]. С. Дністрянський наголошував, що базові цінності, закріплені нормами, сформованими народом, є найвищим критерієм істини закону та держави [109; 110].

Трактування природних прав людини, загальнолюдських цінностей, які є водночас смислами права, джерелом позитивного права, критерієм правності закону, змістовним його наповненням знайшло свій розвиток у сучасній Україні в розробках таких авторів, як: О. Бандура, Ю. Білас, С. Бервено, В. Братасюк, І. Воронова, Д. Гордієнко, А. Грищенко, О. Грищук, Д. Гудима, Ю. Гоцуляк, З. Добош, Н. Гураленко, С. Гусаров, С. Добрянський, Ю. Євтошук, М. Козюбра, А. Кучук, С. Легін, Л. Луць, О. Костенко, Р. Майданик, С. Максимов, Н. Мозоль, М. Момот, Н. Оніщенко, П. Рабінович, О. Романченко, О. Петришин, М. Терлюк, В. Скоморовський, О. Старчук, А. Шевченко, С. Шевчук, А. Француз, О. Ющик та ін. [5; 15; 18; 24; 26; 36; 37; 40; 55; 64; 66; 75; 80; 87; 95; 96; 98; 99; 107; 121; 176-178; 191; 197; 203; 218; 221-222; 239; 240; 263-265; 309; 314; 315; 318; 331-333; 367; 397; 398; 433].

Окремі автори зазначають, що нормативно-правовий акт, яким є закон, має бути вираженням волі й інтересів більшості населення, втілювати змістовно загальнолюдські цінності (П. Рабінович, О. Скакун, О. Петришин та ін.). У контексті розробки проблеми ціннісного виміру змісту закону було напрацьовано поняття правового закону, під яким треба розуміти такий закон, що має правовий зміст, тобто зміст, який відповідає принципам права,

загальнолюдським цінностям, що є водночас смислами права (А. Грищенко, І. Воронова, І. Лихолат, М. Козюбра, І. Лозинська та ін.) [85; 88; 64; 176; 206; 216; 219; 240; 244; 291].

Таке розуміння змістовних характеристик закону в світлі сучасного правового мислення прочитується також як увідповіднення змісту закону європейським стандартам прав людини (Ю. Білас, В. Братасюк, Є. Гіда, І. Лозинська, М. Момот, А. Мутусханов, Н. Оніщенко, С. Погребняк, Т. Фулей та ін.) [26; 37-40; 43; 50; 56; 76; 118; 134; 165; 217; 266; 295; 296; 309; 311]. Це важливий аспект досліджуваної нами проблеми в контексті євроінтеграційних прагнень України, і його розробляли також такі українські автори, як: О. Беяневич, О. Биков, В. Бринцев, Н. Блажівська, В. Братасюк, П. Гуйван, Є. Гіда, С. Головатий, В. Градова, О. Грошевий, Д. Гудима, Ю. Гоцуляк, О. Вінгловська, Т. Дідич, С. Добрянський, Ю. Євтошук, І. Іліопол, Н. Оніщенко, Р. Майданик, С. Максимов, Ю. Матат, О. Миронюк, О. Льошенко, О. Капліна, В. Кампо, М. Козюбра, В. Корольова, І. Кравчук, У. Олійник, С. Осадчук, О. Петришин, Н. Писаренко, А. Пухтецька, С. Серьогін, О. Скрипнюк, О. Шпакович, Т. Чепульченко, Т. Фулей, Т. Фуфалько, А. Хворостянкіна, Л. Шапенко, С. Шевчук, О. Ющик та ін. [16; 21; 27; 29; 30; 39; 40; 70; 84; 75; 91; 96; 97; 100; 105-107; 121; 129; 147; 148; 150; 174-175; 182; 198; 186-188; 217; 234; 242; 250; 251; 261; 268; 296; 299; 311-314 320; 355; 357-358; 364; 400-403; 404; 411; 421; 432-436; 446; 448]. Ними розроблено поняття стандартів прав людини, ціннісного виміру стандартів, досліджено складові стандартів прав людини тощо. Особливо активно останнім часом розробляється проблема використання стандартів права у правозастосовній практиці сучасної України [16; 26; 29; 30; 36; 40; 61; 100; 118; 124; 136; 147; 162; 182; 205; 213; 217; 229; 240; 244; 245; 246; 304; 367; 386]. Це робиться шляхом використання рішень ЄСПЛ, який здійснює тлумачення і розвиток понять та положень ЄКПЛ [65; 108; 183], що є новим досвідом для українських правників, які звикли працювати з нормами права у класичному розумінні. Брак такого досвіду теж пов'язаний із домінуванням в українській правовій сфері легістської доктрини,

яка не надавала переваги принципам права перед нормами і не передбачала звернення до міжнародного досвіду.

Чимало уваги українські науковці приділяли й приділяють розробці проблеми верховенства права, що нерозривно пов'язана зі стандартами права і має прямий стосунок до української правової традиції. Окремі науковці проводять думку, що верховенство права є концентрованим вираженням стандартів права (С. Головатий, Т. Багрій, В. Градова, О. Серьогін, М. Козюбра, Б. Малишев, Н. Мушак, С. Погребняк, П. Рабінович, С. Шевчук та ін.). В. Градова зазначає, що верховенство права як ідея органічно сформувалося в українській правовій традиції, в якій з часів княжої України простежується тяжіння до природно-правового змісту. Впродовж багатовікового правового розвитку ця ідея ствердилася і була розвинена як вчення та принцип, що нині треба реалізовувати [26; 84].

Над різними аспектами зазначеної проблеми працювали також: С. Аліас, О. Беяневич, Н. Блажівська, Т. Білозерська, Н. Бордун-Комар, О. Гордієнко, В. Градова, К. Горобець, С. Добрянський, Ю. Євтошук, М. Єльнікова, Л. Іщенко, Ю. Зінченко, В. Паліюк, В. Кожан, О. Кампо, М. Костицький, А. Корнєєва, В. Корольова, Л. Макаренко, С. Максимов, Г. Миронова, Н. Пархоменко, М. Патей-Братасюк, Н. Пильгун, В. Поєдинок, С. Погребняк, Т. Подорожна, В. Пучинський, А. Романова, О. Росоляк, О. Руднєва, А. Пухтецька, Р. Стефанчук, В. Темченко, А. Шевцова, А. Шевченко, Ю. Шемшученко, Г. Юдківська та ін. [10; 21; 29; 30; 41; 43; 56; 89; 107; 123; 133; 144; 179; 231; 254; 288; 289; 277; 278; 291; 298; 301; 326; 327; 343; 344; 347; 371; 383].

Проблема формальних характеристик закону розроблялася, як правило, представниками легістського типу праворозуміння. Проте і представники юснатуралізму теж зробили певний внесок у її висвітлення. Оскільки в контексті легістської доктрини зміст закону апріорі вважається правильним, розумним і доцільним, бо втілює авторитет влади, то на передній план виходить питання саме формальних його характеристик. Цей аспект досліджувався окремими мислителями ще в античності, Арістотель та Епікур

писали, що закон має бути зрозумілим для людей, цю ідею розвивав також Цицерон [12; 420]. У новоєвропейську епоху Г. Гроцій писав, що закон має бути чітким, написаним зрозумілою для всіх мовою, доступним для людей змістовно і, звісно, увідповідненим природній справедливості [78]. Особливо увага до розроблення досліджуваної проблеми зросла в епоху панування юридичного позитивізму, відповідно до вимог якого саме закон, позитивне право є єдиним справжнім правом. Більшість авторів, які відстоювали цю позицію, вважали, що основною рисою закону є його нормативність та загальнообов'язковість (Д. Остін, І. Бентам, В. Катков, Г. Шершеневич, Н. Байтін й ін.). Г. Кельзен вважав основною ознакою закону, крім нормативності, його дієвість [155; 278]. Це важлива ознака, проте, за умови відсутності правового змісту, ця ознака закону перетворюється в недолік – закон може стати засобом репресій проти людини та її прав.

Чималу увагу до проблеми формальних ознак закону проявили такі українські автори, як: С. Бостан, Н. Гураленко, С. Гусарев, Ю. Гоцуляк, О. Дехтярьов, О. Зайчук, Л. Луць, О. Скаун, М. Кельман, М. Козюбра, А. Колодій, В. Косович, О. Мурашин, А. Олійник, О. Олійник, Н. Онищенко, Ю. Оборотов, П. Рабінович, О. Осауленко, О. Петришин, В. Селіванов, О. Скрипнюк, О. Слюсаренко, О. Скаун, О. Скрипнюк, Л. Паращук, А. Шевченко, В. Цвік та ін. У їх роботах акцентується на державно-владному походженні закону; нормативності, що дозволяє поширювати його на загал, значну кількість однотипної поведінки суб'єктів права; загальнообов'язковості виконання захисту державою від порушень, вищій юридичній силі стосовно підзаконних актів тощо [100; 104; 99; 105; 31; 137-139; 156; 158; 190; 254; 258; 260; 280; 351; 359; 363; 433]. Особлива увага приділена його регулятивній функції.

При достатньо великій увазі до проблеми дослідження закону як форми і джерела національного права, малорозробленими є, на наш погляд, такі аспекти, як: саме трактування закону, його змістовні характеристики, критерій правності закону, співвідношення його з іншими формами права, ціннісний

його вимір тощо. У сучасній Україні дещо перебільшеною є вага та значущість закону, порівняно з іншими формами і джерелами права, його розуміння як суто державно-владного явища, єдино правильного та найважливішого, тобто його монопольного становища серед інших елементів правової реальності, його функцій.

Одним із складних аспектів для сучасної української правничої науки є такий, як визначення критеріїв правності закону. Йдеться про підміну критерію правності, яким є відповідність змісту закону змісту і цінностям права, його зовнішніми формальними ознаками: нормативністю, загальнообов'язковістю, авторитетністю влади тощо. Ця підміна постійно здійснюється з позицій законницької доктрини, про що на пострадянському просторі писали: Л. Петрова, В. Селіванов, М. Патеї-Братасюк, В. Кравець, С. Ромашкін та ін. [278; 293; 346; 351-353; 356]. Але вона неприпустима з позицій сучасного правового мислення. Нашим правознавцям необхідно інтенсифікувати зусилля в напрямі розроблення цієї проблеми, бо вона стосується прав людини, їх захисту від порушень, у т.ч. з боку державної влади і законодавства.

Співвідношення права та закону – достатньо важливий аспект нашого дослідження. Його вітчизняні теоретики права почали розробляти порівняно недавно, оскільки в часи панування законницької доктрини, яка ототожнює право та закон, таке їх розмежування не було можливим. Як засвідчують наукові джерела, це співвідношення можливе в таких варіаціях, як: а) ототожнення права та закону; б) домінування закону, його «букви» над правом – це можливо в умовах відсутності гуманістичного виміру в праві; в) первинність, визначальність права, найперше прав людини, над законом [1; 7; 8; 10; 26; 37; 46; 48; 55; 81; 85; 123; 134; 176; 178; 180; 194; 203; 205; 211; 237; 266; 278; 284; 343; 348; 353; 357; 379; 385; 425-427; 433]. У сучасному правовому мисленні третій варіант є базовим. Ідея первинності, тобто визначальності права стосовно закону має пронизувати змістовно національну правову систему, що має стати свідченням її гуманістичності. У цьому контексті сучасним правникам важливо розрізняти законність та правопорядок, які не є

тотожними [7; 8; 10; 81; 278], а також принципи законності та верховенства права, які співвідносяться як одиничне і ціле, тобто принцип законності є складовою змісту мегапринципу верховенства права [14; 76-81]. Дуже важливо, щоб право та закон не ототожнювалися, а узгоджувалися.

Нинішня Україна потребує глибинного реформування правової системи. Над цією проблемою працюють такі науковці, як: В. Авер'янов, Т. Багрій, О. Белянович, Н. Блажівська, Ю. Бондар, В. Бринцев, І. Іліопол, Л. Іщенко, О. Зайчук, Ю. Євтошук, Н. Оніщенко, В. Скрипнюк, О. Загурський, О. Миронюк, Н. Мушак, О. Петришин, Н. Писаренко, Н. Пресіч, В. Тertiшник, В. Селіванов, Т. Фулей, А. Шевцова, В. Шилінгов, О. Ющик, Г. Юдківська, Р. Ященко та ін. [3-5; 16; 21; 30; 33; 39; 40; 50; 55; 129; 147; 217; 244; 245; 291; 296; 313; 357; 386; 400; 403; 427; 436; 439; 444; 446]. Нам важливо наголосити, що саме глибинна реформа, а не поверхові зміни нині в Україні на порядку денному. В останні роки, на жаль, можемо спостерігати позірність змін, які засвідчують брак політичної волі державної влади в цьому напрямі. А глибинна реформа передбачає не просто зовнішні зміни інституційного чи нормативного характеру, а зміну стереотипів мислення, зміну наукової правової парадигми, зміну глибинних кодів мислення, ідей, категорій, принципів, цінностей, які буде покладено в основу правового розвитку [1-5; 10; 18; 37; 45; 76-81; 87; 123; 203; 233; 224; 237; 248; 252; 254; 278; 285; 293; 316; 336; 343; 345; 353; 354; 432]. Оскільки українці мають понад тисячолітню природно-правову традицію, нам необхідно її нині відродити, її принципи і цінності, правові коди та стереотипи мислення тощо. І в цьому плані достеменне дослідження змісту нашої правової традиції, її мислиннєвого виміру, ціннісного виміру, її особливостей та закономірностей розвитку не може не бути актуальним.

Сучасне гуманістичне правове мислення є потужним чинником правового розвитку. В його основі мають лежати загальнолюдські цінності й смисли. Оскільки легістська доктрина, що донині використовується в українському правовому розвитку, на них не орієнтована, необхідно здійснити її заміну природно-правовою, яка має достатньо потужний гуманістичний зміст,

доповнивши сучасними надбаннями т.з. інтегрального підходу [86; 95; 148; 180; 200; 201]. Такий синтез дозволить гуманізувати український правовий розвиток, що і є завданням правового реформування.

На підставі проведеного дослідження теоретично-наукових засад проблеми співвідношення права та закону в українській правовій традиції можемо зробити висновок, що низка аспектів цієї проблеми належить до мало розроблених, тому вимагають інтенсифікувати зусилля для їх глибинного дослідження. Зокрема, до таких аспектів належать такі: проблема змістовного наповнення української правової традиції, співвідношення права і закону в різні історичні епохи її розвитку, особливості прояву законницького та юснатуралістичного мислення в нашому правовому розвитку, дослідження ціннісного виміру української правової традиції, її трансформації в контексті євроінтеграційних прагнень України тощо.

Дослідження проблеми співвідношення права та закону в українській правовій традиції вимагає звернення до відповідної літератури методологічного плану. Проблема методології сучасного правознавства розроблялася такими авторами, як: В. Авер'янов, Н. Аліас, Ю. Бондар, О. Бандура, С. Гусарев, Т. Дідич, Ю. Гоцуляк, М. Кельман, В. Кравець, Т. Кириченко, І. Кривцова, І. Лихолат, С. Максимов, М. Мірошніченко, О. Мурашин, М. Козюбра, М. Костицький, А. Луцький, Р. Луцький, Г. Наставна, А. Олійник, Ю. Оборотов, С. Павлов, С. Рабінович, П. Рабінович, Н. Пархоменко, М. Патей-Братасюк, Л. Петрова, В. Селіванов, О. Скакун, І. Тімуш, А. Шевченко, А. Шевцова та ін. [2; 10; 18; 33; 36; 37; 76-81; 84; 98; 99; 105; 137- 138; 193-194; 196; 209; 214; 216; 236; 271; 290; 293; 328; 351; 354; 359; 381; 382; 289; 391; 392; 428; 433], а також зарубіжні науковці: Р. Алексі, Б. Бікс, Б. Брожек, А. Кауфман, К. Опалек, Є. Лещинський, Є. Стельмах, І. Честнов, Р. Циппеліус, В. Цируль та ін. [7; 25; 415; 418; 459; 464; 468; 469]. Оскільки право, його складові й прояви, в т. ч. закон і правова традиція, є багатогранними феноменами, лише загальнонаукових методів для їх дослідження явно недостатньо. Якщо право має виразну духовно-культурну природу і сутність, його необхідно

досліджувати комплексно, з урахуванням усіх напрацювань сучасної науки. Нині правознавці пропонують використовувати у правовому пізнанні, крім загальнонаукових методів, антропологічний підхід [1; 10; 37; 45; 87; 95; 96; 130; 128; 157; 193; 197; 223; 224; 290; 292; 293; 389; 405; 406], який дозволяє побачити право як невід’ємне від людського буття явище, розкрити його гуманістичну суть; природно-правовий і аксіологічний підходи, що висвітлюють смислові характеристики права, якими є загальнолюдські цінності, розмежувати право та закон, показати позадержавні витoki права; екзистенціально-феноменологічний і культурно-ментальний підходи [10; 33; 35; 37; 125; 130; 225; 248; 369; 375; 389; 428] розкривають метафізичний вимір права, його глибинну духовну суть, вплив на його прояви та форми історії й культури народу, що є його творцем, суб’єктом його розвитку тощо.

Такі спеціально-правові методи, як: формально-догматичний, історико-правовий, порівняльно-правовий тощо доповнюють дослідження права та закону з позицій філософсько-люднознавчих підходів і загальнонаукових методів [34; 35; 37; 137; 138; 139; 163; 330; 359]. Історико-правовий метод показує генезу правових парадигм: легістської та юснатуралістичної в українській правовій традиції, розкриває закономірності й особливості розвитку самої правової традиції, генезу правових ідей тощо. З допомогою порівняльно-правового методу стає можливим виявлення особливостей різних періодів розвитку нашої національної традиції, визначення особливостей правових традицій сусідніх народів, порівняно з українською, аналіз форми права, органічно властивий українській правовій традиції тощо. Формально-догматичний метод був використаний для формування понять, наукових положень та висновків, тлумачення понять і категорій, правових актів, текстів тощо.

Застосування названих вище підходів та методів дозволить розкрити досліджувану проблему всебічно й глибоко. Більшість названих вище авторів убачають у принципі методологічного плюралізму та взаємодоповнюваності методів базові засади розвитку правничої галузі знань. У даному дослідженні

необхідно було поєднати філософсько-людиназнавчі підходи, загальнонаукові й спеціально-правові, оскільки таке поєднання є запорукою виконання поставлених завдань.

1.2. Методологічні засади дисертаційного дослідження

Успіх пізнавального процесу, як відомо, визначальним чином залежить від методологічних засад, використаних у пізнанні конкретного предмета. Сучасна українська правнича наука поволі відходить від монометодологізму і все частіше звертається до принципу методологічного плюралізму. Для інтенсивного розвитку правової сфери українцям необхідна сучасна правнича галузь знань, а вона не зможе з'явитися без глибинного реформування правничої методології [1; 10; 33; 37; 193; 200; 433]. Наприкінці 80-х років минулого століття для низки науковців-правників стало зрозуміло, що завдання перебудови правничої теорії постало дуже чітко і вимагало негайного вирішення. Було акцентовано не на косметичні операції на ній, які нічого істотно не вирішували б, а насамперед на поновленні світоглядних та методологічних засад правничої теорії, фундаментальних наукових понять і категорій, аксіологічних та ідеологічних принципів [293; 351; 440]. Чи не найбільшим недоліком позитивістського підходу, що є домінуючим у легістській правовій доктрині, є відсутність антропологічного підходу до розуміння права і його проявів. Право подається як суто політико-владне явище, що, безумовно, збіднює його, нівелює його гуманістичну сутність, відриває його від людини, духовності, культури [33; 35; 99; 157; 235; 351; 278]. Таке його трактування є описовим, частковим, якоюсь мірою не науковим. Нині, коли на порядку денному стало питання розбудови демократичних засад життя, реального забезпечення реалізації та захисту прав людини, входження України до європейського правового простору, необхідно створити сучасну правничу науку, сучасне вчення про право, що відповідало б тим цілям, які нині стоять перед українством, стало б потужним чинником правового розвитку.

Хоч і складно долати усталені стереотипи мислення, але сучасна теорія права у нас переживає становлення.

Л. Петрова слушно застерігала у «Нарисах з філософії права» та у своїй докторській дисертації, що якщо намагатися втиснути в рамки старої філософської методології теорію побудови національної правової держави, то треба мати на увазі, що наслідком буде ніщо інше як спотворення національної держави і спотворення національного права [293]. Думається, що це застереження стосується й української теоретико-правової науки, яка ще донедавна обходилася використанням лише загальнонаукових методів, що відповідало вимогам позитивістського підходу. Зазначена вище авторка вважала, що стара забсолютизована позитивістська методологія і теорія цивілізованої держави є чужорідними, несумісними явищами, які заперечують одне одного [293]. Цю ж ідею прочитуємо у М. Козюбри, який першим із наших теоретиків права про це сказав, і В. Селіванова, і у П. Пацурківського, В. Бачиніна та ін. [19; 178; 261; 284; 292; 351].

Нині все більше наші науковці звертаються до сучасного, новітнього правового мислення, в основі якого лежать гуманістичні ідеї й принципи, загальнолюдські цінності, з-поміж яких найперше принцип людини як найвищої цінності. Сучасна правнича методологія передбачає залучення до пізнального процесу різних груп методів та підходів, зокрема, філософських, тих же загальнонаукових, спеціально-правових [1; 33; 35; 157; 180; 353; 393]. Застосування до принципу плюралізму методів та підходів, їх взаємодоповнюваності зумовлено природою предмета дослідження, яким є феномен права загалом і співвідношення права та закону в українській правовій традиції зокрема.

Дослідити зазначену проблему неможливо без звернення до основних типів праворозуміння, під якими треба розуміти фундаментальні наукові положення, ідеї, принципи, цінності тощо, що лежать в основі правового розвитку [10; 33; 37; 98; 99; 293; 346]. До таких основних типів праворозуміння належать легістський і юснатуралістичний (природно-правовий). Варто

наголосити, що потенційно кожний із них володіє чималим методологічним потенціалом. Проте для нашого дослідження методологічне значення має саме природно-правовий тип розуміння, оскільки його застосування дає можливість побачити ціннісний вимір права, розрізнити право та закон, побачити їх співвідношення в різних варіаціях, відрізнити правові явища від неправових, побачити людську природу як джерело права, тобто його позадержавну сутність, розкрити змістовні риси верховенства права, гуманістичний вимір права тощо, на чому наголошують: Н. Бордун-Комар, Ю. Білас, В. Градова, М. Козюбра, В. Кравець, М. Патей-Братасюк, А. Романова, Н. Павлусів, П. Пацурківський, Г. Попадинець, А. Шевченко, М. Цвік та ін. [26; 35; 84; 177; 200; 274; 293; 305; 331; 416; 429; 433]. Цей тип праворозміння пов'язує право з духовністю і культурою народу, трактує його як універсальне загальнолюдське явище, в основі якого лежать загальнолюдські цінності, а закон мислить як явище, що має державно-політичні витoki [316; 346; 416]. Тип праворозуміння – це метатеоретичне знання, яке безпосередньо не розкриває досліджувану проблему, але воно є тим рівнем знання, що підводить до висвітлення конкретної проблеми, створює своєрідне тло, на якому можливе об'єктивне висвітлення певної проблеми [10; 33; 45; 293; 346; 387; 433].

На філософському рівні методологування право, постаючи невід'ємним від людського досвіду феноменом, розкриває смислбуттєві характеристики крізь суб'єктивне, духовно-ментальне буття, крізь призму внутрішнього досвіду людини-особистості, формуючись у глибинах її суб'єктивності, трансформуючись у прояви раціонально-свідомого суб'єктивно-об'єктивного [33; 35; 37; 55; 98; 458; 460]. На національному рівні право розкриває себе як культурно-ментальне явище, що органічно формується під впливом усього духовного багатства народу, вбирає в себе ті смисли та цінності, які лежать в основі національного буття, що є формою прояву загальнолюдського. “Поняття права – поняття, що відноситься до сфери культури, тобто поняття дійсності, що опосередковане цінністю дійсності, смисл якої служити цінності, – пише Г. Радбурх. – Право – це дійсність, смисл якої полягає в тому, щоб служити

правовій цінності, ідеї права. Поняття права теж прагне до ідеї права” [328, с. 41]. Природно-правовий підхід до права пов’язує національну правову традицію з універсальними законами природи та суспільства і найперше з ціннісним потенціалом. Самобутність розвитку національної правової традиції у світлі даного підходу є органічним явищем, що є необхідною умовою екології існування сучасної цивілізації, – зазначають М. Мірошніченко та О. Мурашин [236]. На відміну від позитивістсько-легістського праворозуміння, який традиційно аналізує істотні правові ознаки структури права, його джерел, норм, принципів і дещо поза увагою залишає особливості їх прояву та зв’язки сучасних правових систем з правовими системами й інститутами попередніх епох, які склалися історично [236, с. 175], природно-правова парадигма праворозуміння акцентує на органічності, взаємозв’язках усіх правових та інших соціальних явищ, діалектичному розвитку правової реальності, що важливо в контексті нашого дослідження.

Окрім цього, природно-правова парадигма розуміння права, вирізняючи невід’ємний зв’язок права і цінностей [18; 33; 37; 67; 86; 98; 99; 157; 200; 222; 239; 240; 243; 278; 296; 402; 429], у нашому дослідженні дає можливість показати, що право складає собою цінність саме завдяки тому, що фокусує в собі фундаментальні загальнолюдські цінності, на відміну від закону, який може з цими цінностями розходитися; показує, які духовні цінності загалом і правові зокрема акумулює в собі національна правова традиція. Застосовуючи аксіологічний підхід, ми можемо побачити, яке ціннісне ядро стверджував і оберігав український народ у правовій сфері, як ці цінності орієнтували на ті моделі поведінки суб’єктів права, що склалися в минулому, і які стали еталонами для наших сучасників. Національна правова традиція кодує цінну інформацію, що, переживаючи віки, забезпечує життєдіяльність сучасного українства [44; 53; 62; 86; 92-94; 115; 117; 143; 146; 159; 160; 161; 202; 210; 235; 214; 247; 255; 242; 258; 259; 272; 273; 274; 279; 365; 367; 410; 430]. Саме «правова ментальність бере на себе функції збереження набутих в минулому етноісторичних правових цінностей, їх самобутність», – зазначається в науковій

літературі [236, с. 182]. Це, на наш погляд, один із доволі важливих аспектів сучасного українського правового реформування – відродити і ствердити традиційні правові цінності.

Дослідити правову традицію загалом та правові цінності зокрема дозволяє екзистенціально-феноменологічний підхід, суть якого полягає у виявленні тих ідеальних сутностей, ідеальних смислів, що стали правовими смислами і водночас цінностями, які втілюють ідеально-ментальний досвід народу як право творця, – зазначає М. Патеї-Братасюк [278]. Гегель убачав у феноменології сходінки пізнання, що скеровують мислення дослідника від безпосередності буденної свідомості через мислення філософського штибу до абсолютного знання [69]. Феноменологічні концепції права зосереджуються на ідеальному бутті права, що виражені через ейдоси, ідеали, правові сутності тощо, які є первинними стосовно юридичних категорій, принципів, норм. Ці сутності мають свої витoki у суб'єктивно-ментальному бутті людини [467]. “Чиста сутність” права як одна з визначальних категорій цього підходу трактується як глибинний конструкт свідомості, що є першопочатком уявлень людей про право, і має здатність, як інші правові конструкти, “саму себе в собі виявляти” [98; 278; 467].

У світлі феноменологічного підходу позитивне право, інші компоненти правової системи мисляться як зовнішній, об'єктивований світ, першоджерелом якого є “я сам” (А. Богомоллов) з усім сукупним життєвим досвідом. У нашому випадку глибини народної свідомості, які виступають матрицями теоретичних правових ідеалізацій і формують їх зміст, є першоджерелом позитивного права, інших форм та його джерел. «В суб'єктивних, але надіндивідуальних, загальнозначущих схемах людського повсякденного правового досвіду, що сформувалися в донауковій, дотеоретичній діяльності, треба шукати прообрази категоріальних структур правосвідомості, наголошували феноменологи права» [278]. Вони повернули право зі світу, “що дається нам природничою наукою, до світу, що передує науці, до безпосереднього Lebenswelt у його оригінальній даності”, - зазначається в наукових джерелах [278, с. 247].

Аналогічно феноменологічному підходу екзистенціально-філософський підхід вважає умовою будь-якої об'єктивності суб'єктивність. Він дає можливість пересвідчитися, що унікальність кожної правової системи складається під впливом не лише зовнішніх чинників соціального, політичного чи історичного плану, а й під впливом ментально-психологічного чинника народу, його «духу права» (А. Дайсі), національного «лібідо» (З. Фройд), національної свідомості (Б. Кістяківський), національної психіки (Л. Петражицький) тощо. Екзистенціально-правові концепції намагаються захистити індивіда від формалізму позитивного права, зберегти людську унікальність від стандартних, мертвих норм, показати, що право має свої витоки в духовному досвіді людини та народу. Правова традиція акумулює в собі прояви і форми ідеальних конструктів національної духовної культури, правовий розвиток є процесом утілення та вираження колективного правового суб'єктивно-духовного виміру народного досвіду [86; 214; 274; 305; 318].

Феноменологічний і екзистенціальний підходи пізнання права є ефективними способами виявлення генетичного коду правового розвитку, який, втілюючись у правовій традиції, забезпечує генетичний характер спадкоємності національних правових систем [33; 351]. Виявляється, що саме правовий менталітет, правова свідомість, правове мислення, національна мова, історична пам'ять, тобто суто духовно-культурний досвід народу, забезпечують генетичний код правового розвитку й відіграють визначальну роль у правовій спадкоємності [146; 157; 272; 305; 318; 375].

«Буття – вільним», «буття – відповідальним», «буття – безвідповідальним», «буття – справедливим», «буття – несправедливим», «буття – в - праві», «буття - в - неправі» тощо – це ті екзистенціали, які дозволяють розкрити національне право як динамічний суб'єктивно-духовний феномен, який має свої прояви в дуже унікальних процесах і станах [84; 375], що мають у своїй основі загальнолюдські смисли та цінності.

Ми погоджуємося з думкою В. Селіванова, в якій наголошено, що «Виявити правові традиції певного суспільства ... означає, по суті, визначити

базові правові ідеї і вірування, на яких ґрунтуються реальні юридичні відносини і зрозуміти різноманітні орієнтири історичного правового розвитку даного суспільства» [351]. П. Гленн вбачав цінність правової традиції для народу в її інформаційній місії – правова традиція є ретранслятором інформації з минулого в сучасне та в майбутнє [454]. У нашому дослідженні необхідно простежити ті фундаментальні правові ідеї й принципи, смисловий та ціннісний виміри, які, виникнувши в умовах становлення українського етносу на ранніх етапах його історії, збереглися народом, ствердилися і розвинулися в наступні історичні періоди, втілюючись у різні прояви правової матерії, і згодом стали виявляти себе в українській правовій сучасності як еталони поведінки, – наголошують: В. Градова, В. Селіванов, В. Скоморовський, А. Соколов, С. Павлов, Г. Попадинець, М. Патеї-Братасюк та інші дослідники [84; 273; 278; 351; 305; 318; 319; 375].

У дослідженні правової традиції, як вважають науковці, необхідно звертати увагу на такий архітектонічний елемент національного правового менталітету, яким є манера мислення суб'єктів права, стиль юридичного мислення, неповторний, оригінальний, специфічний, що передається у спадок наступним поколінням, транслюється суб'єктами права через віки доти, доки працює «адекватний йому цивілізаційний механізм, здатний продукувати способи і форми розуміння всього, що відбувається в правовому полі» [236, с.182]. Розглянуті вище філософські підходи, зокрема феноменологічний та екзистенціальний, безумовно, сприяють дослідженню даного аспекту проблеми. Із залученням до дослідження комунікативного підходу можна отримати більш повне знання стилю правового мислення українства в різні періоди правового розвитку. Відповідно до цього підходу правова система сприймається як специфічне поле смислів і значень, своєрідний текст, гіпертекст, який вимагає прочитання та розуміння загалом, значної кількості учасників комунікації і, у підсумку, діалогічного взаєморозуміння, творення істини, знаходження її в цій комунікації тощо, – стверджують: Ю. Бондар, Н. Бордун-Комар, М. Братасюк, Ю. Габермас, Е. Гобсбаум, Т. Дудченко, Т. Еліот,

В. Вовк, Р. Ієрінг, Г. Наставна, Т. Рейнджер та ін. [33; 35; 37; 44; 62; 119; 120; 127; 146; 166; 235; 236; 248]. В українському правовому розвитку завдяки комунікативному досвіду народу, його мові, що є правоутворюючим чинником і способом буття права та, як наголошено в науковій літературі, ідейною основою правової сфери [248], впродовж століть було створено розмаїття форм права, з-поміж яких найбільш значущі й люблені українцями правовий звичай та правовий договір. Було напрацьовано *сміслові поле українського права* з такими базовими смислами, як: справедливість як сутність права; спільне благо як цінність і мета права; добро як сутність права; воля (свобода) як ментальна цінність та невід’ємна риса права; людська гідність як моральна та правова цінність; суд і закони як засоби захисту права як справедливості; відкритість як засада судового процесу, рівність у праві й ін. Українська юридична мова зафіксувала загалом національну правову систему у формі специфічних категорій, понять, засадничих положень, загальноправових та галузевих принципів, концептів, аксіом тощо. «Людина і будь-яка людська спільнота підпорядковані діалектичному відношенню вже незмінного, проте по-своєму невизначеного й пластичного (щодо майбутнього) минулого, а також планованого і все ж некерованого майбутнього, і саме так підпорядковані, що вони можуть і повинні це відношення здійснювати творчо», – зазначають українські дослідники [422, с.77]. Ці ідеї важливо використати нині, в час творення новітньої національної правової системи.

Нинішній пострадянський українець, на жаль, не зовсім здатний «осмислено мислити» (М. Гайдегер). Його неготовність до перетворень, до гуманістичного, самотійного, творчого життя у глобалізованому світі була об’єктивно й суб’єктивно обумовлена. Щоб подолати правову маргінальність, індивіду необхідно помістити себе у смислове поле своєї правової спільноти, «привласнити» ті смисли та цінності, що лежать в основі правової системи, проїнятися їх духом, послідовністю, усвідомити їх значущість для себе і загалу тощо [44; 255]. Чим швидше це відбудеться, тим швидше українці, ставши реальними суб’єктами права, зможуть творити, а не лише декларувати правове

життя. Українцям потрібна нова парадигма мислення, й вона має бути парадигмою взаєморозуміння. Розрив, що утворився між трансцендентальним та емпіричним, що властивий модерній філософії свідомості, необхідно долати через інтерсуб'єктивні відносини, і цьому має посприяти національна правова традиція з усім її наповненням та багатством.

Науковці зазначають, що ідентифікація особи з певною правовою спільнотою може здійснюватися як перетин ліній руху від унікальних смислів до загальнолюдських цінностей [44; 210; 236; 259; 278]. Це приєднання до «своїї» спільноти, яке є довготривалим та складним процесом, неможливе без відродження історичної пам'яті, *«...пам'яті смислової, здатності пізнати і привласнити низку смислів, розкрити і засвоїти смисловий ланцюг, який висвітлить і особливе, і загальнолюдське не лише на рівні голови, мислення, але й душі, і, можливо, найперше душі. А це велетенна робота для всіх і кожного»* [44, с. 27]. Нам необхідна смислова комунікація, що ґрунтувалася б на засвоєнні тих правових надбань, що були напрацьовані попередніми поколіннями. Поза цим досвідом наші реформи у правовій сфері успішними навряд чи зможуть бути [28; 365; 367; 432].

Для дослідження співвідношення права та закону в українській правовій традиції було використано цивілізаційний підхід, оскільки він у силу своєї специфіки дозволяє побачити традицію не фрагментарно, а як цілісний світ, який в основі своїй має не тимчасові, а усталені, фундаментальні чинники [33; 37; 44; 120; 130; 146; 210]; незважаючи на розмаїті внутрішні й зовнішні впливи, є таким елементом правової системи, що постійно відтворюється в часі; виконує своєрідну «програмуючу» функцію, зумовлюючи розвиток усієї правової системи, – слушно зауважують Н. Оніщенко, О. Зайчук, Ю. Оборотов, В. Скоморовський та ін. [62; 139; 258; 366]. Цей цілісний світ має свою логіку розвитку, але він розвивається не ізольовано від економічного, політичного, історичного, соціального, морального тощо впливів. Він дуже чутливий до впливів ззовні, він не завжди може з ними впоратися. У нашому контексті українська правова традиція переживала розриви соціокультурних зв'язків

через колоніальний чинник. В українській правовій традиції перетиналися і співіснували елементи різних національних традицій: Австро-Угорщини, Польщі, Литви, Росії. Десь вони взаємно збагачувалися надбаннями одне одного, а десь і взаємовідштовхувалися. Ваємозбагачувалися, як правило, у випадку, коли смислові характеристики формувалися на загальнолюдському підґрунті, а відштовхувалися на підставі смислового розходження.

Окрім філософських підходів, у даному дослідженні було використано спеціально-правові методи та підходи. Зокрема, чималий методологічний потенціал властивий історико-правовому методу, – про що пишуть О. Атоян, Т. Андрусак, М. Грушевський, Д. Вовк, О. Вовк, Д. Дорошенко, П. Захарченко, Н. Павлусів, Ю. Калиновський, В. Капелюшний, М. Костицький, М. Мірошніченко, О. Скакун, А. Шевцова, Ф. Шульженко, А. Шевченко, О. Шевченко й ін. [13; 57; 37; 62; 84; 92; 93; 110; 143; 146; 235; 259; 279; 305; 427]. У нашому дослідженні співвідношення права та закону аналізується в історичному вимірі, починаючи з княжої України і простежується аж до сучасності. Без історичного виміру неможливо побачити тяглість національної традиції, трансляцію смислів права через різні часові періоди національного правового розвитку, розкрити генезу форм та джерел національного права тощо. Саме історичний метод дає можливість висвітлити розвиток правової свідомості українців, динаміку ціннісних орієнтацій у праві, рівень зрілості української людини як суб'єкта права тощо.

Історико-правовий метод у нашому дослідженні необхідно доповнити порівняльно-правовим, який дасть можливість простежити, як змінювалися різні структурні складові української правової традиції в епоху княжої України, українського домодерну, модерну, в новітній час, порівняти змістовне наповнення національної правової системи в різні епохи тощо. «Традиційними можуть стати певні імперативи правового життя, певні смисли, норми поведінки, звичаї, цінності тощо. Змістом правової традиції можуть виступати генетичні, логічні, історичні суперечності, що є чинниками поступу національних правових систем, – акцентує Ю. Лобода [210, с. 111]. Ми

зможемо побачити, як поступово раціоналізувалася наша правова традиція, наприклад, у модерну епоху правового розвитку, порівняно з домодерним періодом, або ж як українці стверджували юснатуралістичні цінності, порівняно із законницько-позитивістськими, стверджуваними російським народом. Завдяки цьому методу можна побачити, які зміни викликала правова традиція в нинішньому правовому розвитку України [26; 35; 84; 118; 121; 133; 147; 150; 175; 244; 268; 311; 365; 386; 435; 436].

Формально-догматичний метод у нашому дослідженні буде застосований для тлумачення понять та категорій: правова традиція, правова система, право, закон, тип праворозуміння, верховенство права, природно-правова парадигма, легістсько-позитивістська парадигма; правова свідомість тощо; базових правових ідей та положень, принципів, що складають основу національного правового розвитку; характеристик джерел і форм права як складових правової традиції, зокрема права та закону; характерні риси правової реформи в сучасній Україні, стандарти права тощо. Цей метод сприятиме виділенню сутнісних ознак правових явищ та їх особливостей, виявленню логічних суперечностей у нормативних актах, правильності утворення норм і понять тощо, – наголошують Л. Авраменко, К. Бостан, С. Гусарев, А. Олійник, О. Осауленко, О. Петришин, В. Цвік, Н. Оніщенко, В. Сухонос, О. Скакун та інші теоретики права [138-139; 156; 158; 359; 378; 381-382]. У роботі були використані також загальнонаукові методи: дедуктивний, аналізу, синтезу, теоретичного моделювання, об'єктивності тощо. Зокрема, в дослідженні необхідно зробити аналіз змістовно-сміслових ознак права, проаналізувати типові ознаки закону, підходи до розуміння їх співвідношення; основні напрямки правової реформи в сучасній Україні тощо. Аналітичний метод вимагає, так би мовити, розкласти предмет дослідження на частини і дослідити кожен з них. Звісно, при таких мислительних операціях не варто забувати про те, що предмет не є механічною сумою цих частин [468]. Отримати цілісне бачення досліджуваного предмета чи явища дозволяє метод синтезу виділених попередньо складових цілого [359]. Цей метод у нашому дослідженні допоможе

зробити узагальнення за низкою питань, сформулювати висновки щодо результатів дослідження.

Системний метод у даному дослідженні буде використано для вивчення, наприклад, правової традиції, яка включає в себе окремішні явища соціальної культурної спадщини, що передаються з покоління в покоління і мають довготривале зберігання. Зважаючи на таку структуру, системний погляд на правову традицію необхідний. Він дозволяє побачити цей феномен як складне цілісне утворення, де кожний елемент, маючи власну специфіку, є водночас носієм спільних рис, завдяки яким традиція постає єдиним, хоча і дуже багатограним, явищем.

Право теж постає як своєрідна система, де є сутнісне, істотне й другорядні риси та елементи, неістотні. Концепт «національна правова система» якраз і позначає ці взаємозв'язки між різними окремішніми складовими цього утворення. Тим не менше, це системне утворення має бути пропорційним, працювати злагоджено. Дисбаланс в окремих складових може спричинити такий же дисбаланс і в усій системі [33; 157; 139]. Наприклад, незбалансоване законодавство може зумовити гальмівні процеси у правовому розвитку загалом. Право – це насамперед духовно-культурний феномен, – акцентують О. Бандура, В. Градова, Г. Гуссерль, У. Олійник, С. Максимов, М. Патеї-Братасюк, С. Погребняк та інші науковці [18; 84; 98; 261; 278; 305]. Системний підхід якраз дозволяє забезпечити цілісність його дослідження. Звісно, при умові взаємодоповнення його іншими дослідницькими підходами та методами [33; 138; 139; 157; 468; 460].

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Дослідження ступеня наукового опрацювання проблеми співвідношення права і закону в українській правовій традиції та методологічних засад дослідження цієї проблеми дозволяє зробити низку таких висновків і узагальнень:

1. Досліджувана проблема є достатньо актуальною для вивчення з огляду на низку моментів: нині Україна розпочала формування сучасної, увідповідненої новим реаліям життя національної правової системи. Це достатньо складне, багатогранне, комплексне завдання, вирішення якого неможливе без урахування особливостей розвитку національної правової традиції, її смислового наповнення, її цінностей, багатовікових надбань, що і є тими необхідними для цього засадами, які пережили перевірку часом та довели свою життєздатність у сучасних умовах. Національна правова традиція здатна утримувати в собі усталений ментально-духовний вимір народу, завдяки чому і здійснюється поєднання сучасного та майбутнього у праві, стверджується усталене, зумовлюються загалом зміни у правовій системі. Вона дає можливість з'ясувати специфіку національного образу права, правової системи, її складових, динаміку правотворення, забезпечити тяглість і цілісність правового розвитку.

2. Вагомою підставою для дослідження дисертаційної проблеми є необхідність подолання в сучасному українському правовому розвитку законницького (легістського) підходу до права, успадкованого від радянської епохи, оскільки він, будучи позбавленим гуманістичного виміру, навряд чи зможе посприяти гуманістичному реформуванню національного правового розвитку. Дослідження співвідношення права та закону в рамках нашої національної традиції дає можливість виявити присутність у ній потужної природно-правової парадигми, що необхідно відродити, як це зробили після Другої світової війни європейці, які теж зазнали засилля легізму, що значною мірою посприяв появі на теренах Європи тоталітарних, недемократичних режимів. Відродження природно-правової парадигми в нашому правовому розвитку дозволить сучасним українцям ствердити у правовому розвитку загальнолюдські цінності, формою буття яких є право, і тим самим інтенсифікувати реалізацію євроінтеграційних прагнень.

3. Українські правники зробили предметом свого дослідження низку аспектів дисертаційної проблеми. Зокрема, у правознавчій літературі

істориками та філософами права досліджено: поняття правової традиції, співвіднесеність понять «традиція» і «культура», складові правової традиції, її значущість для народу та розвитку права, низку особливостей української правової традиції, зокрема її смисли й цінності, чинники її розвитку тощо.

4. Чимало напрацювань в останні два десятиліття зроблено українськими правознавцями про проблеми права, його розуміння, значущості для людини та народу, його джерел, форм буття, смислів та цінностей тощо. Особливо актуальними в контексті нашого дослідження є напрацювання низки авторів щодо основних правових доктрин або ж, що те ж саме, типів праворозуміння: законницького (легістського) та природно-правового (юснатуралістичного), зокрема другого, природно-правового, який саме і дає можливість розкрити нетотожність права та закону і з'ясувати їх реальне співвідношення.

У силу довготривалого домінування в українській правовій сфері законницького підходу, «букви закону», що ототожнював закон із правом, забезпечував монополію державної влади в цій сфері, проблема права, його ціннісно-сміслового наповнення, права як форми буття загальнолюдських цінностей у рамках нашої правової традиції не досліджувалася, тому нині є необхідність це зробити.

5. Українські теоретики права дослідили поняття закону, його різновидів, функцій, засад законотворчості, чинників, які впливають на цей процес, впливу закону на суспільні відносини, питання ефективності, значущості для сучасного правового розвитку тощо. Низка авторів присвятили свої дослідження формальним та змістовним характеристикам закону. Як засвідчує джерельна база, формальні характеристики досліджено значно краще, ніж змістовні, що можна пояснити домінуванням позитивістської методології, яка є однією із засад законницького погляду на право. Дослідження змістовних характеристик нашим теоретикам права варто інтенсифікувати.

Сучасна українська теорія права оперує поняттями «правовий закон» / «неправовий закон», що є надбанням останніх десятиліть і стало можливим у

зв'язку з можливістю розмежування права та закону. Для сучасної України дуже важливою проблемою є необхідність створення нового трактування закону, відмова від його розуміння як довільного витвору влади, що є обов'язковим для всіх.

6. Наукові джерела доводять, що легістська парадигма мислення, на якій ґрунтована відповідна доктрина, не вбачає відмінностей між правом та законом, тому дослідження їх співвідношення в її межах є неможливим. Дослідження цієї проблеми можливе в рамках природно-правового підходу й відповідної доктрини, оскільки вона розмежовує право і закон. Наукові джерела засвідчують наявність усталеної потужної природно-правової парадигми в українській правовій традиції, тому дослідження співвідношення права та закону в її межах є цілком підставним і необхідним.

7. Методологічними засадами дисертаційного дослідження стали: низка філософських підходів, загальнонаукові методи та спеціально-правові. Керівним у роботі став принцип взаємодоповнення методів, оскільки він забезпечує цілісність і всебічність дослідження, об'єктивність його результатів.

Зокрема, продуктивним методологічним підходом, зважаючи на особливості предмету дослідження, став природно-правовий підхід, який посприяв розмежуванню права та закону, дав можливість побачити ціннісний вимір права завдяки такій складовій цього підходу, як аксіологічний підхід, розкрити смислове наповнення права, невід'ємність його від буття людини та народу, показати гуманізм української правової традиції, який треба зберегти й імплементувати в сучасне українське право. Діалектичний підхід допоміг побачити національну правову традицію у розвитку, простежити діалектичний взаємозв'язок права та його форм у різні періоди розвитку національної правової традиції, права, національної історії, культури і ментальності тощо.

Герменевтичний метод застосовано при трактуванні понять: правова традиція, право, закон, правова норма, правовий закон, неправовий закон, принципи права, права людини тощо, при узагальненні наукових положень та висновків тощо. Із загальнонаукових методів використано такі методи, як:

індукції, дедукції, теоретичного моделювання, об'єктивності, системності, аналогії й т.ін. Ці методи було доповнено спеціально-правовими: історично-правовим, порівняльно-правовим та формально-догматичним.

РОЗДІЛ 2

ПРАВО І ЗАКОН З ПОЗИЦІЙ ОСНОВНИХ ПРАВОВИХ ПАРАДИГМ: ЗАКОННИЦЬКОЇ ТА ПРИРОДНО-ПРАВОВОЇ

У даному розділі розглянуто проблему розуміння права і закону з позицій основних правових доктрин: законницької (легістської) та природно-правової (юснатуралістичної), показано безпідставність ототожнення права і закону, відриву правового змісту від форми.

2.1. Право та закон: витоки, смислові характеристики, особливості співвідношення

Для об'єктивного висвітлення проблеми співвідношення права і закону необхідно взяти до уваги провідні ідеї основних правових парадигм – легістської (законницької) та природно-правової (юснатуралістичної). Такий аналіз потрібний, він дасть можливість показати, що трактування права і закону залежить від низки фундаментальних ідей, що складають сутність правової доктрини, дозволить висвітлити характерні риси і права, і закону, особливості їх функціонального призначення, розкрити основні параметри їх співвідношення тощо. Українська правнича наука ще не пододала до кінця спрощеного механістичного погляду на право, успадкованого від радянської епохи, й це, безумовно, чинить відповідний, не завжди позитивний, вплив і на правозастосування, – зазначають українські науковці: В. Авер'янов, О. Бандура, Ю. Бондар, О. Гвоздецький, М. Кельман, І. Коваленко, О. Мурашин, В. Кожан, М. Козюбра, М. Костицький, А. Кучук, Р. Луцький, С. Максимов та ін. [1-5; 55; 75-81; 157; 176; 180; 194; 200; 203; 216; 223]. Підтримуємо позицію тих науковців, які слушно зазначають: «Як видається, в післярадянській юридичній, зокрема вітчизняній, науці, яка фактично продовжує залишатися на державоцентристських методологічних позиціях, і в юридичній практиці ще не склалася ситуація усвідомлення, що право і закон не одне і те ж, що необхідно в

наукових дослідженнях виходити за межі сталих вузькоюридичних, позитивістських форм осягнення правової дійсності», – наголошує В. Селіванов [353, с. 56]. З часу написання цієї думки пройшло більше десяти років, проте ситуація, на жаль, не особливо змінилася. Правова реформа в сучасній Україні, яка повинна включати й інтелектуальну складову [1; 2; 34; 278; 285; 298; 351], має, в кінцевому підсумку, сформувати сучасне наукове бачення цих регуляторів суспільних відносин. Для України це дуже важливо, оскільки право у всіх його можливих формах можна і треба перетворити в реальний стимулюючий чинник суспільного розвитку [1; 26; 34; 55; 217; 223; 329; 278].

Дослідники зазначають, що пов'язаних з розрізненням права та закону концепцій є чимало, проте можна вирізнити два принципових підходи: а) право є продуктом діяльності державної влади і правом треба вважати всі офіційні джерела норм, незалежно від їх змісту; б) закон, навіть прийнятий належним суб'єктом і відповідно до належної процедурної форми, може не мати правового змісту, тобто бути неправовим законом, що порушує права людини, втілює політичне свавілля, є примхою влади, одягненою в юридичну форму.

Вище було висвітлено базові ідеї та принципи основних типів праворозуміння, які є, по суті, основними правовими доктринами: легістською і природно-правовою. Для початку зосередимо увагу на трактуванні права, закону та їх співвідношення в контексті легістської доктрини. Нагадаємо, що легістська доктрина права є державоцентристською, тому зрозуміло, що представники цієї доктрини значну увагу приділяють саме закону. Саме нормативний акт є, на думку легістів, єдиним істинним правом, оскільки втілює авторитет державної влади, що найкраще знає, яким має бути право [35; 278; 280].

Радянський автор А. Малицький, наприклад, писав: «Право як порядок, інакше як правопорядок, виражається у визначених правилах поведінки, захищених організованою силою державної влади: *в правових нормах*.

Сукупність правових норм називається *позитивним правом*, тобто, правом, встановленим пануючим класом, приписами цього класу» [228]. Ототожнення права та закону, нормативність як основна ознака права, класовий підхід дуже добре простежуються в цього автора. Ці ідеї органічно впливають із ціннісного виміру цієї доктрини – держава і закон мисляться навищими цінностями та є для представників легізму засобами втілення суспільного порядку й законності, тобто такого стану суспільного життя, коли всі суб'єкти права живуть відповідно до «букви закону», чим забезпечується законність [10; 14; 26; 199; 200; 270; 346; 278; 348; 353]. Відповідно, наслідком законності є правопорядок – спочатку закон, а з нього – право. Нагадаємо, що у всіх легістських концепціях спільною ідеєю є ідея про те, що право є приписом, велінням, моделлю поведінки, створеними державною владою, які є загальнообов'язковими для виконання та охороняються нею від порушень [59; 160; 199; 270]. У такому трактуванні закріплено монополію державної влади у праві: вона створює норми законодавства (норми права), вимагає їх виконання, вона карає за їх порушення. Зрозуміло, що суспільство завжди матиме потребу в ефективних засобах регуляції соціальної взаємодії. Ці регулятори створюються самим суспільством, соціальними групами, з яких воно складається, їх органами – мораль, релігія тощо, і, звісно, державою. Правила поведінки чи норми, їх сукупність, що створені державою, трактуються як позитивне право. Закони держави, законодавство виконували і виконують місію впорядкування суспільного життя суб'єктів права багато віків. Та в ХХ ст. після Другої світової війни на порядок денний стала проблема захисту прав людини, суб'єктів права від агресії держави та державного права, закону. Державне (позитивне) право еволюціонувало за час свого існування по-різному залежно від особливостей національних правових систем. Нині, як зазначають науковці, наприклад, у романо-германській правовій сім'ї спостерігається інтенсивне зближення закону та права, форми та правового змісту [34; 51; 55; 439; 444], що, безумовно, є позитивним явищем. Але так було не завжди. Національні правові системи романо-германської правової сім'ї, починаючи з

новоєвропейської епохи, під впливом раціоналізму інтенсивно освоювали позитивістський підхід у праві. Особливо відчутним став його вплив у період перемоги європейської буржуазії на політичній арені. Саме завдяки цьому методу, суть якого в апелюванні до емпіричних фактів, предметно-чуттєвого досвіду, який був гіпертрофований, перебільшено застосовуваний, цьому класу вдалося здійснити підміну права законом, фактично ототожнити право із законом [1; 2; 33; 34; 178; 199; 260; 281; 284; 433; 351-367]. Ця підміна дозволила європейській буржуазії закріпитися при владі – правом тепер стали вважати не природні права, а «надані державою права», тобто право стало вважатися похідним від влади, волю якої втілював закон як правила, створені державною владою, обов'язкові для виконання й охоронювані нею від порушень.

У Російській імперії слово “закон” до початку ХХ ст. було загальним синонімом для всіх видів нормативних актів, що приймалися верховною владою, зазначає В. Серьогін. Законом вважалися і судові рішення – “судове рішення набрало законної сили”, тобто не юридичної сили, визначеної законом, а саме сили закону [358]. Вважалося, що *закони – це норми*, які втілюють вказівку щодо правильної або неправильної поведінки, об'єктивним правом вважався закон як сукупність правил, що встановлені та до виконання яких суспільство примушує. В. Серьогін вказує, що в такому разі слово «закон» фактично замінює слово «право» [357; 358]. Тобто, природно-правовий підхід все-таки ще мав місце у правовій системі тогочасної Росії, бо цей автор зазначає про правила поведінки, встановлені не винятково владою державною, а й усім суспільством. І тільки 23.04.1906 року Миколою II було затверджено “Основні Державні Закони”, в яких уперше в історії Російської імперії словом “закон” було позначено нормативний акт вищої юридичної сили, прийнятий вищим органом законодавчої влади (Державною Думою або Державною Радою), та наголошено, що він є єдиним джерелом права, всі інші акти мають прийматися на його підставі й відповідати йому [302]. Тобто цей акт

ознаменував остаточну перемогу легізму як доктрини, ґрунтованої на юридичному позитивізмі, у правовій сфері Російської імперії.

Після розпаду імперії Радянська влада успадкувала легістську традицію – закон було оголошено єдиним істинним правом, заперечено природні права людини, чим вихолощено гуманістичний вимір з державного права, бо монополізм держави у правотворенні неминуче втілював державний, а насправді груповий інтерес людей, які її представляли. У тім то й річ, що легістська доктрина стверджує монопольне становище держави у правовій сфері [1-5; 55; 81; 155; 227; 281; 352; 357; 451]. Зрозуміло, що цей монополізм, як і будь-який інший, не може стимулювати правовий розвиток, навпаки, він болісно вплине на становище прав людини та й правову сферу загалом. Особливо це буде відчуватися в радянську епоху, коли закон стане засобом репресій проти людини, її життя і невідчужуваних прав.

Важливим аспектом для розуміння закону в контексті легістської доктрини є співвідношення змістовних та формальних його характеристик. Особливістю легістського праворозуміння загалом є значна увага його представників до *форми* у праві й байдужість до змістовного виміру права. Відоме трактування А. Вишинським закону як правил, створених державою, – безвідносно до того, наскільки вони якісні, справедливі, гуманістичні тощо [59]. Закон має зовнішню форму: це система норм, державно-владних приписів; кожний акт, виданий органом влади, має низку реквізитів – ким виданий, коли виданий, підписи, печатки тощо. Для легістів ці ознаки вже роблять такий акт правовим явищем, безвідносно до його змісту [17; 155; 199; 237; 235; 261; 330].

При нормативістському чи соціологічному підходах право – це будь-який акт, належним чином прийнятий (закон, підзаконний акт, рішення суду), незалежно від якості змісту акта. Тобто важливим критерієм правності тут вважається процедура [155; 204; 278; 281-283]. Ціннісне розуміння права заперечує цю підміну критеріїв, важливим є зміст акта, він має бути втіленням ідеї права. Тут добре помітна відмінність права від закону, порівняно з легістським підходом.

Особливо важливою, з позицій легізму, є така риса закону (права), як його нормативність – правила, моделі поведінки, створені державою, загальнообов’язкові для виконання великим колом людей, поширюються на велику кількість однотипних моделей поведінки. Нормативність цінується легістами як вираження веління, наказу влади, її авторитету. Саме вона і є для легістів основним критерієм правності закону – завдяки нормативності він стає правом [10; 14; 74; 141; 168; 171; 178; 199; 204; 353]. Як зауважують науковці, у закону немає якоїсь власної, відмінної від права, сутності, тому, щоб бути правом, він перебирає на себе його характеристики, але насамперед це неістотні, другорядні особливості, як от, наприклад, нормативність [35; 278]. Окрім нормативності, наголошується також на ефективності норм та їх дієвості. Г. Кельзен писав, що саме дієвість є найважливішою ознакою нормативного акта [155].

Загалом для легістської доктрини властива *підміна основних смислових ознак права*, що є водночас загальнолюдськими цінностями: справедливості, свободи, добра, істини, поваги до людської гідності, рівного масштабу, рівної міри їх тощо *неістотними ознаками, другорядними, формальними*: дієвістю, чіткістю, примусовістю, нормативністю, формальністю, загальнообов’язковістю тощо. Закон як право для легіста – це наказ, веління державної влади, що мають бути виконані. Легіст особливо цінує норму за примус, наказовість, насильство над людиною, чим засвідчується державоцентризм легізму.

Норма – чітка, конкретна, тому легісти віддають їй перевагу перед принципами, які вважаються загальними ідеями, нечіткими, такими, що не мають практичного значення, – стверджують у своїх роботах М. Братасюк, В. Градова, Д. Гордієнко, Ю. Євтошук, Л. Легін, О. Капліна, А. Кучук, Н. Мозоль, А. Мутусханов, Т. Фулей, С. Погребняк, Н. Пильгун, М. Рощук, В. Тertiшник, С. Шевчук та ін. [43; 46; 55; 78; 79; 84; 89; 118; 148; 178; 203; 244; 295; 298; 314; 441].

Найбільшим недоліком нормативістського підходу є трактування права як суто політичного явища і нівелювання його як духовно-культурного феномену. Право трактувалося не як засада діяльності державної влади, а як політична надбудова, політичний інструмент у руках влади – такий погляд принижував право, робив його меншвартісним поряд із політикою, похідним від неї. Закон і справді є знаряддям державної влади, але, як правове явище, він не може бути втіленням державної сваволі. Якщо це спостерігається, тоді такий закон немає підстав належати до «імперії права» (Р. Дворкін). У такому трактуванні право зникало як універсальна загальнолюдська духовно-культурна цінність, нівелювалася його багатогранність [18; 55; 89; 91; 99; 338; 351-355; 363; 400-402]. На жаль, ця традиція, будучи панівною в радянську епоху, в сучасній Україні значною мірою збереглася. Окремі науковці слушно наголошують, що результатом абсолютизації законницького (нормативістського) підходу «...стала недооцінка соціальної природи як юридичних відносин, так і суб'єктів права, а також тих потреб та інтересів, з приводу яких складаються, змінюються і розвиваються як фактичні суспільні відносини, так і їх юридичні форми» [353, с.57].

Ще один дуже істотний недолік законницького трактування права, ототожненого із законом, - це нехтування людини, реальних суб'єктів права, громадян, фізичних осіб. «Відрив юридичних відносин від їх суб'єктів, від їх реальних інтересів та потреб, соціальної діяльності, взаємодії призводить, як правило, до аналізу цих суб'єктів лише в гносеологічному плані», – акцентує В. Селіванов [353, с. 57]. Але людина не вичерпується тим, що вона пізнає, у нашому випадку приписи закону. Жива людина натомість зникає, легізм перетворює її фактично в об'єкта законницького впливу державної влади, – слушно зазначає В. Братасюк [38]. Не випадково законодавство, ґрунтоване на суто гносеологічних засадах, було відірване від життя, не помічало реальних людей: держава-монополіст у праві мислить себе первинною і визначальною стосовно людини, яка сприймається абстрактно як похідна від державної влади. Бувши лише об'єктом державного впливу, людина мислилася і сприймалася

лише виконавцем її велінь, іменованих законом. «Ідея держави як особливої цінності зумовлює погляд на людину як на істоту неповноцінну, несамоцінну, не здатну робити власний вибір, поводитися з людьми, взаємодіяти з ними тощо», – так подає образ людини у праві з позицій легістського підходу В. Братасюк [38, с. 196-200]. І далі продовжує цей автор: «Оскільки людина істота не достатньо розумна, як вважають легісти, то, відповідно, їй потрібний опікун, і державна влада найкраще підходить для цієї місії. Вона завжди краще від людини знає, що їй для щастя потрібно. Інакше кажучи, саме державі, а не людині, належить монопольне становище в праві» [38, с. 196-200]. Закон, як правило, орієнтується на середньостатистичного індивіда, для нього індивідуальностей не існує, на унікальність людини-особистості він не розрахований. Тому може перетворитися у грубу абстрактну схему, дуже віддалену від життя. Такий механістичний погляд на людину в праві зберігся якоюсь мірою і в пострадянському правознавстві. Інтерес до людини як суб'єкта права почав спостерігатися в українському правознавстві лише в кінці 90-х років минулого століття, і розробку цієї проблеми розпочали наші філософи права [87; 95; 200; 214; 280; 285; 292; 305; 343-345]. Якщо з права, державного в т.ч., зникає людина, якщо воно не служить людині, то навіщо воно потрібне? – резонно запитує В. Бачинін [19]. Іншої мети, як людина, у нього не повинно бути. Якщо закон не служить людині, то навіщо він потрібний? – запитував ще в античності Епікур. У права не може бути іншої мети, окрім служіння людині. Якщо право забуває про цю мету, воно перестає бути правом. Так сталося з радянським «правом» – знехтувавши людиною, вивищившись у формі закону над людиною та її невідчужуваними правами, воно, по суті, перетворилося у свій антипод – у неправу, знаряддя репресій, свавілля влади, засіб насильства над людиною, а так звана теорія права – у теорію радянського неправу, – пише В. Бачинін [19]. Не мислячи людину творцем права і його захисником, убачаючи витoki права лише у зовнішніх стосовно людини чинниках, зокрема в державі, легізм створює ситуацію відчуження права (закону) від людини, яка сприймає його як щось чуже та

вороже її буттю [1; 38; 284]. Нині теорія права має у своєму понятійному апараті термін «неправовий закон», тобто закон, який порушує права людини, закон, який є грубою схемою, що не відображає інтересів людей, які сприймають його як джерело агресії проти своїх прав.

Позитивізм, як теоретико-методологічна засада легізму, передбачає неухагу закону до сутнього і навпаки – зосередження уваги на явищах. «Юриспруденція, на думку представників легізму, має справу не з сутностями, а лише з правовими явищами, з тим, що є ззовні, а те, що стоїть за ними, ніколи не стане надбанням науки», – слушно наголошується в наукових джерелах [278, с. 85]. А оскільки це так, то « /.../. Юриспруденція має бути лише *формальною наукою про позитивне право*». Пізнавати сутність права неможливо і немає потреби, вважали юридичні позитивісти [59; 204; 228; 270].

Описування догми позитивного права фактично означало перетворення правознавства у законознавство. А це мало далекосяжні наслідки. «...позитивістське обмеження теорії права розробкою догми права, дослідження лише формального його боку, є за суттю, підміною власне наукового вивчення права формально-технічним описуванням. Ця позиція юридичного позитивізму веде фактично до ототожнення права і закону, жодних суттєвих відмінностей в такому разі між ними виявити неможливо» [278, с. 87]. Нині ця ситуація, зумовлена абсолютизацією позитивістського підходу, в українському правознавстві поступово долається, наші правознавці вчаться відрізняти право від закону, проте негативні практичні наслідки цієї ситуації для українських людей будуть відчуватися ще довго. Поділяємо стурбованість автора, який зазначив, що, на жаль, «в умовах вже суверенної України продовжується також вживання традиційних за змістом для радянської теорії держави та права юридичних понять та категорій, зокрема держави та права. Причому ці поняття та їх визначення органічно через теоретичну та буденну політичну та правосвідомість продовжують входити не тільки у вітчизняну юридичну науку, а й політичну і юридичну практику, стають її органічною складовою» [353, с. 58].

У контексті легістського підходу право, ототожене із законом, трактується як статичне явище, а не як акт дії, процес. Насправді ж право не може бути лише статичним, бо тоді воно перестав відповідати людському буттю, що постійно змінюється. Закон – більш статичне явище. Відомо, що часті, а особливо надміру часті, зміни до законодавства не бажані, оскільки створюють ситуацію нестабільності правового розвитку. Проте перетворення позитивного права у суто непорушне догматичне явище створює небезпеку гальмування розвитку правовідносин, – слушно зазначають А. Грищенко, І. Воронова, М. Козюбра, І. Лозинська, М. Терлюк, О. Ющик та ін. Відставання законодавства від життя консервує суспільний розвиток, зумовлює його стагнацію, руйнує людське буття. Позитивно-розсудкове мислення, на якому ґрунтується легізм як тип праворозуміння, є догматичним, консервативним, негнучким, нетворчим, не здатним вийти за межі мислительних стереотипів юридичного позитивізму, – вважають С. Аліас, Н. Комар-Бордун, В. Братасюк, С. Максимов, Л. Паращук та ін. [10; 37; 223; 280; 267; 246].

Чому легізм як ідеологія і практика збанкрутував в умовах ствердження демократичних цінностей, засад демократичного способу життя? Можливо, тому, що, «виходячи з принципу тотожності права та закону, легісти стверджують і виправдовують узаконене неправо, тобто будь-яке насильство влади над людиною. В легізмі поняття: “правова норма” – “неправова норма”, “правовий закон” – “неправовий закон”, “правова держава” – “неправова держава” тощо не вживаються, відмінностей між ними легісти не бачать» [278, с. 90]. Здійснюючи підміну права законом, легістська доктрина, в кінцевому підсумку, відмовляється від права як універсального, загальнолюдського духовно-культурного феномена, форми буття загальнолюдських цінностей, фундаментальної засади людського буття.

Натомість природно-правовий (юснатуралістичний) підхід, на противагу легістському, є гуманістичним за своєю суттю. Юснатуралізм – базові положення, ідеї, цінності, які сукупно є гуманістичними, бо орієнтовані на людину і загальнолюдські цінності. Представники юснатуралізму вважають

право органічною складовою загальнолюдської духовної культури, формою буття загальнолюдських цінностей: справедливості, рівності, свободи, добра, розумності, поваги до гідності людини тощо. Право – це рівна міра справедливості, свободи, добра тощо, яка може бути виражена у формі закону, договору, прецеденту, звичаю тощо [26; 35; 55; 240; 298]. З позицій юснатуралізму, складовою якого є соціальний натуралізм (О. Костенко), право постає системою принципів загальнообов'язкового порядку, які закріплюють загальнолюдські цінності, мають витoki у природі буття загалом і людського в т.ч., тобто мають позадержавне походження, відображають фундаментальні зв'язки буття й тому є первинними та визначальними стосовно позитивного права. Особливо важливим у цьому трактуванні права є акцентування на його зв'язку з фундаментальними засадами буття і позадержавному походженні [7; 24; 34; 45; 84; 87-96; 98; 99; 101; 109; 149]. Природно-правова доктрина пронизана ціннісним виміром. Право мислиться як форма буття загальнолюдських цінностей, поза якими повноцінне людське буття неможливе, - ми підтримуємо в цьому плані позицію Р. Алексі, О. Бандури, А. Барака, В. Бачиніна, О. Грищук, С. Головатого, М. Козюбри, О. Петришина, В. Скоморовського, А. Шевченка, С. Шевчука та ін. [7; 8; 16; 18; 19; 34; 37; 84; 86; 90; 95; 123; 174; 298; 367; 433; 434]. Тому так багато було в історії людства прикладів героїчної боротьби людей за свободу і справедливість, що є й смисловими характеристиками права, і водночас правовими загальнолюдськими цінностями.

Окрім цього, представниками юснатуралізму право мислиться як *ідеальне явище, ідея*, яка об'єктивується, опредметнюється та існує у різних формах [37; 99; 101; 78; 79; 84; 396; 109; 168; 293; 305; 232; 316]. Правова реальність – це і є опредметнена ідея права. Закон – елемент правової реальності, одна з форм буття права, тобто закон є специфічним утіленням права, формою буття державного (позитивного) права. А це означає, що право є первинним і визначальним стосовно закону, тобто право є його змістовним наповненням. Закон – це оформлений юридично правовий зміст.

Представники юснатуралізму розрізняють право і закон як зміст та його форму, визнають природні права людини як *реально* чинне право, яке не може порушувати ніхто, в т.ч. влада і закон. У цьому велика привабливість природно-правової доктрини - з часу свого існування вона спрямована на захист людини, її життя, його фундаментальних засад та невідчужуваних природних прав. Цінність природно-правового підходу також у тім, що з його позицій стає можливим розмежування правових явищ (закону, рішення суду, підзаконного акта, держави тощо) і неправових, які можуть бути в разі неправового змісту порожньою, беззмістовною формою. Наскільки правовий чи неправовий зміст, наприклад, у закону визначається як на основі загальних природно-правових засад, так і на підставі конкретно-історичних умов існування даного суспільства [99; 191; 195; 200; 203; 217; 242; 257; 242; 280; 309; 313; 348]. Загалом, проблема розмежування правового і неправового є доволі складною для вирішення на теоретичному рівні. Науковці зазначають, що це пояснюється найперше самим правом, яке є динамічним, багатогранним духовно-культурним феноменом, що існує через багатство форм, а також із тим, що критерії правності пов'язуються часто не з об'єктивними смисловими характеристиками права, а зі значною часткою суб'єктивного оцінювання людьми чинного законодавства.

У вузькому розумінні, природне право визначають як принципи справедливості, витоки яких в існуючому світовому порядку природи речей та у природі самої людини. Ці принципи відповідають вимогам життя. У цьому трактуванні, – зауважує М. Патей-Братасюк, – допускається метафізичне припущення про те, що саме у дійсності закладено розумний, поміркований світовий порядок – без цього припущення неможливо визначити, справедливим чи несправедливим є спільний порядок життя людей [278]. У Кодексі Юстиніана віднаходимо таке трактування природного права: “Природне право є таким, якому природа навчас всіх живих істот, адже право це є властивим не лише людському роду, а всім живим істотам... є загально визнаним” (Д. 1, 1, 3). Демокріт наголошував, що найкращі людські закони – це ті, які увідповіднені

природній справедливості. Римські юристи, створюючи “право юристів”, керувалися ідеєю справедливості, відповідності права потребам життя. Ідея природного права постала видозміненою ідеєю народної справедливості, «народної правди» (Д. Дністрянський) тієї справедливості, що стверджувалася у відносинах членів конкретної громадської спільноти [19; 278].

«*Ius est ars boni et aequi*» («Право є мистецтвом добра й еквіваленту (*aequitas*)»), – стверджував відомий римський юрист Цельс. Звернімо увагу, право – це мистецтво, мистецтво творення добра і рівної міри, рівного масштабу справедливості, свободи, істини, поваги до людської гідності, честі тощо всіх суб’єктів права [19; 380]. Ідеться про те, що право, як рівну міру добра та справедливості, треба шукати. І у цій справі треба бути митцем, це не можна робити нашвидкуруч, поквапливо, без підготовки, поверхнево. Й законодавець, і суддя, й будь-хто інший у пошуках права як *aequitas* має проявити творчий підхід, глибину знань і про право, і людину, відданість праву, сміливість у відстоюванні загальнолюдських цінностей, людинолюбство тощо.

Таким чином, право у природно-правовій традиції мислиться природним регулятором суспільного життя, на противагу легістському праворозумінню, в якому воно трактується як штучне, політично-державне явище; воно мислиться також формою буття загальнолюдських цінностей, на відміну від закону, який може не мати ціннісного виміру – в позитивному праві абсолютну цінність має лише те, що оголошено таким державною владою; право виступає засобом утвердження людини-особистості, захисту її життя, а не винятково втіленням державної (групової) волі, як закон; воно знаходить своє відображення не лише у приписах позитивного права, але й існує в неписаному вигляді як релігійні та морально-етичні вимоги, тобто право пов’язане з етикою і релігією, чого позбавлений закон; якщо у легістському праворозумінні закон зв’язує людину хіба з державою, то природне право засобом своїх норм та принципів через індивідуальну правосвідомість зв’язує людину з космосом, з універсальними, загальними законами буття загалом і людського найперше тощо.

В умовах глобалізаційних та інтеграційних процесів сучасності однією з глобальних тенденцій розвитку права є зближення позитивного права як форми зі змістом права природного. «Особливо інтенсивно цей процес наповнення позитивного (державного) права ідеями правової рівності, верховенства права спостерігається в країнах розвиненої демократії, в країнах, де вільно, на засадах правової рівності реалізуються права людини, де реально влада шанує людську гідність і вбачає в громадянах своїх партнерів», – наголошується в наукових джерелах [278, с. 106].

Отже, підбиваючи підсумки, можна констатувати, що:

- об'єктивний погляд на досліджувану проблему можливий лише на підставі природно-правової доктрини, яка дає можливість відрізнити право від закону, що немислимо зробити з позицій легістської (законницької) доктрини, яка ототожнює їх;

- право як форма буття загальнолюдських цінностей є однією із засад людського буття. Воно являє собою низку загальнообов'язкових принципів, що відображають фундаментальні засади людського буття, мають позадержавне походження, тобто впливають з людської природи, здорового глузду і є первинними стосовно позитивного (державного) права (закону), а це означає, що *право є первинним і визначальним стосовно закону*, який є його наслідком;

- закон, будучи похідним від права, є формою буття права;

- *право*, будучи багатогранним духовно-культурним феноменом, є *ширшим за обсягом від закону*, який є лише однією з форм вираження права;

- у легістській доктрині форма і зміст відірвані одне від іншого, форма домінує над правовим змістом.

2.2. Правовий закон як вираження єдності форми та правового змісту

Розглядаючи проблему співвідношення права та закону, ми вище констатували, що ототожнення права та закону, яке здійснюється з легістських позицій, зумовлює негативні, руйнівні наслідки для людини і суспільства.

Легістський погляд на право, будучи несумісним з демократичними загальнолюдськими цінностями, в кінцевому підсумку, зумовлює тотальне порушення прав людини, а отже, гальмування суспільного розвитку. Погоджуємося з науковцями, які акцентують на тому, що «...корінний недолік позитивної юриспруденції саме полягає в її нездатності зрозуміти смислову цілісність і водночас багатомірність правової дійсності...» [353, с. 59]. Відрив права від закону, суб'єктивних прав від об'єктивного (позитивного), вивищення останнього над суб'єктивними невідчужуваними правами, домінування влади з «буквою закону» над людиною та її правами тощо – ці негативні наслідки законницького погляду на право поволі долаються в сучасному світі, що переживає персоналістичну революцію, яка поставила в центр суспільного розвитку людину-особистість, на противагу класу, партії, державі тощо [87; 95; 101; 121; 148; 221; 240; 244; 298; 353; 357; 433].

Нині на порядок денний винесено проблему захисту людини від державної влади і закону, які можуть стати джерелом агресії проти людини та її невідчужуваних прав. Сучасне людство замислилося над проблемою збереження засад життя. Для цього треба було створити механізми їх захисту. Європейський метаєтнос відмовився від легістської доктрини, прийнявши після Другої світової війни ЄКПЛ, що втілює стандарти прав людини, створивши дієвий механізм захисту прав людини в особі ЄСПЛ [27; 28; 40; 55; 56; 65; 84; 89; 91; 99; 107; 133; 134; 140; 147; 175; 183; 205; 217; 320; 400-401; 407; 408; 409; 421; 431; 435]. Нині цей механізм захисту прав людини є авторитетною дієвою установою, яка стверджує і розвиває принцип верховенства права. Але всіх цих напрацювань у сфері сучасного правового розвитку, можливо, не відбулося б, якби європейці після Другої світової війни не відродили природно-правову парадигму [19; 35; 76-81], яка дала можливість відрізнити право від закону, принцип верховенства права від принципу законності, правовий закон від неправового, правову державу від неправової, поліцейської, тоталітарної тощо. У цю епоху сформувалося сучасне правове мислення, в основі якого лежать ідеї про людину як найвищу цінність, про невідчужуваність її

природних прав та свобод, про позитивне право як наслідок прав людини; про визначальність права стосовно закону (верховенство права); про сервісну стосовно людини суть держави; про її правозахисну функцію як основну тощо [5; 7; 14; 15; 25; 26; 34; 33; 45; 48; 78; 82; 91; 96; 99; 114; 225; 229; 245; 310; 366; 367]. Тривалий час українські правники недооцінювали сучасного правового мислення. На противагу йому, в умовах домінування легістської доктрини увага правників була звернена до законницької свідомості загалом, яка вичерпувалася добрим знанням законів суб'єктами права, що мало, звісно, забезпечити їх якнайповніше виконання. Тобто правову свідомість і мислення, зокрема, було підмінено законницькою свідомістю, які насправді дуже різняться: правова свідомість є поняттям значно ширшим за обсягом, порівняно із законницькою, що вичерпується лише знанням «букви закону» [278]. Правове мислення, як зазначається в наукових джерелах, – «це активний процес безпосереднього та опосередкованого сприйняття правової реальності в чуттєво-мислинних образах, в понятійному вираженні». І далі читаємо у цього автора: «...це інтелектуальна активність /.../, що проявляється в осягненні смислу права, в праворозумінні, інтерпретації його, правозастосуванні тощо» [278, с. 252-257]. Шукання смислів права, що є водночас цінностями права, тобто правове мислення, тільки й можливе в контексті юснатуралізму, який всеціло звернений до людини, служить їй, захищає її [26, с. 121-130]. Це мислення є нині потужним чинником правового розвитку, реформування правової сфери в сучасній Україні [35; 37].

Саме в контексті сучасного правового мислення можливо об'єктивно дослідити співвідношення права та закону й показати їх єдність, взаємопроникнення та взаємозалежність, на противагу ототожненню, про що мовилося вище. Українські правознавці останні десятиліття досліджують правову реальність, її структурний зріз і наголошують, що вона, всі її форми та прояви є опредметненням, об'єктивацією ідеї права [99; 351; 354]. І правова ідеологія, і нормативно-знакова реальність (законодавство), і правова практика, сфера реалізації права, правозастосування – все це більшою чи меншою мірою є

втіленням та вираженням ідеальної суті права. Звісно, цю ідеальну сутність визнають правники, що відмовилися від засад легізму і підтримали сучасне правове мислення (Ю. Білас, В. Градова, О. Гришук, Ю.Гоцуляк, Т. Дідич, М. Костицький, Н. Оніщенко, О.Зайчук, О. Петришин, А. Француз, А. Шеченко та ін.) Право, в широкому розумінні (правова реальність), – це світ розмаїтих форм (закон, правовий договір, правовий звичай, правовий прецедент, правовідносини, самі суб'єкти права, правове мислення, навіть правова держава як мегаформа права), наповнених правовим змістом, – слушно зазначається в науковій літературі [19; 278; 343; 391]. Р. Дворкін називає цю багатогранність «імперією права» [102]. Такий погляд заперечує постулат легізму, що право – це лише закон, який утілює авторитет державної влади, чим руйнується значною мірою монополія держави у правовій сфері.

Загалом проблема співвідношення форми і змісту в праві є достатньо важливою проблемою правознавства. Традиційно у правовому розвитку вони протиставлялися залежно від розуміння права. Уже зазначалося вище, що в легістській доктрині форма права відірвана від змісту, їй відводиться значно важливіше місце, ніж змісту. Вона, як правило, ототожнюється з державною волею: «закон є закон», незалежно від його змістовного наповнення. Ця теза легізму досьогодні жива в українській правовій сфері як пережиток репресивного мислення, сформованого в радянську епоху [199; 438]. З позицій ортодоксального позитивізму будь-яке веління влади, її нормативне установлення, навіть відверто волюнтаристське і беззмістовне, є правовим по суті, бо воно втілює її волю й авторитет [59; 74; 328; 433]. У концепції реалістичного позитивізму важливе місце займає результативність позитивних норм, незалежно від того, наскільки вони репресивні, основне, щоб вони формували законослухняність суб'єктів права [38; 204]. Природно-правову доктрину легісти взагалі заперечують, вважаючи її погляди на право «не правом у справжньому розумінні цього слова», оскільки вона зазіхає на форму, нібито принижує її, вивищуючи над нею зміст [10; 14; 17]. Зрозуміло, що вони вбачають у цьому нехтування державною волею, яка тотожна формі. Відома

позиція представників інтегративної юриспруденції про синтез різних концепцій права [387]. Ця позиція намагається подолати дуалізм права та закону (позитивного права), проте, як наголошують окремі науковці, наслідком цього змішування є, в кінцевому підсумку, цілковита еклектика, «суміш всього зі всім». Сучасні науковці зазначають, аналізуючи стан вітчизняної загальноправової теорії, що вона є сумішшю типів праворозуміння, що є результатом методологічної нерозбірливості або некоректності теоретиків. Насправді її становлення поки що не відбувається на засадах послідовного юридичного праворозуміння. Цей факт став нині більш помітним, тому виникла необхідність виправдати його, наприклад, ідеєю інтегративного праворозуміння, зберігаючи за ним, однак, «статус» юридичного праворозуміння, тобто розуміння права в широкому сенсі. Проте втішним є те, що сучасна теорія права, хоч і не так швидко, як хотілося б, у нинішній Україні розвивається.

Цікавою, але, як видається, науково не зовсім коректною є позиція, зокрема, сучасних російських науковців, яка заперечує загальнолюдське, вважаючи протиставлення основних доктрин безвихідною ситуацією і пропонує синтезувати їх, не заперечуючи природне право, а вважаючи його частиною позитивного, що відрізняється від інших його складових своєю специфічністю, а саме поєднанням права з моральними цінностями [303]. Пропонується поділити позитивне право на частину, що не має морально-ціннісного виміру, тобто, інакше кажучи, аморальну, вільну від загальнолюдських цінностей, та іншу невелику частину його, таке специфічне право, поєднане із загальнолюдськими цінностями. Зрозуміло, що таке «синтетичне» трактування права несумісне з демократичними цінностями, сучасним правовим мисленням і викликає чимало запитань, зокрема: хто буде користуватися морально-змістовно наповненим правом, а хто аморальним, для кого воно?

З позицій сучасного правового мислення, яке пронизане природно-правовими ідеями та цінностями, право являє собою єдність, синтез форми і змісту, що є умовами його буття. Саме завдяки цій єдності право отримує свою якісну визначеність. Зміст права передбачає його структурну організацію, оскільки форма повинна організовувати й виражати даний зміст, а якщо немає того, що треба організовувати і виражати (зміст), то, зрозуміло, й самої організації не повинно бути, тобто форми. Таким чином, основою права є його зміст. Форма у праві може бути і внутрішньою, і зовнішньою. Прикладом внутрішньо організованого права може бути, наприклад, структура норми права: гіпотеза, диспозиція, санкція. Зовнішня форма права – це вираження ззовні внутрішньо організованого його змісту. Закон, мабуть, найвідоміша форма буття права в сучасній Україні. Усі феномени, що втілюють право як принцип правової рівності, є формами існування й здійснення буття права. Усі ці правові формальності (норма, правовідношення, закон, правовий договір тощо) рівноцінні у своїй формальності та абстрагованості від соціальних фактів і реалій. Кожна форма права – це повноцінний регулятор суспільного розвитку, оскільки вона втілює право як принцип правової рівності, виражає смислові характеристики права [137; 138; 139; 278, с. 46-49]. Немає форм права більш повноцінних та менш повноцінних. Кожна з них, якщо вона добре виконує свою місію, забезпечує регулювання правових відносин, є цінністю як для суспільства, так і окремішньої людини. Просто в різних сферах життя, так би мовити, прижилися різні форми права: наприклад, у приватній сфері, особливо у сфері бізнесу, необхідною формою права є правовий договір – він найкраще обслуговує приватно-власницькі відносини. Закон добре регулює, наприклад, публічні відносини. Погоджуємося з думкою, що, якщо та чи та форма права не викликана вимогами життя, навряд чи можна розраховувати на те, що її застосування буде ефективним [263; 265]. Попри те, що в Україні домінуючою формою права є закон, ця ж думка підтримується такими українськими авторами, як: О. Биков, Т. Дідич, Н. Оніщенко, М. Козюбра, М. Костицький, Н.

Пархоменко, О. Петришин, С. Погребняк, В. Селіванов, О. Скрипнюк, Т. Фулей та ін. [29; 99; 106-107; 124; 318; 333; 351; 352; 359; 363].

Не можемо підтримати явно державоцентристську позицію російських позитивістів (С. Алексєєва, Н. Байтіна, Ю. Полякова й ін.), що при всій важливості різних вимірів (політичного, економічного, морального тощо) фактичного змісту законів, правових норм у сфері юриспруденції найважливіше значення належить саме формі (яка утворює специфічну юридичну матерію чи навіть «специфічний правовий зміст» (С. Алексєєв). У дійсності форма може не зовсім адекватно відображати зміст, зміни форми можуть не відбитися на змісті взагалі. Тому позиція ортодоксального позитивізму, який ототожнює право з державною волеустановленою формою, на наш погляд, не витримує наукової критики.

Низка українських правників визнають домінуючу роль змісту стосовно форми (Ю. Білас, Л. Парашук, В. Градова, В. Мельник, О. Яремко, М. Братасюк, Н. Оніщенко та ін.). Інша їх частина підтримують позицію про взаємовідповідність змісту й форми. Є також і такі автори, для яких «буква закону» є важливішою за правовий зміст. Проте, як нам видається, важливим у співвідношенні права та закону є проблема *якості* змісту закону, бо ж змістовно закон може заперечувати право, його смислові характеристики, його цінності, й тому його ефективність буде дуже сумнівною. Нинішня теорія права виробила такі концепти, як «правовий закон»/ «неправовий закон», які дають можливість відобразити реальні явища правового життя [42; 43; 51; 54; 77; 99; 101; 176; 211].

Звісно, для того, щоб оцінювати закон на предмет його якості, необхідно виробити відповідні критерії. Виявляється, що ці критерії відрізняються в залежності від типу праворозуміння, правової доктрини. Для представників легістської доктрини будь-який закон вважається якісним, якщо він відповідає таким критеріям, як: нормативність, що являє собою створені законодавцем правила поведінки для суб'єктів права; усвідомленість – право є інтелектуальним продуктом; раціональність – закон має бути втіленням рацію;

об'єктивність як відповідність норми об'єктивним реаліям; вольовий характер – норма являє собою акт людського волеустановлення; публічність – закон є волеустановленим актом політично організованого суспільства загалом; дієвість – нормативний акт має активно впливати на правовідносини, розвивати їх, змінювати тощо; ефективність – отримання максимально позитивних результатів від регулятивної дії закону [10; 14; 204; 438]. Як бачимо, серед названих критеріїв, які вважаються правовими, відсутні істотні, сутнісні, ті, що втілюють і розкривають смисли права, його суть. Названі вище критерії цієї суті права якраз не виражають. Наприклад, об'єктивність, усвідомленість чи раціональність можуть бути характеристиками технічних норм. Так само, як і нормативність, технічні норми теж можуть не носити персоніфікованого характеру. Очевидно, що для того, аби закон мав підстави бути віднесеним до *правової* реальності, називатися *правовим* явищем, мабуть, мають існувати якісь ще критерії, які нададуть закону саме правової якості. Бо ж не всі закони, створені державною владою, заслуговують на те, щоб вважатися правовим явищем. Бувши по-своєму об'єктивними, раціональними, публічними, вольовими тощо, вони можуть грубо порушувати права людини, заперечувати смисли та цінності права, а тому назвати такі закони правовими навряд чи буде правильно. Якщо закон правовий, то це означає, що він втілює такі характеристики права, які розкривають саме його суть і є засадою для відмежування державно-владного свавілля, одягненого у форму закону, від справді правового акта.

Науковці таким критерієм правності, який надає певному явищу правову якість, найперше називають *принцип правової рівності*, що концентровано виражає ідею права [35; 37; 77; 85; 101; 174; 178; 191; 296; 310]. Правовий принцип справедливої рівності й свободи людей завжди і скрізь зберігає свою об'єктивну загальнозначущість і є єдиним критерієм, *єдиною належною основою та масштабом* проти всілякого свавілля, його критики і єдиним істинним орієнтиром шукання правової мети, вважають представники юснатуралізму [19; 278].

Право передуює закону, про це знали ще стародавні греки та римляни, що розвивали природно-правовий підхід до права. Відомою є думка римського юриста Павла, який стверджував, що «Не із правила (regula) виводиться право, але із існуючого права повинно бути створено право» [Д.50.17.1]. Не можемо не погодитися з позицією, що «лише будучи формою вираження права (*а не чогось іншого*: примхи влади, якогось особливого інтересу, примусу тощо – авт.), закон являє собою правове явище» [278, с. 107]. Як тут не згадати твердження А. Дайсі про те, що позитивне право є наслідком прав людини, права особи стали основою конституційних принципів [101].

Звернімо увагу – наслідком, тобто спочатку права людини, вони первинні, визначальні стосовно закону, який є їх офіційним вираженням. Отже, правовий закон є, по суті, «право, що отримало законну силу, набуло офіційної форми визнання» [278]. Англійське правове мислення відрізняється від континентального, англійські правники виводять позитивне право з життя, природи людського буття, а не навпаки, як це робиться в континентальній правовій сім'ї. Наприклад, англійська конституція є наслідком звичайного права, яке діє у країні, оскільки її загальні принципи дістали своє походження та розвиток від прав особи, як це вирішувалося судами в конкретних випадках [101]. Цей мислитель, зазначає цитований вище автор, розвинув ідею “панування духу права”, що означало, що права особи забезпечувались не гарантіями, закладеними в офіційному документі, а звичайними засобами захисту в рамках приватного права, які можна застосувати проти тих, хто неправомірно втрутився у свободу особи, безвідносно – чи це приватні громадяни, чи посадові особи” [278, с. 193]. Тобто правовий закон для англійців менш цінний, аніж судова процедура. У той час, як континентальні європейці й українці поцінують позитивне право, правовий закон [37; 137-139].

На противагу позитивістському погляду, відповідно до якого цінність закону полягає в тому, що він втілює волю влади, яка здатна примушувати суб'єктів права до виконання певних моделей поведінки, тобто закон поціновується як засіб примусу, з позицій юснатуралізму, який пронизує

сучасне правове мислення, цінність закону «належить вимірювати цінністю права, а не тим, що його виписано державою» [26; 35; 211; 176; 278, с. 193]. Правовий закон цінний тому, що він є формою буття права, а воно загальнозначуще, важливе для всіх і кожного, бо без нього повноцінне людське буття неможливе.

Такі автори, як: І. Воронова, С. Гусарєв, Т. Дідич, М. Кельман, М. Козюбра, О. Скаун, О. Скрипнюк, О. Петришин, В. Цвік, О. Ющик, М. Терлюк, С. Шевчук та інші називають критеріями правового закону також: відображення в ньому інтересів людей, ставлення до нього громадської думки, застосовуваність, здатність бути реалізованим, наукову оцінку закону і т.ін. [66; 87; 99; 101; 102; 105; 106; 137; 138; 158; 176]. Та, на наш погляд, до таких критеріїв доцільно додати саме ті, що також розкривають смислові характеристики права, зокрема, відповідність закону принципів верховенства права, складовими якого є: принцип пропорційності, який виражає збалансованість інтересів суб'єктів права, людини та держави, людини й інших соціальних груп; принцип правової визначеності, який передбачає однозначність трактування понять та положень змісту закону, що дозволяє людині легко використати своє право. Відповідність закону цьому принципів дозволяє людині передбачити наслідки виконання закону, тому цей принцип ще називають принципом правової передбачуваності. У широкому розумінні, принцип правової визначеності є сукупністю вимог до функціонування всіх елементів правової системи задля забезпечення стабільності правового становища індивіда шляхом удосконалення процесів правотворчості та правозастосування. Цей принцип вимагає: органам влади чітко окреслювати умови позбавлення людини права чи обмеження його; відсутність непередбачуваних змін у законодавстві; обов'язкове оприлюднення правових актів; закріплення законодавчо повноважень державних виконавчих органів; неможливість скасування остаточного судового рішення; незворотність дії нормативних актів у часі; розподіл влади на незалежні гілки тощо [121; 134; 147; 148; 165; 175; 182; 183; 211; 217; 229; 295; 310-311; 444].

Правовий закон змістовно не порушує природних невідчужуваних прав людини. З позицій юснатуралізму ці права є чи не основним критерієм правності закону. Історія правового розвитку знає немало свідчень того, як влада засобом прийняття свавільних законів могла порушувати права людини. Це відомий закон часів німецького фашизму «Про чистоту арійської раси», який оголошував низку народів неповноцінними від природи; це американський закон «Про забезпечення расової ізоляції», який також ділив населення США на більш повноцінних і менш повноцінних за расовою ознакою; це сумнозвісний радянський «закон про 5 колосків», який закріплював покарання у вигляді смертної кари у період штучного Великого голоду поч. 30-х рр. навіть для дітей за крадіжку з державного поля. Таких прикладів можна навести чимало. Держава може перетворити закон у засіб агресії проти людини, її прав та свобод, тому, зрозуміло, що правом є лише правові закони. Неправові, тобто ті, які заперечують змістовно загальнолюдські цінності, що закріплені у принципах права і є водночас його смислами: справедливість, свобода, рівність, добро, спільне благо, повага до людської гідності, честі, життя тощо, що порушують принципи права, є втіленням державно-владного свавілля, примхою влади, одягненою у форму закону, тому з правом нічого спільного мати не може. Так само, як закон може бути не правовим, неправовою може бути і норма, – стверджують: Н. Бордун-Комар, Т. Багрій, О. Дзюбенко, А. Грищенко, П. Гуйван, Н. Гураленко, І. Лозинська, В. Селіванов, М. Патеї-Братасюк, О. Росоляк, О. Петришин, А. Хворостянкіна, С. Шевчук та ін. [15; 36; 42; 43; 52; 55; 97; 87; 99; 211; 353; 410; 435]. Юридизація норми і закону, тобто наповнення їх правовим змістом, – це важливе завдання для законодавця в умовах сучасної України, оскільки українське законодавство нерідко приймається всупереч вимогам верховенства права, правовим цінностям, правам людини [43; 51; 66]. Юридизація норми і закону – це ситуація трансформації норми з владного установлення права у правове установлення влади. Відбувається заміна свавілля влади владою права, а це шлях до правової держави. У такому разі «право стає людським. Це означає, що

основною метою будь-якого акта правореалізації (і нормотворчості також – авт.) є не суворе дотримання норм та процедур, а розуміння людини як людини, прийняття людини як цінності, а не як «правового м'яса» [66, с. 18-19].

Підтримуємо позицію, згідно з якою на оцінку закону як правового і ставлення до нього впливають значною мірою конкретно-історичні умови буття даного соціуму та рівень його культури [66; 137]. Згодні з позицією, що найперше правність закону визначається на основі природно-правових начал, на чому наголошують у своїх роботах: М. Козюбра, О. Костенко, С. Головатий, І. Ільїн, П. Юркевич, І. Кант, Г. Гегель та ін. [77; 78; 101; 149; 176; 318; 331].

Коли якась справедлива ідея отримує нормативне закріплення, вона позитивується, стає законом і, будучи реалізованою в суспільних відносинах, стає правом. Таким чином, *право вже не дорівнює закону*, тому що не всі закони справедливі. З іншого боку, *право ширше закону*, оскільки охоплює не тільки норми, але й реальні суспільні відносини, норми в житті, в дії [211, с. 71], тобто є правовою реальністю, елементом якої є і законодавство.

Право може бути засобом окультурення політики, перетворення її в гуманістичне явище. Воно може бути формою вираження й здійснення політики лише доти, доки сама ця політика будується на вихідних засадах права, відповідно до загальнолюдських принципів його, тобто до того часу, доки право використовується державою та суспільством у відповідності з його природою [211; 176]. Як тільки держава почне використовувати законодавчу владу на користь якогось одного соціального прошарку або проводити антинародну політику, правовий зміст випарується і в руках держави залишиться беззмістовна юридична форма («неправовий закон»), використання якої в інтересах політичної кон'юнктури має свої межі й може призвести до руйнування всієї політико-правової системи.

Справедливим правом є право, яке правильно вирішує зіткнення між природною нерівністю і духовною рівністю людей, з огляду на першу, але відштовхуючись від духовної рівності. Засіб «вирішення зіткнення» – це та рівна міра справедливості, добра, свободи, поваги до людської гідності тощо,

яка має бути віднайдена законодавцем у процесі творення нормативного акта, що, у випадку віднайдення такого рівного масштабу, і матиме підстави називатися правовим. Саме духовно-культурний рівень законодавця й влади загалом є необхідною передумовою такого мистецтва творення правового закону. Осмислюючи явище правового закону, юснатуралісти наполягають на єдності саме права як форми буття загальнолюдських цінностей, найперше справедливості, свободи, узгодження інтересів різних суб'єктів (принцип пропорційності), що складають зміст, та правової форми, очевидно, як зовнішньої, так і внутрішньої. Особливо акцентується на *узгодженості* й державної волі та інтересу з волею й інтересами суспільства та громадян. Ця узгодженість – це і є вираження принципу правової рівності, що складає суть прав, поза цим принципом право зникає, руйнується. Нехтування правовим змістом закону, владне довільно-свавільне наповнення його зумовить появу не правового закону, який заперечує дух права, його цінності та смисли, а це шлях до дисбалансу інтересів, розбалансування правовідносин тощо. «Якщо ж законодавець одній групі однойменних суб'єктів права віддає перевагу, видаючи більшу міру справедливості, іншій – меншу, то цим самим він руйнує принцип формальної рівності і принцип справедливості, створюючи неправовий закон, неправу і руйнуючи суспільну гармонію, рівновагу у відносинах між учасниками правовідносин, що продукуватиме напругу в суспільстві», – так пише про наслідки виходу законодавця за межі правового змісту закону М. Патей-Братасюк [286, с. 155]. Часом суспільство може заплатити доволі високу ціну за порушення законодавцем єдності правого змісту та форми, за нехтування першим і вивищення другого, тобто форми. Якщо правовий закон – це форма вираження свободи та справедливості, то неправовий закон – це форма вираження несправедливості, несвободи, зневаги якогось особливого інтересу і волі до гідності, інтересів та волі всіх інших. «Усяке ж ігнорування даного (тобто, правового – авт.) змісту в законі або його спотворення тягне за собою появу неправового закону, який хоча й іменується нерідко «правом» і видається за «право», компрометує у свідомості людей саму

ідею права як справедливого явища в суспільстві та підриває віру в неї [137, с. 156]. Так, справді, влада може видавати за «право» будь-які акти, що порушують права людини, це залежить від якості влади, тому дуже важливо, щоб нормативний акт уже на стадії проєкту, до його прийняття пройшов серйозну експертизу на державному рівні на предмет відповідності його змісту вимогам принципів права, цінностям права, правам людини, тобто експертизу, яка дасть відповідь на питання правності змісту акта, бо без такого змісту закон стане каталізатором деюрідизації відносин між суб'єктами права [97; 99; 100; 121; 124; 129; 175; 211; 218; 221].

До речі, деюрідизація правовідносин – це не просто відсутність законодавчого їх урегулювання, як часто подається в наших наукових джерелах: немає закону – немає правовідносин, питання про якість його справедливий / несправедливий не ставиться. Важливо, що якась сфера відносин позитивована. Хоча неправовий закон лише створює видимість правового регулювання, а насправді маніпулює правовідносинами [176; 211; 435]. Тобто він може не лише не врегулювати правовідносини, а навпаки – розбалансувати їх, спотворити, трансформувати у *неправовідносини*, зробити злочинними. Отже, деюрідизація правовідносин – це відсутність урегулювання цих відносин саме засобом *правового* закону, який і здатний увести відносини саме у правове поле, а не просто в законне. Як може ввести у правове поле певні відносини закон зі свавільним змістом, тобто неправовий закон, що здатний лише примножувати несправедливість та несвободу?

Сучасні держави, як правило, всі мають законодавство, але не всі мають підстави називати себе правовими державами, бо не всі ці держави мають законодавство, яке відповідає потребам та інтересам їх громадян, бо неправових законів з їх негативними наслідками в нинішньому світі вистачає. Прикладом цього може бути нинішня Україна – законів у нас достатньо, проте деюрідизованих відносин, тобто виведених за межі права, його цінностей та вимог, на жаль, теж достатньо.

Отже, на підставі дослідження наукових джерел з проблеми правового закону як вираження єдності форми і правового змісту можемо зробити такі висновки.

Відрив права від закону, суб'єктивних прав від об'єктивного (позитивного) права, тобто законодавства, вивищення останнього над суб'єктивними невідчужуваними правами, домінування влади з «буквою закону» над людиною та її правами тощо, що є наслідками панування легістської (законницької) доктрини, в сучасному світі поволі долається. Саме в контексті сучасного правового мислення можливо об'єктивно дослідити співвідношення права і закону як його форми буття та показати їх єдність, взаємопроникнення й взаємозалежність.

Традиційно у правознавстві форма і зміст у праві протиставлялися залежно від розуміння права. У легістській доктрині форма права відірвана від змісту, їй відводиться значно важливіше місце, ніж змісту. Вона, як правило, ототожнюється з державною волею. З позицій ортодоксального позитивізму, будь-яке веління влади, її нормативне установлення, навіть відверто волюнтаристське і беззмістовне, є правовим по суті, бо воно втілює її волю й авторитет.

З позицій сучасного правового мислення, яке пронизане природно-правовими ідеями та цінностями, право являє собою єдність, синтез форми і змісту, які є умовами його буття. Саме завдяки цій єдності право отримує свою якісну визначеність. Низка українських правників визнають домінуючу роль змісту стосовно форми. Інша їх частина підтримують позицію про взаємовідповідність змісту та форми.

Важливим у співвідношенні права і закону є проблема *якості* змісту закону, бо ж змістовно закон може заперечувати право, його смислові характеристики, його цінності, й тому його ефективність буде дуже сумнівною. Для відображення проблеми форми та змісту в праві теорія права оперує поняттями правовий закон і неправовий закон.

Критерієм правності, який надає певному явищу, в т.ч. закону, правову якість, найперше є його відповідність принципам права, його смислам та цінностям. Правовий закон є, по суті, позитивоване право, що отримало законну силу, набуло офіційної форми визнання. Правовий закон цінний тому, що він є формою буття права, а воно загальнозначуще, важливе для всіх і кожного, бо без нього повноцінне людське буття неможливе.

Нехтування правовим змістом закону, владне довільно-свавільне наповнення його змісту зумовлює появу неправового закону, який заперечує дух права, його цінності та смисли, а це шлях до дисбалансу інтересів, розбалансування правовідносин, нагнітання напруги в суспільстві, деперсоналізації особистого «я» тощо.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Вивчення наукових джерел з досліджуваної проблеми дає підстави зробити певні узагальнення. Зокрема:

1. Об'єктивно дослідити співвідношення права та закону можливо лише в межах природно-правової доктрини, яка дає можливість відрізнити право від закону, що ототожнюються в контексті легістської (законницької) доктрини. Закон з цієї (законницької) позиції мислиться як продукт діяльності державної влади, який утілює її волю. Його норми є обов'язковими для виконання всіма суб'єктами права, і держава виконує стосовно них охоронну функцію. З такого трактування закону випливає, що він має владні витoki, є волеустановленим (позитивним) правом, яке стверджує монополізм державної влади. Легізм вивищує форму над правовим змістом, вихолощуючи з нього найперше гуманістичний, ціннісний вимір, підмінюючи його державно-владною волею, владним примусом, що являє собою чи не найбільший недолік цієї доктрини. Недооцінка правового змісту закону зумовлює, в кінцевому підсумку, нехтування загальнолюдськими цінностями, а отже, руйнацію права та людського буття.

2. У контексті природно-правового підходу право мислиться як форма буття загальнолюдських цінностей, що є однією із засад людського буття.

Представники юснатуралізму визначають його як низку загальнообов'язкових принципів, що відображають фундаментальні засади людського буття, мають позадержавне походження, тобто випливають з людської природи, здорового глузду і є первинними стосовно позитивного (державного) права (закону), а це означає, що *право є первинним та визначальним стосовно закону*, який є його наслідком. Значною перевагою цієї доктрини є твердження і захист нею загальнолюдських цінностей і смислів, найперше людини та її невідчужуваних природних прав.

3. У межах природно-правової доктрини право постає багатогранним духовно-культурним феноменом, який існує у розмаїтті форм, однією з яких є закон. Закон, будучи похідним від права, є формою буття права. Право ж стосовно закону є первинним і визначальним, позитивне право є наслідком прав людини. Право, будучи багатогранним духовно-культурним феноменом, *є також ширшим за обсягом від закону*, який є лише однією з форм вираження права.

4. У сучасному світі, зокрема у європейському правовому просторі, поволі долається відрив права від закону, вивищення законодавства над суб'єктивними невідчужуваними правами, домінування влади з «буквою закону» над людиною та її правами, відрив суб'єктивних прав від об'єктивного (позитивного) права, тобто законодавства тощо, що є наслідками панування легістської (законницької) доктрини. На наш погляд, об'єктивно дослідити співвідношення права та закону як його форми буття й показати їх єдність, взаємопроникнення та взаємозалежність, на противагу ототожненню, можливо, саме в контексті сучасного правового мислення, необхідність якого очевидна в сучасній Україні.

Залежно від доктрини, від розуміння права у правознавстві традиційно протиставлялися форма і зміст права. У легістській доктрині форма права відірвана від змісту, їй відводиться значно важливіше місце, ніж змісту. Вона, як правило, ототожнюється з державною волею. З позицій ортодоксального позитивізму, будь-яке веління влади, її нормативне установлення, навіть

відверто волюнтаристське і беззмістовне, є правовим по суті, бо воно втілює її волю й авторитет.

Сучасне правове мислення, пронизане природно-правовими ідеями та цінностями, долає протиставлення права і закону, змісту та форми. Право являє собою єдність, синтез форми і змісту, які є умовами його буття.

Саме завдяки цій єдності право отримує свою якісну визначеність. Низка українських правників визнають домінуючу роль змісту стосовно форми. Інша їх частина підтримують позицію про взаємовідповідність змісту та форми.

5. Проблема *якості* змісту закону є важливим аспектом у співвідношенні права і закону, бо ж ефективність закону буде дуже сумнівною, якщо змістовно він буде заперечувати право, його смислові характеристики, його цінності. Для відображення проблеми форми та змісту в правовій теорії напрацьовано поняття правовий закон і неправовий закон.

На противагу законницькій доктрині, яка основним критерієм правності закону вважає нормативність та примусовість, сучасне правове мислення критерієм правності, який надає певному явищу, в т.ч. і закону, правову якість, вважає найперше його відповідність принципам права, його смислам і цінностям. «Право, що отримало законну силу, набуло офіційної форми визнання», є, по суті, правовим законом. Він цінний не тому, що, втілюючи державно-владну волю, примушує суб'єктів права до правопорядку, а тому, що він є формою буття права, а воно загальнозначуще, важливе для всіх і кожного, бо без нього повноцінне людське буття неможливе.

Появу неправового закону, який заперечує дух права, його цінності та смисли, зумовлює нехтування правовим змістом закону, владне довільно-свавільне наповнення цього змісту, а це спричиняє дисбаланс інтересів, розбалансування правовідносин, нагнітання напруги в суспільстві, деперсоналізацію особистого «я» тощо. Суспільство разом із владою повинно створити механізми запобігання появі таких нормативних актів.

РОЗДІЛ 3

СПЕЦИФІКА СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВА ТА ЗАКОНУ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ ТРАДИЦІЇ ВІД КНЯЖОЇ УКРАЇНИ ДО НОВІТНЬОЇ ДОБИ

У даному розділі висвітлено співвідношення права та закону в українській правовій традиції епохи домодерну, модерну і новітньої доби. Зазначено таку особливість українського правового розвитку, як єдність правових норм, відображених у різних формах права, та моральних уявлень народу, його етичних настанов, а отже, і принципів природного права, які втілюють та виражають фундаментальні засади людського буття. Показано, що українська правова традиція являє собою симбіоз морального і правового, «юридизовану мораль». Обґрунтовано, що природно-правова парадигма, стрижнем якої є загальнолюдські цінності, є органічною, сутнісною рисою національної правової традиції.

3.1. Взаємозалежність права та закону в правовій традиції українського домодерну

Дослідження проблеми співвідношення права та закону в українській філософсько-правовій галузі знання розпочалося порівняно недавно. Сучасне правове мислення стає потужним чинником розбудови новітньої України як правової держави, тому дослідження української правової традиції, зокрема співвідношення у ній права та закону є важливим аспектом цієї проблеми і нині не може не бути на часі. Вище зазначалося, що ототожнення права та закону в радянську епоху нівелювало взагалі таку проблему, і лише в 90-х роках минулого століття наші дослідники взялися за аналіз проблеми сучасного праворозуміння, оскільки демократичні перетворення у країні неможливі без цього чинника. Саме в контексті сучасного гуманістичного праворозуміння стає можливим розрізнення права та закону, аналіз їх співвідношення, що, в

свою чергу, допомагає розрізнити, наприклад, принцип законності й принцип верховенства права, законвідносини та правовідносини, заправопорушення та правопорушення тощо.

Різні аспекти досліджуваної проблеми розроблялися українськими науковцями: Н. Бордун, В. Градовою, С. Головатим, В. Кравцем, М. Козюброю, С. Максимовим, Н. Оніщенко, С. Ромашкіним, В. Селівановим, В. Скоморовським, Л. Петровою, С. Павловим, А. Приймаком, Г. Радбрухом, Р. Ромашкіним, П. Гаудером й ін. [35; 46; 52; 53; 54; 81; 82; 101; 207; 239; 240; 337; 273; 281; 314; 346; 365; 379; 383]. У контексті цієї наукової проблеми висвітлено також такі аспекти, як сучасні концепції розуміння права, його смислові ознаки, функції, його зв'язок з фундаментальними зв'язками людського буття, трактування закону як вторинного, похідного від права позитивного явища тощо. Проте дослідження співвідношення права та закону в українській правовій традиції поки що не знайшло своєї комплексної розробки нашими науковцями.

Правова традиція будь-якого народу є втіленням і вираженням історичних, культурних, етноментальних, психологічних тощо рис, характеристик цього народу, вона виростає органічно з живого буття конкретного народу, з його психоментальних характеристик, з його духу [6; 13; 84; 171; 173; 143; 210; 236; 273; 365]. Погоджуємося з Д. Вовком, що правова традиція – «це поняття, яке характеризує специфічність ідеального і матеріального буття права у контексті уявлення про його історичний розвиток». Звісно, в дослідженні традиції без історичного підходу тут не обійтися. «Традиція – це не самі правові явища, – зауважує автор, – а категорія, яка пояснює їх своєрідність, особливість з огляду на історію їх виникнення і розвитку. Дослідження правових традицій дає можливість побачити, чому у суспільстві або групі суспільств, об'єднаних у цивілізацію, сформувався саме такий образ права, таке суспільне значення права, така правова система, і тим самим відображає динаміку історичного буття правової системи, формування і реалізацію правових норм, пізнання права суб'єктом права, відтворення

правових приписів у вигляді правової поведінки тощо» [62, с. 2]. Крім цього, варто наголосити, що традиція є свідченням усталеності правового розвитку, вона фіксує ті типові для певного історичного періоду риси, які об'єднують усі правові явища, що є продуктом сили і духу конкретного народу, роблять їх цілісністю. Водночас, правова традиція фіксує те усталене особливе, що відрізняє правовий розвиток різних народів.

Дослідження української правової традиції домодерної доби неможливе без з'ясування низки особливостей та характеристик розвитку української культури цього періоду, світоглядно-ментальних рис праукраїнців. Вважається, що до цих рис треба віднести міфічну свідомість праукраїнців, почуття єдності людини з природою, формування християнізованої картини світу, духовність як чинник формування праукраїнської культури загалом і правової зокрема тощо. Неофрейдист К. Юнг слушно наголошував на тому, що архетипи колективного підсвідомого визначають контури розвитку національної культури набагато віків наперед. Зважаючи на це, необхідно врахувати впливи української міфічної свідомості, стереотипи мислення та коди поведінки праукраїнців на становлення української правової традиції, розуміння праукраїнцями права, закону, їх співвідношення, функції, призначення. Не можна не погодитися з В. Бачиніним у тому, що і норми, і принципи природного та позитивного права несуть на собі сліди архаїчних міфологем, нормативно-ціннісні архетипічні структури давньоміфічних уявлень, подібність міфів і права тощо [19]. Міфологічні уявлення співвідносилися з глибинними, підсвідомими рівнями людської психіки, нормативні приписи, що в них містилися, мали несвідомо-авторитарний характер та не дозволяли сумніватися у своїй правомочності, критикувати їх, не підлягали спростуванням [84, с. 104].

У наукових джерелах зазначається, що найдавнішим джерелом права кожного окремого народу був звичай (Е. Аннерс, Б. Бікс, Дж. Берман, Е. Гобсбаум, В. Градова, Д. Вовк, П. Захарченко, І. Ільїн, Ю. Лобода, Т. Рейнджер та ін. [6; 25; 57; 84; 143; 210]. Праукраїнці не були винятком. Починаючи з IX ст., звичай у праукраїнців набув статусу неписаної правової норми [439].

Звертаючись до витоків норм звичаєвого права, варто зазначити, що вони складаються під впливом об'єктивних органічних умов життя народу, залежать від природного середовища, національної психіки, просто людської природи і буття. «Оскільки людям, як істотам розумним, властиві однакові почуття та закони волі у них ті ж самі, то їхня свідомість освячує ті норми, які встановлюються природою,» – слушно наголошують українські автори [440, с. 9]. Завдяки цьому в багатьох національних культурах норми звичаєвого права змістовно виявляються дуже схожими.

Досліджуючи нашу проблему, маємо ще раз звернути увагу на органічну єдність норм звичаєвого права та моральних уявлень народу, його етичних настанов, а отже, і принципів природного права, які втілюють та виражають фундаментальні засади людського буття, на цьому акцентують М. Козачинський, П. Орлик, Б. Кістяківський, П. Юркевич, А. Дайсі, Р. Ієрінг, Ю. Калиновський, М. Кобилецький, М. Патеї-Братасюк, Г. Попадинець, С. Сливка та ін. [84; 101; 109; 127; 146; 157; 167-171; 173; 267; 278; 305; 318; 368; 445]. Праукраїнська свідомість являла собою симбіоз морального та правового. Право і закон не могли в цих умовах розумітися відмежовано, як окремішні сутності. Зважаючи на цю особливість праукраїнської свідомості, можемо вважати, що право цієї епохи – це синкретичне утворення, моралізоване право або юридизована мораль, що одне і те ж.

Недиференційовані правила поведінки, що склалися між вільними представниками родоплемінної знаті, поєднували в собі особливості будь-якої норми поведінки, тому не могли належати ні до права, ні до моралі, ні до етикету [84; 431]. Ці норми – це симбіоз першого, другого і третього. Досліджуючи норми звичаєвого права праукраїнців, фіксуємо їх тісний зв'язок з життям наших пращурів, з їх природно-правовими уявленнями. Українські філософи права стверджують, що природно-правова парадигма в нашій правовій культурі має понад тисячолітню традицію [13; 78; 93-94; 167; 210; 278; 274; 318; 410]. Природне право трактується, зазвичай, як сукупність загальних принципів, які випливають із основ природного буття, в т.ч. людського,

адекватно відображають інтереси та потреби людей, є першопочатковими, визначальними стосовно позитивного права і є обов'язковими для виконання всіма суб'єктами права, оскільки є загальнозначущими [10; 14; 77-78; 79; 222; 274; 278]. До цих принципів належать: принцип поваги до людини, її життя як найвищої цінності; принцип поваги до людської гідності, принцип справедливості, принцип індивідуальної свободи, принцип розумності, добросовісності, принцип спільного блага, принцип рівності, принцип істини, поваги до приватної власності тощо. Як бачимо, ці принципи стверджують такі загальнолюдські цінності, як: людина, її життя, гідність, честь, справедливість, свобода, добро, спільне благо, істина, рівність тощо. Ці цінності складають основи людського буття і заперечувати їх, руйнувати загальнолюдські принципи, на підставі яких формуються правові взірці, моделі людських відносин – це означає руйнувати базові основи людського життя, знищувати фундаментальні зв'язки, що стверджували й захищали суто людське і людяне між людьми в усі часи та в усіх народів, на чому наголошують: О. Грищук, С. Головатий, Ю. Дмитрієнко, М. Драгоманов, Дж. Лок, Р. Гаврилюк, Г. Гегель, І. Кант, О. Костенко, А. Дайсі, С. Дністрянський, В. Кравець, А. Романова, П. Пацурківський, Т. Пейн та ін. [80; 81; 87-88; 101; 111; 117; 149; 191; 212; 222; 285; 287; 314; 343-345].

Приєднуємося до думки В. Градової, яка пише, що «Праукраїнці стверджують нерозривну єдність права як природного регулятора суспільного життя із мораллю, і в цьому велика перевага юридизованої моралі, що виростає з метафізики та живої взаємодії праукраїнців, і вивищується над законом як державно-владним, штучним інструментом регуляції суспільних відносин» [84, с. 105]. Отже, норми звичаєвого права не випадково займають таке важливе місце в житті русичів. Правовий звичай є природним, органічним регулятором їх правовідносин. Юснатуралістичне трактування права як загальних принципів стає в цю добу типовим.

Аналіз праукраїнського правового словника дає підстави вважати, що право та закон для наших пращурів досліджуваної епохи були тотожними.

Правда, покон звичай, норів, закон – ці терміни, як стверджують дослідники, є однопорядковими, ними, як правило, позначали правовий звичай [430]. Отже, правовий звичай мислиться як закон, хоч і неписаний. Наприклад, літописець Нестор згадує звичаї та закони батьків як однопорядкові явища. Так само трактувала середньовічна Європа свої звичаї, наприклад, “Lex Salica”, “Lex Ribuaria”. Частково підтримуємо позицію, згідно з якою закон у праукраїнців наповнений не лише моральним змістом, а неправовим [78]. Цей зміст синкретичний, морально-правовий, це юридизована мораль.

Розрізнення права як загальних принципів, що мають витоки в самому живому людському бутті, та закону як штучного, створеного державною владою писаного акта відбудеться дещо пізніше. Варто наголосити, що таке розрізнення права та закону є можливим лише в контексті природно-правової доктрини. Завдяки тому, що праукраїнці ствердили природно-правову традицію, в її межах таке розрізнення і є можливим, на чому наголошують С. Головатий, О. Гришук, М. Козюбра, В. Кравець, О. Костенко, С. Шевчук, П. Пацурківський, Г. Попадинець та ін.

Саме таке юснатуралістичне розуміння права праукраїнцями особливо підсилює запровадження в княжій Україні християнства з його відомими заповідями. Зокрема, істотний вплив на юснатуралістичне праворозуміння, крім власної міфічної свідомості з її ідеями гармонії людини та природи, антропологічності, зробили християнська ідея людинолюбства і принцип рівності всіх християн перед Богом. Ідея християнського людинолюбства актуалізувала: принцип поваги до людини, яка створена за образом та подобою Бога, до її життя, що є даром Божим; принцип добра, спільного блага, що неминуче випливає з принципу християнської любові до ближнього. Християнин – це гідна людина, порівняно з нехристиянами; в середні віки людська гідність - це і є гідність людини-християнина [87]. Тобто християнство актуалізувало загальнолюдські цінності, що є водночас цінностями та смислами природного права. Це право існує на рівні здорового глузду, що безпосередньо пов'язаний із живим людським буттям, воно має свої витоки у цьому рівні

раціональності, тому природне право справедливо називають ще Законом Життя [79]. “Наші предки вірили, що в світі існує закон Вищої Справедливості, вірили в Бога, який пильнує, щоб люди перестерігали його закони («заповіді»), а за їх порушення (гріхи) карає одиниці й народи,” – писав Д. Донцов [115]. Підтримуємо позицію українських авторів, які вважають, що “нинішній принцип справедливості як складова мегапринципу верховенства права – це і є модифікований під сучасність принцип Вищої Справедливості праукраїнців” [84, с. 106-107]. Наприклад, міжкнязівські договори та договори земель з князями зобов’язували сторони поводитися справедливо, не чинити зла один одному, шкоди, не зловживати владою, не порушувати системи управління, стверджувати і захищати справедливий суд [84; 430; 115].

Українські науковці зазначають, що в княжій Україні інститут права та доба формування правосвідомості русичів починаються з «Руської правди», цього першого писаного акта державного права [58; 235, с. 163]. Не зовсім погоджуємося з цією думкою. На наш погляд, є сенс говорити у цьому випадку не про формування у праукраїнців інституту права взагалі, а *формування інституту саме писаного позитивного (державного) права і такої ж законницької свідомості*. Бо ж до появи позитивного права у формі закону існувало природне право у формі неписаного правового звичаю, до творення якого державна влада не мала стосунку. До речі, окремі дослідники вважають, що першою формою писаного права у праукраїнців були міжнародні договори Русі з Візантією X ст., які ототожнювалися із законом, а також «Статут» і «Закон руський» як прототипи «Руської Правди», що були основою судочинства [430, с. 11]. Менше з тим, до появи цієї форми права та й поряд із нею, суспільні відносини праукраїнців регулювалися нормами правового звичаю та правового договору, що доволі добре виконували свою місію. У княжій Україні відомі договори купівлі-продажу, позики, поклажі, особистого найму, міжнародні договори тощо. Тобто, *є сенс розрізняти в контексті правової культури княжої України природно-правову парадигму, яка формувалася під впливом неофіційного громадського права, що виражалось у*

нормах правового звичаю і правових договорів, та позитивно-законницьку парадигму, що поступово стала формуватися в державі.

У правосвідомості праукраїнців поступово формується розрізнення права та закону. Якщо право мислиться апіорно як вища справедливість, добро, відсутність зла, повага до честі людини тощо, то закон, починаючи з появи писаного права, пов'язують з державною владою, яка його творить і захищає від порушень, вважають явищем штучним, змінюваним, на противагу органічно твореному, вічному, увідповідненому вищому благу праву. *Формується уявлення про природне право, що виражене принципами й цінностями, як смислову основу таких форм права, як правовий звичай, правовий договір та закон як писане право.* «Руська правда» як писаний закон захищає людину від злочинів, які мисляться як образа. Захищається приватна власність як основа життя, саме життя, як християнська цінність, справедливість, добро тощо [58].

Джерелами правової свідомості давніх русичів були писані пам'ятки, які дають можливість дослідити окремі аспекти нашої проблеми. З них дізнаємося про ціннісний вимір праукраїнського права, про процес становлення людини-особистості як суб'єкта права, про домінування у праукраїнців неписаних форм права, деякі уявлення про відмінності їх від закону писаного тощо.

Зокрема, митрополит Іларіон у відомому творі «Слово про закон і благодать» зазначає, називаючи Старий Заповіт законом, що проникнутий людськими пристрастями, закон може роз'єднувати народи, руйнуючи рівність їх, підносячи одних і принижуючи інших, він далекий від такого вищого блага як свобода тощо [128; 235]. Нині назвали б такий закон неправовим. Новий Заповіт для Іларіона – це благодать, істина, що є універсальною, яка долає всі недолугості старого закону, урівнює всі народи у гідності та рівності, належить не одному народові, а людству. До речі, в Іларіона звучить ідея рівності людей у Христі, тому можемо припустити, що по мірі того, як християнство зміцнювало свої позиції як ідеологія в княжій Україні, воно сприяло формуванню правової рівності праукраїнців. У науковій літературі зазначається, що саме християнство вчинило інспіруючий вплив на формування

правової рівності в Західній Європі [23; 410]. В Іларіона звучить також ідея божественної справедливості та ідея природного права народу бути володарем на своїй землі, хоча і в теологізованій формі. Це справедливо, це Богом та природою дане право народові бути володарем на своїй землі, пишатися нею, дбати про її майбуття, силу і могутність. Це й право від Бога, це і обов'язок та відповідальність, – зазначається в наукових джерелах [84; 318; 305]. Право – це універсальний, загальнолюдський, духовно-культурний феномен, що проявляє себе через загальнолюдські цінності [7-8; 19; 39; 110; 154; 170; 210; 235; 445]. Судячи зі сказаного вище, у праукраїнців таке уявлення про право поволі формувалося.

До джерел позитивного права княжої України дослідники відносять також «Статут» та «Закон руський» (X ст.), що були прототипами «Руської правди», «Статут земляний» князя Володимира. «Руська правда» Ярослава захищає від несправедливості вільну людину. Цей нормативно-правовий акт мав урегулювати найперше особисті немайнові правовідносини: право на честь, гідність, право на життя, а також майно [84; 143; 430]. У Правді Ярославовичів уже є розрізнення людей на мужів князя, огнищан, тіунів, смердів тощо. Правоздатність, дієздатність, деліктоздатність, правосуб'єктність людини в княжій Україні, як і загалом у середньовічному суспільстві, визначаються її приналежністю до певної соціальної групи на ієрархічній драбині. Звісно, це закон феодального суспільства, проте такі смисли права, як справедливість, повага до людини, її гідності, приватної власності тощо простежуються виразно (М. Грушевський, В. Дорошенко, Б. Кістяківський, С. Кудін, П. Юркевич, П. Захарченко, Г. Попадинець, М. Братасюк, О. Шевченко, М. Мірошніченко, А. Шевченко та ін.). Дослідники наголошують на гуманістичному вимірі праукраїнського законодавства, що проявлялося в інституті захисту власності, дієздатності жінок, захисті вдів, дітей, інституті розподілу майна, покараннях, які були доволі м'які, без застосування смертної кари й покалічення тощо. Низка статей «Руської правди» спрямована на захист честі та гідності людини, її автономії і прав [84; 93; 94; 143; 202; 210; 430; 432]. Загалом можна

констатувати, що в цьому акті проглядається вирішення проблеми природних прав людини і проблеми справедливого суду, що є змістовними складовими верховенства права, – слушно зазначає В. Градова [84].

Тобто, праукраїнське законодавство як *форма буття цих правових смислів* поступово стверджувалося. І правові цінності, що виражали основи людського буття, знаходили собі офіційне нормативне визнання. Поява закону як документальної форми права у праукраїнців «забезпечує єдність соціально-нормативного поля, «маскуючи» собою ті приписи та дозволи, які в межах даного суспільства не потребують додаткового обґрунтування своєї значимості» [56, с. 84-85]. Авторитет писаної норми гарантується джерелом її походження, способом зовнішнього вираження [82]. Та й сама мова закону сприяє створенню єдиного соціального середовища, стає символом колективної єдності, етнічної, а згодом національної ідентичності.

Правові смисли стверджувалися не лише у формі законів. Справедливість як смислова характеристика права стосувалася судочинства. Воно теж повинно було мати ціннісно-сміслові засади. Відповідно до «Руської Правди» судовий устрій розбудовується на демократичних засадах рівності й загальності, вищі класи при тому не можуть користуватися правом гарантованих привілеїв, тобто покарання стане однаковим для злочинців будь-якого соціального стану, індивідуалізовуватися буде скоріше жертва злочину [84; 143; 235; 430].

Про достатньо розвинені ціннісні уявлення праукраїнців, що стали ціннісними засадами форм права, в т.ч. і писаного, свідчать різні джерела того часу. В «Повісті...» Нестора віднаходимо окремі юснатуралістичні ідеї – він піднімає проблему якості державного правління. Правовладдя неможливе в умовах несправедливого державного правління, тому князівська влада має бути справедливою. Князь як глава держави має обов'язок відповідальності за нещастя країни. Бог карає неправедних володарів, посилаючи нещастя на країну (напади половців, уособиці), – вважає літописець, наголошуючи на метафізичності витоків несправедливості та інших нещасть [305, с. 122]. У творі Нестора звучить осуд свавілля, «ненаситності» князів щодо влади і

власності, що спричиняли міжусобиці. Твір засвідчує розроблення такої смислової характеристики правового життя, як відповідальність та обов'язок – перед народом і майбутніми поколіннями [84; 305]. Ці ідеї, що стосуються людини-особистості, безсумнівно, впливали на становлення юснатуралістичних засад праукраїнської правової реальності, розвиток правової традиції праукраїнців.

У «Слові о полку Ігоревім» розвивається ідея правовладдя в тому сенсі, що князь має справедливо владарювати, дбати про державницький, а не приватний інтерес, виражати спільну волю народу, бути відповідальним. «Ізборник Святослава», укладений Іоаном Грішним, – твір, наповнений потужним духовним змістом. Він спрямований на формування людей благочестивих, добрих, терплячих, незлобивих, справедливих, співчутливих до бідних тощо, виступає проти гноблення і закріпачення вільних людей, зобороняє не віддавати вчасно зароблену людиною «мзду» [235, с. 122]. Прикметно, що людина тут трактується найперше як істота духовна, як свого роду храм, в якому перебуває Бог. Їй треба сторонитися гріхів, шанувати святих, не вбивати, не заздрити, не красти чуже тощо, щоб стати на шлях праведний. Це образ людини моральної, він підносив і стверджував людську гідність, примножував і зміцнював її значущість, віру в себе, що встановлювало в державі повагу до її самості, виховувало самоповагу, почуття самоцінності, особистої унікальності тощо [84; 235]. Звісно, це склало добре підґрунтя для процесу формування правової культури й людини у праві.

В «Ізборнику 1073 року» Іоан Грішний аналізує принципи взаємовідносин людини з князівською владою, зокрема принцип справедливої князівської влади, що має бути людинолюбною, захищати людей від свавілля і несправедливості феодалів [84; 210]. Автором захищається справедливість, праведне життя, яке є джерелом благополуччя й має наслідком спільне благо. Автор твору пропагує принцип любові до ближнього як засіб подолання розбрату та ненависті.

«Повчання Володимира Мономаха дітям» – теж достатньо переконливе свідчення розвиненої морально-правової і політичної свідомості праукраїнців, що стала доброю засадою правової ідентифікації княжої України та правового розвитку. Князь заповідає і своїм дітям, і майбутнім князям філософію мудрого управління на засадах поваги до підданих, справедливості, розумності, відповідальності, патріотизму, державності, гуманності. Зі зростанням влади розширюється відповідальність глави держави, який має залишатися справедливим безвідносно до обставин, він – справедливий суддя. Акцентується на загальнонародному інтересі, спільному добрі для всіх. Спільне благо держави та народу – найперша князівська заповідь. Лад і спокій у країні, цілісність землі, території – його вічний обов’язок. Він проти князів-феодалів, що шматують руську землю, чинять злочини проти чужої власності та влади [84; 143; 305]. Князівська справедливість має бути втілена в усіх актах князівської влади, законодавчій і судовій найперше. Князь роздумує про справедливий суд та покарання і застерігає: «ні правого, ні винуватого не вбивайте і не веліть убивати його. Якщо навіть заслуговуватиме смерті і то не погубляйте жодного християнина» [55]. Людські закони мають бути увідповіднені божественному, тобто Істині. Ці ідеї перекликаються з поглядами західних мислителів, зокрема, які вважали закон правилом і мірою дій, у відповідності з якими людина має чинити або утримуватися від вчинку. Закон, увідповіднений божественному праву, – правовий, якщо ж порушує божественні настанови – неправовий, розходиться з правом божественним [210; 318].

Ці пам’ятки правової культури княжої України засвідчують морально-правову ідентифікацію праукраїнців, їх прагнення бути самими собою, на своїй землі, у своїй державі, зі своєю справедливістю – правдою. Розвиток давньоруської правової культури йшов у загальноєвропейському руслі, – слушно наголошує Г. Попадинець [305].

У «Слові» Данила Заточника (XIII ст.), що є пам’яткою гуманістично-ренесансної традиції у княжій Україні, також піднімається проблема людини-

особистості, стверджується значущість розуму й поваги до людської самості, що має лежати в основі права. Автор, як і його попередники, порушує питання справедливого володаря, мудрого, розсудливого, перейнятого служінням своєму народові, ідеї спільного добра. Данило осуджує беззаконня і несправедливість, турбується про майбутнє своєї землі, багато сподівань покладає на князя, якого хоче бачити відповідальним та справедливим – скільки тут правових смислів!: повага до людини, її самості, справедливість як цінність, розумність, відповідальність за вчинене тощо [259].

Значущість звичаїв предків полягає в тому, що поступово, разом зі становленням держави, вони трансформуються у правові звичаї, а згодом – у систему писаних правових норм, які, будучи санкціонованими державою, складають ядро законодавства [55; 143; 365; 430; 432]. Підтримуємо позицію, що в княжій Україні право як «правда народня» (Д. Дністянський) стало основою формування позитивного, державного права, а не навпаки, як це робиться на засадах легістської доктрини [430]. Державне право княжої України склалося як наслідок природного права, формою буття якого був правовий звичай. На основі правових звичаїв, як зазначають дослідники [430], формувалося загальне право княжої України, що стало, у свою чергу, підґрунтям для державного писаного права. Важливо також зрозуміти, що поява писаного права була необхідним процесом, оскільки правові звичаї на різних територіях могли дуже відрізнятися, що не сприяло єдності правового життя й зміцненню держави.

І правові звичаї, і аналізовані вище писані правові акти, й «Ізборник Святослава», укладений Іоаном Грішним, і «Повчання Володимира Мономаха», і «Слово» Данила Заточника, інші пам'ятки того часу доводять, що правова традиція княжої України була природно-правовою [55; 66; 84; 430]. В її основі лежали цінності, які складали та складають основи людського буття, певні соціальні переваги, що отримали офіційне нормативне визнання і захист. Усі ці цінності, в кінцевому підсумку, вироблені живим життям суспільства, народу, вони пережили покоління, стали акумуляцією всього того найкращого та

найнеобхіднішого, що робило життя людей більш досконалим, упорядкованим, перспективним тощо. Поділяємо позицію, згідно з якою право не створює власної унікальної системи цінностей, а є лише формою забезпечення вже існуючих цінностей, створених народом [45; 365]. Воно утворюється там, де існує аксіологічна концентрація. Оскільки ці вартості є нормативно значущими, вони носять узагальнений, загальносоціальний, усереднений, типовий характер [45; 87]. Найважливіше, мабуть, те, що ці цінності загальнозначущі, вони складають основи життя людей, а тому їх необхідно стверджувати, оберігати, захищати, в т.ч. офіційно нормативно закріпивши державою. Цінності природного права у княжій Україні покликані були протистояти насильству, неправу, свавіллю і дезорганізації суспільства у всіх можливих формах. Зрозуміло, що такий гуманістичний світогляд міг сформуватися в умовах недеспотичного суспільства й такої ж політико-правової культури, про що пишуть українські науковці: М. Грушевський, Д. Дорошенко, П. Захарченко, С. Кудін, С. Павлов, Н. Павлусів, Г. Попадинець, М. Мірошніченко, О. Шевченко, А. Шевченко, П. Юркевич та ін. Такі погляди на людину сприяли розвитку правової свідомості, формуванню почуття людської гідності, становленню особистісного «я» праукраїнців, а отже, розвитку права загалом.

На підставі проведеного аналізу правових джерел можемо констатувати, що *право, яке було виражене низкою загальнозначимих принципів природного права, стало ціннісною основою для позитивного права княжої України*. Тобто природне право стало первинним і визначальним стосовно писаного державного права, праукраїнського закону, що був похідним від нього. Ця ситуація пояснюється: домінуванням у свідомості наших предків міфічних уявлень та поширеності звичаїв і договорів, що були успішними природними регуляторами суспільних відносин, в яких немало місця відводилося моральним цінностям; слабкістю, порівняно із Західною Європою, раціоналістичної традиції, що зумовлювало деяку нерозробленість юридичної техніки; зважаючи на молодість Руської державності, її відносно недеспотичний характер. Проте,

хоча писаного права у формі писаного закону було небагато, правова культура була достатньо розвинена, що є свідченням того, що чисельність законів не є запорукою розвиненого права. Наше дослідження дає підстави вважати, що *правові звичаї та писане право в добу княжої України співіснували, взаємодоповнюючи одне одного* аж до поневолення України-Руси Московією.

Починаючи з другої половини XIV ст., українські землі після монголо-татарського нашествия переживають економічне і культурне піднесення, кульмінацією якого стає перше українське передвідродження та Відродження.

Гуманісти сформували новий образ людини й нове світобачення – поряд з визнанням автономії людини від зовнішніх сил, тобто подолання фаталістичного світобачення. Вони звернули увагу на принцип цінності людського індивідуалізму, велич людини як істоти творчої та розумної, діяльної, самодостатньої [55; 79; 212; 278].

Сучасний образ людини, образ людини-особистості докорінним чином інспірував розвиток правового життя. До цих ідей долучалася й Україна-Русь. Поліфонізм українського менталітету, його екзистенційно-демократичне спрямування створювали умови для вироблення світоглядної терпимості та розвитку права на свободу совісті. У XIV-XVI століттях ця терпимість підсилюється активним входженням у західно-європейську культуру [305; 410].

В епоху першого українського передвідродження та Відродження правові звичаї зберегли своє домінуюче становище у правовій реальності тогочасної України, яка, втративши самостійність, увійшла до складу Литви, а Галичина – Польщі. Оскільки українські землі у складі Литви перевершували литовські територіально, влада, без засобів і можливостей, не стала ламати усталені правила та норми життя, тим паче, що українське населення було перейняте збереженням «старовини», «батьківських звичаїв», «давнини», вважаючи новації «кривдою» [430, с. 24]. Дослідники зазначають, що кожна українська земля мала своє «земське право», підтверджене місцевим земським правлінням. Звичаєве право українців поширювалося поволі на всю територію Литви. Відомо, що у 1511 році справу двох панів судді судили «... подлуг ихъ

права Волинського» [430, с. 24]. Нерідко князь Великий литовський висловлював думку, щоб якусь звичаєву норму було запроваджено в інших землях країни: «а мы господарь и овшем можемъ себ е такъ жо право в местех наших вчинити» [143; 430]. Суди в цю добу в кожній українській землі послуговувалися нормами місцевих правових звичаїв. Звичаї добре виконували свою регулятивну функцію, проте вимагали більш сталої форми їх зберігання, і нею став у Литовській державі «привілей», тобто писаний закон, що санкціонував український звичай і був виданий державною владою. Великий князь литовський у 1501 році закріпив привілеєм права Волинського краю «права и вольности ихъ получигъ привилею короля Казимира», «тых правъ, которыежъ они мають, кимъ были за отца нашего, ижъ не рушаемъ» [430].

О. Шевченко, Д. Вовк, П. Капелюшний зазначають, що до «кодифікації 1529 року в Литві домінував не закон, а звичаєве право» [430] з його моральними принципами та цінностями. Кодифікація мала стати засобом інтенсифікації законотворчості й зменшення впливу на суспільні відносини «старовини». Проте Литовський Статут передбачав використання звичаєвих норм у випадку прогалин у писаному праві засобом суддівського розсуду. Істотний вплив українського права на правове життя Литви засвідчує той факт, що тривалий час саме «Руська правда» була єдиним писаним законом у цій державі, що засвідчує М. Грушевський. Через норми литовського законодавства та судову практику здійснювалася рецепція українського законодавства в литовське право. Зокрема, запозичені з «Руської правди» були принципи і положення приватного права, громадянських прав особи, в цивільному праві домінували приватно-правові елементи над публічними; у кримінальному судочинстві теж збереглися засади українського давнього права [93; 143]. У державному праві, як і в добу княжої України, спостерігалися ті ж самі риси: роль народних віче та загальних зборів при вирішенні низки питань, тобто збереглася вага народної волі й волі окремої особи; розгляд судових справ у судах копних та громадських. Сліди «Руської правди», за твердженнями дослідників, можна відстежити у князівських привілеях, уставах, ухвалах тощо

[143; 430; 432]. Й І. Дорошенко, і М. Грушевський вважали, що перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського було протекторатом Литви, а не колонізацією, про що свідчить збереження українського звичаєвого права у привілеях українських земель, які складалися самими мешканцями земель, а державна влада лише вносила в них деякі корективи [93; 94; 116]. Отже, загальнолитовського права наразі не існувало.

Зазначене вище дає підстави вважати, що у правовому розвитку Литви та й Польщі, у складі яких перебували українські землі, збільшувалася вага писаного права, проте воно було увідповіднене нормам саме українського звичаєвого права, з природно-правовими принципами та цінностями, уявленнями про справедливість, добро, спільне благо, повагу до людини, її гідності тощо, приватної власності тощо [92]. Наприклад, у кодифікованому Судебнику Казимира 1468 року говориться про судові докази в судочинстві, простежується ідея рівності всіх верств населення перед законом, відсутність відповідальності за крадіжку малолітніх тощо. Відчутний відхід від правових звичаєвих норм спостерігається у третій редакції Литовського Статуту, який закріплює панівне становище шляхти та покріпачує селян, про права міщан і духовенства не говориться взагалі нічого [143; 202; 430].

Стосовно польського права, як зазначають дослідники, то варто вказати, що до появи Вислицького статуту в 1347 році, на українських землях використовувалися норми «Руської правди» та низки норм звичаєвого права. Проте з часом, у міру інтенсифікації ополячення, почалося витіснення Польщею українських правових норм з правового життя. У 1505 році з'явився Збірник законів польських, який було оновлено в 1522 році, в XVI ст. почали з'являтися польські закони, т.з. конституції. Кодифікація польського права завершується у XVIII ст. прийняттям Збірника законів. Дослідники вважають, що вже в першій половині XVст. уся Червона Русь, тобто українські землі у складі Польщі, послуговувалися польським земським правом, яке поступово проникало в центральні українські землі [116; 146; 202; 430].

У литовському праві збереглося чимало з норм звичаєвого права княжої України: наприклад, у сімейному праві правове становище жінки залишилося практично непорушним, шлюб відбувався за згодою сторін, матеріальна незалежність жінки від чоловіка, її рівність у різних справах із чоловіком, витікання їх обов'язків із договору про посаг нареченої та віно нареченого тощо. Можна було вільно розпоряджатися родовою, вислуженою або купленою земельною власністю в цивільному праві. Закріпачення селянства у третій редакції Литовського Статуту позбавляло їх права власності на землю [430].

Із договорів витікали зобов'язання суб'єктів права, договори ж укладалися переважно в письмовому вигляді та при свідках. Цей закон посилено захищав майно, життя, гідність і честь шляхти, інших верств населення [92; 116].

У кримінальному праві суб'єктами злочину були окремі особи, місцеві мешканці, чужинці, враховували вік злочинця при притягненні до відповідальності, звертали увагу на об'єктивний бік злочину, брали до уваги необхідну оборону при захисті майнових та особистих прав, розрізняли вбивство з необережності й навмисне вбивство тощо. Про повагу до людини та її особистих прав говорить виокремлення злочинів проти здоров'я особи та її честі. Останні ділилися на злочини проти честі шляхтича і решти осіб, тобто в плані правової рівності маємо типову середньовічну позицію [143; 410].

Науковці зазначають, що окремим видом злочинів були державні злочини: проти князівської влади, територіальної цілісності держави, злочини проти судочинства: наприклад, порушення процедурних вимог процесу (підробка викликів до суду, безпідставна неявка до суду), невиконання судового рішення, порушення вимог перебування під час процесу тощо. Службовими злочинами вважалися: відмова чинити судочинство, протизаконна діяльність членів суду, незаконне рішення судді, перевищені мита тощо [143; 210; 430].

Хартія вольностей (XIII ст.) уже закріпила положення про справедливу судову процедуру, про притягнення до відповідальності лише через рішення

справедливого суду, принцип справедливості при стягненні мита та інших повинностей тощо [79; 80]. Литовське право також передбачало, що покарання призначалося лише за рішенням суду; відповідальність настає лише при наявності вини; покарання винного має здійснюватися лише відповідно до вини і тяжкості злочину, передбачалася індивідуалізація покарання тощо. Ці принципи в тогочасному українському праві значною мірою відповідають ренесансному образу людини, з розвиненою людською гідністю, яка має достатнє уявлення про честь, усвідомлює свою значущість у соціальному вимірі, прагне справедливості та спільного блага, є відповідальною за свої вчинки, тобто право орієнтоване на людину-особистість, що почала формуватися в умовах передвідродження та Відродження, на чому наголошують М. Кашуба, А. Литвинов, Х. Хвойницька та ін. [154; 202; 410]. Отже, литовсько-українське право, ввівши в себе переважно норми українського звичаєвого і загального права, розвивалося цілком у руслі європейського правового розвитку.

Покарання в середньовічній Литві були не особливо милосердні, а то й жорстокі: якщо злодій не міг сплатити штраф, йому відрізали вуха; за навмисний підпал будинку злочинця спалювали живцем – середньовіччя не знало принципу людини як найвищої цінності.

Про високий рівень моральної культури тогочасного українського суспільства говорить виділення такого виду злочинів, як злочини проти сім'ї: подружня зрада, викрадення дівчини і насильницький шлюб, зґвалтування, побиття батьків тощо, проти моралі та церкви. Принцип гуманізму проглядається у покаранні вагітних жінок, неповнолітніх до 16-и років тощо [430].

Х. Хвойницька слушно зазначає, що в цей період «...здійснювалися енергійні спроби реалізувати концепцію громадянського гуманізму і пов'язане з нею природне право в сфері громадського життя (судові й адміністративні реформи 50-60-х рр. XVI ст., впровадження Магдебурзького права як засади міського самоврядування, статuti 1566 і 1588 рр., створення Головного

Литовського трибуналу)». На її думку, всі ці зміни були увідповіднені «традиціям українського народу, його ментальності, духу й характеру, способів життя, отже, солідаризувалися з його природним правом» [410, с. 127]. Підтримуємо позицію українських дослідників: В. Градової, Г. Попадинець, М. Кашуби та ін., які стверджують, що тогочасна Україна втягнута в орбіту загальноєвропейського розвитку загалом і правового зокрема [84; 87; 146; 153; 159; 317]. Формування міської культури й нового типу людини – людини відродженецького типу простежуються у ній достатньо добре. Аналізуючи питання впливу магдебурзького права на становлення людини як суб'єкта права, хочемо зацентувати на тому, що це право сприяло розвитку української міської культури за європейським взірцем, а вона була, у свою чергу, середовищем формування міщанина, *міського типу* людини, що стверджувала себе як суб'єкта права.

Чисто ренесансним явищем в українській культурі, яке не має аналогу в східних слов'ян, були братства. Громадяни об'єднувалися добровільно, на основі статуту, який закріплював рівність усіх членів братства, їх рівну міру відповідальності за доручену справу, – такі принципи природного права, як: визнання іншого рівноцінним собі, принцип справедливості та принцип поваги до людської гідності, принцип особистої відповідальності за здійснювану діяльність, і особливо принцип добра, спільного блага стали засадами братського руху. Братчики боролися за право людини на свободу совісті, навчання рідною мовою, економічні права, справедливий суд, участь в органах місцевого управління, право на національну церкву тощо. Дослідники зазначають, що цехи, «крім вирішення матеріальних питань своїх членів, захищали також їх особисті, релігійні та громадські права. Кожен цех мав свій костел, вівтар, касу, збройний арсенал, власну башту на міському мурі» [159, с. 33-34]. М. Грушевський наголошував, що цехи розвивали традицію самоврядування, зміцнювали засади міської демократії [92]. Братчики з усіма їх організаційними утвореннями стверджували в житті принцип правової рівності як складову верховенства права, – зазначає В. Градова [84].

Міське право, яке надавало низку пільг та привілеїв і зобов'язувало захищати економічні, політичні, оборонні інтереси міста, дуже гарно втілювало цінності та принципи природного права, найперше повагу до людини, її життя й гідності, справедливість та рівність, повагу до її приватної власності, добро, спільне благо. Усі ці цінності було метою магдебурзького права, особливо спільне благо. На одному із засідань Львівського братства йшлося про те, аби єдиною волею було боротися за волю всього народу [159]. Окремі вимоги магдебурзького права були спільними для всіх українських міст [159, с. 228]. Людей, що отримували міське право, називали «магдеборчики», «городчанинь юрисдикций меское магдеборское» тощо [159]. Магдебурзьке право як право міста сприяло самоорганізації міського соціуму, його цілісності, впорядкованості, досконалості, стимулювало розвиток нового способу життя – ринкових відносин.

На відміну від легістського підходу до права, юридичний підхід стверджує антропоцентризм. Право мислиться невід'ємним від людського буття, воно людиною створюється, використовується, захищається і їй служить, вона – його мета, – наголошує М. Патей-Братасюк [278]. У діяльності братчиків цей антропологічний підхід простежується достатньо добре. У тогочасній Україні стверджується ідеал нової людини – людини розумної, діяльної, вільної, наділеної чеснотами, що зближує її з божеством, – зазначають автори монографії “Проблема людини в українській філософії XVI-XVIII ст.” [154, с. 7]. Відродженецька доба була предтечею козацької України-Руси; це епоха боротьби українців за національну ідентичність проти польської агресії; боротьба за громадянські права, що була зумовлена утисками людської та національної гідності тощо.

Для України це була наполеглива боротьба за свободу, яку в той час пов'язували з правом такі західноєвропейські мислителі, як: Ю. Ліпсій, Г. Гроцій, Ф. Бекон та інші. А. Рінучіні вважав свободу необхідною умовою діяльності індивіда з реалізацією принципу суверенності, людина може користуватися своєю свободою, розвиваючи свої здібності [154; 259; 410]. Там,

де заперечується вільний індивідум, особистість, там не може бути права і принципу формальної рівності людей у свободі їх вчинків, їх волі, там немає ні правових законів, ні правових відносин [259].

Братчики виступали проти будь-якого неправда. З'являється низка мислителів, що розвивають природно-правову ідеологію, яка втілювала загальнолюдські цінності й найперше природні права людини. Наприклад, С. Зизаній вимагав відокремлення церкви від держави, боровся за право мати свою віру, осуджував навіть найменше насильство [154, с. 91-92]. На зміну ідеї про гріховність плоті та земного життя проголошується принцип гуманізму як право людини на задоволення земних потреб [154, с. 40; 259; 305]. Л. Зизаній у роботі “Катехизис” розвинув теорію вільного вибору, яка зводилася до висновку про можливість вільного вибору між добром і злом, право бути самим собою, жити за своєю волею на засадах розумності [306; 154, с. 42].

Витоки людського права і братчики, і їх видатні ідеологи вбачали в Богові, природі, розумові людини. Людина має чинити так, як велять їй розумні й природні норми людського життя, що було б адекватним засадам справедливості, правди, рівності [154; 159; 212; 306; 425].

На правові погляди того часу істотний вплив чинить секуляризований світогляд, який починає формуватися в Україні того часу. Братський проповідник і мислитель К.-Т. Ставровецький стверджував право людини на повнокровне земне життя [278; 154, с. 41]. Людину він мислить як розумну істоту, дуже наближену до природи й майже втілену в Бога, а тому вона повинна чинити відповідно до розумних і природних норм людського життя, що було б увідповідненим засадам справедливості, добра, правди, рівності тощо.

У цей час звучать ідеї однаковості природи людини та заклики творити відповідно до цієї природи людський світ. Критика соціальної нерівності людей, що звучить у цей час, усвідомлення їх людської гідності й цінності кожної людини, незалежно від віросповідання впливають із розуміння рівності людей за природою і перед Богом [84; 202; 410]. Юснатуралістичні ідеї стають

доволі популярними серед тогочасної української еліти. У цей час у Нідерландах Ю. Ліпсій трактує природне право як «право збереження життя», джерелом якого є сама «природа», розум людини; «актуальні вказівки свідомості або совісті» (*constantiae*) і є «природний закон», це «іскра здорового глузду», що є суддею й критерієм моральних чи аморальних вчинків: «Визначення совісті як «наявної в людині іскри правильного розуму, судді й вказівника добрих і поганих вчинків» вказує на те, що пером нідерландського професора керували ідеї римського стоїцизму» [410].

Із ренесансного розуміння людини виводиться рівне право всіх людей на задоволення їх земних потреб, насолоду від земного життя, краси всього сущого. “Бог... создал людей равными и едино им даровал душу разумную и бессмертную, и равно им даде весь мир видимый, и еже в нем, и равно им едино небо покров, солнце и луна, единый светильник в дому их и земля едина трапеза и дождь равно проливается”, – пише К.-Т. Ставровецький [372; ч. II, 7 л.]. Й аналогічно європейський мислитель Г. Гроцій буде виводити рівність людей з людської природи і наголошувати, що Боже та людське право як волевстановлюване докорінно відрізняється від природного права, джерелом якого є природа людини, сутність якої полягає в її розсудливості (розумі) в роботі «Про право війни і миру» (1625). На його думку, природне право, що властиве божественій природі людини, абсолютне, раз і назавжди встановлене й незмінне. «Природне право, з іншого боку, настільки непорушне, що не може бути змінене навіть самим Богом», – переконує Г. Гроцій [90, с. 72]. У реальному житті природним правом людини є настанова здорового глузду, завдяки чому та чи та дія, залежно від її відповідності чи невідповідності розумній людській природі, визнається або морально ганебною, або виправданою. Право є мірою закладеної у природі справедливості, – вважав Т. Аквінат у «Сумі теології».

Етико-політична концепція громадянського гуманізму, що поширювалася в тогочасній Україні, ґрунтуючись на принципі спільного блага, оцінювала залежно від нього людську гідність, чесноти, людські вчинки, славу і знання –

це впливало з усвідомлення природного права людини на творчість, із трактування її як образу та подоби Бога – Творця [410].

Розвиток природно-правової доктрини, розуміння природного права і людини у природно-правовій реальності представниками українського раннього гуманізму представлено також творами С. Оріховського («Про закон celibату», «Напучення... Сизігмунду II Августу», «Про природне право», «Про турецьку загрозу»). Цей мислитель вважає природне право, яке має своїм джерелом здоровий глузд, людський розум, законом життя, що має бути непорушним в усі часи і в усіх народів. До складових природного права С. Оріховський відносить: право на життя, мир, злагоду в суспільстві; на національну ідентичність, право на справедливість, право на свободу совісті та думки, право власності, право рівних можливостей дотримання договорів; право на продовження роду через шлюб [249; 410; 442].

Важливим у контексті нашого дослідження є погляди мислителя на співвідношення права та закону. Закон людський, на відміну від природного права, є штучним утворенням, він має бути увідповідненим праву природному. Людські закони не можуть бути виписані всупереч здоровому глузду, велінням людського розуму. Як засвідчує проведений вище аналіз поглядів українських гуманістів, *українській правосвідомості того часу було властиве визнання пріоритету природного права перед особистою волею володаря*. У творах С. Оріховського звучить ідея домінування в ідеальному суспільстві права, якому всі підкоряються, а «саме воно не підвладне нікому – ні королеві, ні сейму, ні шляхті». Вище права для С. Оріховського були лише звичаї, а крім права, поцінював мораль як передумову побудови правової держави [249; 442]. Найбільшим злом, яке заподіювала Річ Посполита українцям, був наступ на їх права і звичаї, – вважав С. Оріховський [249; 442]. Опольщення та покатоличення українців – це руйнація їх ідентичності, знищення тожсамості народу. Загалом уся творчість С. Оріховського – це намагання мінімізувати насильство в усіх можливих формах проти людини і народу. Його погляди на природне право як на сукупність принципів, витоки яких у природі людини, в її

розумі та в Богові, трактування природного права визначальним стосовно закону як штучного і тимчасового витвору людей, пріоритет права стосовно закону, акцент на невідчужуваних правах людини, що є фундаментом її буття, принцип рівності всіх перед законом, ідея підкорення державної влади праву – розкривають зміст мегапринципу верховенства права, витoki якого у природно-правовому бутті народу [83; 84; 154; 305; 410; 442; 443].

У «Політії королівства Польського» мислитель акцентує на важливості невід’ємності від людини свободи, що виникає з природного права, оскільки завдяки їй людина може відбутися як повноцінна людська істота. У цій роботі він виключив із громадян людей залежних, бо вважав, що несвобода не може сприяти повноцінному людському буттю. Підтримуємо думку В. Литвинова, який вважав, що С. Оріховський був «предтечею утвердження новітнього погляду на природне право, яке в даний період лише здобувало собі визнання» [208, с. 255]. Це була *антропологічна концепція природного права*, на противагу космологічно-теологічним концепціям античності та середньовіччя.

Наші східні сусіди в той час жили інакше. У Судебнику Івана Васильовича 1497 року закріплено повновладдя однієї особи, започатковано покріпачення селян, заборонено вільне пересування міського населення. Судебником Івана Грозного 1550 року заборонено суддям застосовувати звичаєві норми в разі відсутності норми закону. Так само не передбачало застосування норм звичаєвого права Соборне Уложення 1649 року. Правовий звичай був вижитий із сфери права Московської держави законодавчими нормами від государя і бояр [143; 235].

На противагу Московській державі того часу, де не знали «Руської правди», де звичаї все більше замінювалися нормами публічного права, створеними «государем», українці того часу живуть у природно-правовій культурі й плекають природно-правові погляди. Право українців існує у різних формах. Позитивне право не займає серед цих форм домінуючого становища.

Після входження українських земель до складу Московського царства в середині XVII ст., відносини між двома країнами регулюються договірними

актами, які закріплювали право українців врядуватися і судитися на підставі стародавніх прав, звичаїв, законів. Тому на всіх українських землях, у т. ч. литовських і польських, були чинними Литовський Статут, Магдебурзьке право, закони гетьманської влади, звичаєве право, на засадах якого формувалося право загальне [430].

Підтримуємо думку Д. Вовка про те, що правова традиція «може виражати у праві не лише зв'язки по лінії «сучасне — минуле», але і по лінії «сучасне — минуле — сучасне», коли специфіка існування правових явищ (наприклад, норм права) зумовлена впливом елементів сучасності, що у свою чергу спираються на розуміння минулого» [62, с. 6-7]. Розуміючи наше минуле, ми можемо творити наше право сьогодні. Підсумовуючи, можна констатувати що в досліджуваний період в Україні домінувала природно-правова парадигма, сформована всім життям українського народу, його культурою, ментальністю, тожсамістю. В її основі лежало уявлення про первинність і визначальність природного права як установлень, що мають витoki у природі, людському розумові та Богові, стосовно писаного права, законів державної влади. Українська природно-правова традиція розвивалися в руслі одухотвореної раціональності [79; 84; 278], що нерозривно була поєднана зі своїм буттєвим корінням, духовно-раціонального мислення, що домінувало того часу на українських землях. Українське право цього часу являло собою «юридизовану мораль», напрацьовану всім суспільством. Поряд із цією парадигмою існували деякі вкраплення законницької доктрини.

3.2. Українська модерна правова традиція: особливості співвідношення права та закону

У попередньому підрозділі наголосили на тому, що на українських землях у домодерну епоху поступово, на засадах чинності звичаєвого права, Литовського Статуту та Магдебурзького права, гетьманських правових актів складалося загальне право. Також зазначали вище, що українці до середини

XVII ст. у силу прихильності до демократичних традицій та відповідних ментальних настанов віддавали перевагу природному праву перед волею господаря як глави держави. Особливо ця ситуація підсилилася в часи ствердження Козацької держави.

Чи не найважливішою особливістю цінностей природного права є їх універсальний характер, в силу чого вони носять абсолютний характер. Їх універсальність полягає найперше в тому, що вони поширюються на всіх, безвідносно до будь-яких ознак. Суб'єкт права завдяки вимогам і цінностям природного права, діючи відповідно до них, отримує вищу правоту. Заперечуючи ці вимоги, правила та цінності він чинить зло й руйнацію базових засад життя. Природно-правові цінності та вимоги поширюються на всі види життєдіяльності особистості, однаково присутні в усіх сферах людського буття безвідносно до часу і простору. Природне право спрямоване найперше на захист людського життя від будь-яких зазіхань, на збереження унікальності кожного. У наукових джерелах слушно наголошується, що природне право від суб'єкта права невід'ємне, видається, що універсальна імперативність норми природного права прямує з усією своєю максимальною енергією в кожному конкретну соціальну точку, де перебуває суб'єкт, який є носієм індивідуальної природно-правової свідомості [19; 76; 278].

Зважаючи на сказане вище, стає зрозуміло, чому козацька Україна була такою прихильною до тих форм права, які втілювали та захищали універсальні природно-правові цінності. Після національно-визвольної війни середини XVII ст. у зв'язку з пробудженням національної самосвідомості, значно гостріше постає питання і національної правової ідентифікації. Українці переосмислювали такі цінності природного права, як справедливість, добро, зло, спільне благо, честь тощо. Загальне українське право поставало у процесі поширення на всі українські землі у сукупності правових норм, які склалися в козацькій спільноті [202; 430] й які набули характеру загальнонаціональних норм.

Це були норми звичаєвого права як неписані правила та звичаї, вироблені впродовж тривалого часу, якими регулювалися порядок устрою війська, створення і діяльність військової адміністрації, вчинення правосуддя, здійснення покарання, становище всіх соціальних верств українського населення тощо. Гетьманські універсали регулювали питання розподілу землеволодінь, права власності на маєтки, встановлення податків та повинностей, призначення посад тощо. Ще одним джерелом права були міжнародні угоди, що укладалися гетьманом із главами інших держав. Як бачимо, тогочасні українці створили плюралістичну систему джерел права.

Повернемося до загального українського права. Воно інтенсивно застосовувалося в судочинстві, являючись «здоровим глуздом» суддів, його використання засвідчує масове та тривале виконання українцями. Нагадаємо, що природне право часто трактується як веління здорового глузду (Дж. Лок, Г. Гроцій, Ю. Ліпсій, М. Козачинський та ін.). Норму загального права виконували всі українці, вона була обов'язковою для виконання. Це засвідчує активне формування української правової ідентичності в козацьку епоху [45; 84; 143; 146; 202; 247; 259; 311]. До норм загального права ввійшли також норми церковного звичаєвого права, які регулювали найперше шлюбно-сімейні відносини, просто правила повсякденної поведінки.

Науковці зазначають, що, крім внеску суддів, у творення загального права значний внесок зробили сільські громади, які створили найбільшу кількість норм загального права [430, с. 43]. Тобто, йдеться про громадянське право. Громади в Україні завжди мали право самоврядуватися, створюючи свої органи, існувати незалежно, вирішувати локальні проблеми, охороняти територію, мали певну юрисдикцію стосовно мешканців: наприклад, вимагати від них здійснення певних майнових та особистих зобов'язань. Громади мали право здійснювати поліцейські функції для виконання своїх завдань, — зауважував М. Грушевський [92; 93]. Самоврядне життя українських громад, на противагу російським, що виконували делеговані державою функції, дозволяло їм автономно вирішувати низку проблем місцевого значення, фінансового та

внутрішнього плану, приймаючи рішення з різних питань, створювати матеріальні норми, обов'язкові для кожного члена громади [93; 116; 159]. Цікавим суб'єктом права в Україні досліджуваного періоду була також «копа» чи «купа», тобто організаційне утворення населення, що ґрунтувало свою діяльність на спеціальних морально-етичних засадах, а юридичною формою була кругова порука та відповідальність. Її метою було захист території, запобігання вчиненню і виявлення правопорушення, видача та покарання злочинців, відшкодування збитків потерпілому [430].

Правові норми, які створювалися копами, максимально відображали і захищали цінності та моральні принципи тогочасних українців, оскільки копа інтегровувалася як єдине цілісне утворення завдяки спільній мові, культурі, моральним цінностям, спільності господарювання й власності, – пише Ю. Лобода [210]. Копи працювали задля спільного блага всіх. Нагадаємо, що природне право як сукупність загальних принципів наповнене моральним змістом, що мораль та право невід'ємні одне від іншого, що моральні принципи та цінності є складовою права, як зазначив у своєму Рішенні від 2.11. 2004 року КСУ [310]. На цьому наголошують також В. Веклич, Д. Вовк, Г. Радбрух, П. Юркевич, Б. Карнаух, Б. Кістяківський, М. Братасюк, О. Росоляк, С. Максимов, М. Момот та ін. [42; 54; 62; 152; 171; 223; 240]. Моральним обов'язком кожного члена купи було в разі виявлення злочину з'явитися на зібрання для розслідування, покарання та відшкодування збитків. Поступово купа трансформувалася в судовий орган. Копи ділилися на копи кутка, які мали повноваження мирити конфліктуючих сусідів; громадська копа поширювала юрисдикцію на членів громади; були і копи окремих країв з юрисдикцією для краю тощо [116; 210; 430].

Копні суди існували в княжій Україні, у третій редакції Литовського Статуту визнається їх існування на українських землях: «... де здавна копи були, мають бути і тепер...», бо на «Русі копи здавна були» (розд. XIV, арт. 9). Існували копи на наших землях і як органи врядування, і як судові органи до кінця XVIII ст. Усі їх рішення реєструвалися у копних книгах, завдяки яким ми

знаємо нині про копне право. Копні суди розглядали справи публічного характеру, приватні справи. Приймаючи рішення, суди керувалися стародавніми звичаями та здоровим глуздом, тобто власними переконаннями, що є сучасним принципом. Якщо для підтвердження рішення суду необхідне було посилення на закон, посилалися на нього. Після входження Лівобережжя до складу Росії, копні суди перестали там існувати (М. Грушевський, В. Дорошенко, П. Захарченко, О. Кузьмінець, О. Шевченко та ін.).

Загальне право – це право, народжуване в середовищі народу, утверджувань народом через масове загальнонаціональне його виконання, в силу чого його норми набувають загальнообов’язкового характеру [109; 259; 430]. Звісно, для цього необхідним підґрунтям була наявність високого рівня правової свідомості тогочасних українців, наявності в ній об’єднаних смислів. «Загальне право в Україні було настільки досконалим та авторитетним, що держава визнала його офіційним джерелом права, – зазначають цілком справедливо Д. Вовк, В. Капелюшний, О. Шевченко [430, с. 50]. У силу цього воно застосовувалося масово поряд із позитивним правом, тобто законом. Про авторитет загального та звичаєвого права говорить той факт, що їх використовували судді вищої судової інстанції Січі – Кошового суду [95; 430]. Не випадково, загальне право називали правом здорового глузду, чого не заперечують сучасні юснатуралісти (В. Авер’янов, О. Атоян, В. Братасюк, О. Грищук, А. Гудима, М. Єльнікова, О. Костенко, Р. Гаврилюк, М. Костицький, А. Романова, С. Шевчук та ін.) [1; 14; 78; 92; 96; 101; 197; 214; 210; 223; 293; 367]. Отже, народ, завдяки своїй демократичній та гуманістичній ментальності, своїй високій правовій свідомості, розвиненій морально-етичній культурі, самоврядувався, застосовуючи моральні принципи та цінності, веління здорового глузду, уявлення про справедливе і несправедливе, добро і зло, честь і гідність тощо. Зрозуміло, що весь конкретний зміст цих смислів, цінностей, уявлень був напрацьований людьми певного часу – людьми українського середньовіччя, що поволі формувало у своїх надрах образ сучасної людини й сучасних правовідносин. Громади з їх органами самоврядування та іншими

утвореннями являли собою тогочасне українське громадянське суспільство. В основі трактування природного права українцями козацької епохи лежало християнство з його вірою в людину як образ і подобу Бога, а також ідеї громадянського гуманізму, найперше визнання людської гідності та права людини на власність і свободу. Гідність людини тісно пов'язана з вимогою справедливого суспільства, справедливих законів, справедливого суду тощо. Ідеологію громадянського гуманізму, яка ґрунтується на визнанні природного права, пронизує ідея природного права на політичні свободи, – зазначають слушно Б. Бікс, Дж. Лок, П. Орлик, М. Грушевський, Д. Наливайко, Л. Рябошапко та ін. [25; 95; 203; 267; 278; 285; 298; 445]. Погоджуємося з позицією Х. Хвойницької, що «вся історія людства сповнена боротьбою проти обмежень свободи, і ця боротьба стала рушійною силою суспільного прогресу. Свобода мислилась як умова, що дозволяє людині реалізувати свої природні права і здібності, розвинути їх, щоб зробити гідний внесок у спільне благо» [410, с.129-130].

Іншою поширеною формою права в Україні досліджуваного періоду було державне писане право. Тогочасна українська держава зберегла литовсько-польське законодавство, що було підтверджено універсалом гетьмана І. Скоропадського від 16 травня 1721 року та інструкцією Д. Апостола судам від 13 липня 1730 року – це законодавство використовувалося аж до кінця XVIII ст., а Литовський Статут був відмінений лише в середині XIX ст. [430]. Поряд із цим законодавством, застосовувалися норми та положення з німецьких збірників права, наприклад, П. Щербича «Зерцало саксонів», П. Кушневича «Право цивільне хелмінське» тощо [116; 143; 430].

Окрім цього, чи не найпоширенішим різновидом писаного права були нормативні акти органів державної влади козацької України – універсали, укази, ордери, декрети, інструкції, листи. Універсалами видавалося право власності на землю, призначалися певні особи на посади, захищалося право на майно, оголошувалися походи тощо. Декрети, грамоти, листи інформували про прийняття законодавчих актів, порядок набуття ними юридичної сили [202;

247; 430]. Немало місця в тогочасній правовій системі займали договірні акти. Відомі Березневі статті від 1654 року закріплювали незалежність правової системи: «Судитися їм, малоросійським людям, існуючими своїми привілеями і вільності мати майнові і суди свої, і стольникам в суди запорізькі не втручатися, судитися ж від старших своїх товаришів так – де три козаки, то два третього судити повинні» [202; 235; 426]. Аналогічно стверджували незалежність правової системи договірні статті Конотопські 1674 року, Коломацькі 1687 року, «Решетилівські» 1709 року тощо, за якими вивчалось українське право [92; 93; 235; 256; 443]. Науковці зазначають, що у міру посилення російської окупації, договірні акти все більше звужували повноваження українських органів влади.

Після знищення Запорізької Січі поступово руйнується правовладдя на українських землях. Царат намагався переганути норми українського права і через систематизацію звести їх застосування до мінімуму, замінивши імперськими загальноросійськими. Відомим актом такого плану став «Звід права, за яким судиться малоросійський народ». Науковці зазначають, що до комісії, яка працювала над цим актом, входили відомі правники того часу, тому і даний акт вирізнявся високим юридично-технічним рівнем, був оригінальною працею як за змістом, так і за структурою. Це був правовий акт, що мав «дуже сучасний характер» [93; 143]. Проте через непоступливість української старшини, яка хотіла зберегти свої привілеї, царська влада не затвердила даний акт, тому з нього просто зробили підручник. Фахівці відзначають доволі розвинену цивільну галузь права, розвиток його інститутів: інститут власності, договірного права, інститут шлюбно-сімейних відносин; доволі розвиненим було кримінальне право тощо [202; 430].

Усе більше місця в цю епоху серед форм права на українських землях починають займати російські нормативні акти: Маніфест про скасування гетьманства від 1764 року, указ від 1783 року про закріпачення українців тощо. Із запровадженням російського законодавства в українців дуже розширилася сфера неправа, зазначають українські науковці: П. Захарченко, О. Кузьминець,

В. Калиновський, П. Дігтяр, Д. Вовк, О. Шевченко, Ф. Шульженко та ін. Українські селяни втрачають статус вільних людей. Закріпачення унеможливлювало реалізацію низки природних прав: пересування, права на власність, права на участь у місцевому врядуванні, право на повагу до людської гідності та честі, на справедливий суд тощо. Наприклад, власникам і володільцям землі необхідно було нести військову службу; жінка втрачала дворянський титул, виходячи за не дворянина; покарання та притягнення до відповідальності здійснювалося без урахування вини, головною метою покарання відповідно до російського законодавства стає залякування та завдання страждань злочинцеві. У той час, як у Козацькій державі цивільні справи розглядалися в межах обвинувально-змагального процесу, кримінальні процеси відбувалися, як правило, відкрито, застосування російського законодавства зумовлює у багатьох випадках їх закритість. Якщо судочинство на українських землях велося українською мовою, то в середині XVIII ст. воно переходить на російську [202]. Втрата країною незалежності руйнувала право народу на власну територію, національне право, національну ідентичність, рідну мову в школах та церквах, свободу совісті, справедливий розподіл багатства тощо.

Зазначене вище засвідчує, що втрата українцями державної незалежності зумовила руйнацію національної правової системи і занепад природно-правової доктрини. На українських землях починає стверджуватися не просто державне (позитивне) право у формі закону держави-окупанта, на чому наголошують українські дослідники [146; 202; 430], а й інша, протилежна за змістом, смислами, цінностями та принципами доктрина – законницька (легістська), яка, будучи позбавленою гуманістичного і демократичного змісту, стверджувала російський державоцентризм.

В основі цієї доктрини лежить принцип тотожності права та закону, який є формою втілення волі й авторитету державної влади, а не цінностей та смислів права, прав людини, принципів права [204; 270; 278]. На місці розмаїття форм українського права постало російське законодавство. Якщо

українці поцінювали смисли права, загальнолюдські цінності, принципи природного права, які були сформовані народом, виражені нормами звичаю, загального права, писаного права і тому вважали, що норми права треба виконувати, бо вони загальнозначущі, то російські закони, заперечуючи принципи природного права, загальнолюдські цінності, зневажаючи людину з її гідністю, вивищували закон та державну владу, яка була їх автором, оголошували «букву закону» непорушною і карали за їх порушення, бо державна влада та її норми вважалися апріорі справедливими [410]. Законницький підхід до права, крім ототожнення права і закону, заперечення природного права, доволі успішно робить підміну понять – поняття право підмінюється поняттям закону, норми права – нормами закону, правовідносин – законовідносинами тощо.

Якщо форми українського права, що ґрунтувалися на народній моралі, її цінностях, були наслідком живої взаємодії членів суспільства і являлося юридизованою мораллю, то російське законодавство, що застосовувалося на українських землях, розходилося з моральними принципами та цінностями, віддаляючись тим самим від правових смислів. Підтримуємо позицію, висловлену в науковій літературі, що «високорозвинена система права України на багато порядків перевищувала російську систему права» [430, с. 54].

Окрім розмаїття форм права, що ґрунтувалися на природно-правовій парадигмі, ця епоха багата на мислителів, що її розвивають. Зокрема, П. Могила «сприймав ідеї природного права, спільного блага, тенденцію до зближення права й моралі, яка була співзвучна українським традиціям звичаєвого права, а також ідею сильної державної влади, освіченого й вольового володаря» [256, с. 109], був продовжувачем учення Ю. Ліпсія та Г. Гроція.

Вище зазначено, що Україна розвивалася в руслі загальноєвропейського розвитку, стверджуючи природно-правову традицію, формуючи систему європейського типу судочинства й міського самоврядування, тому П. Могила не випадково надає перевагу верховенству права, закону, мислить утіленням

волі Божої та народної (звернімо увагу, не государевої, як у Московії того часу) над необмеженою владою державного володаря [256]. Ці ідеї до нього висловлював С. Оріховський, приєднуючись до відомих європейських мислителів-юснатуралістів тієї доби.

П. Могила трактував закон так, як його трактували у період ранньовізантійських авторів часів Юстиніана, а не пізнішого часу, коли юридична думка Візантії «освячувала» централізацію державної влади, – зазначає Х. Хвойницька [410]. Дослідники наголошують, що в українських та російських ідеологів й інтелектуалів того часу було різне ставлення до відбору та розвитку візантійської спадщини, візантійських впливів на правову культуру. «Вони вибирали й засвоювали у цій спадщині те, що відповідало власним внутрішнім потребам», – слушно вважає цитована вище авторка [410], її підтримує В. Нічик [256]. Оскільки в Україні міцні були традиції демократизму, значна вага у цьому належала громадам, їх органам і посадовим особам, так як тут завжди існували структури громадянського суспільства, які займалися самоврядуванням та правотворчістю, тому що ніколи не було абсолютного панування державної влади над ним, – зазначають Т. Андрусак, М. Грушевський, Д. Дорошенко, В. Градова, П. Захарченко, Ю. Калиновський, М. Кашуба, О. Кузьминець, О. Шевченко та ін. Оскільки Україна була підкорена Московським царством, і верховна влада лише формально належала гетьманам, а реально чужому володареві, так як українці прагнули «вижити, зберегти свою ідентичність, захистити свої права і вольності», тому П. Могилі, як й іншим інтелектуалам, що «зазнали впливу європейського гуманізму, імпонували ідеї природного права, верховентства закону, *рівності всіх громадян перед судом і законом*, вони осмислювали синтез західної і східної правової думки, християнських заповідей і канонів із здобутками римського права і стародавньої вченості» [256, с. 132]. В. Градова наголошує, що «у філософсько-правовій думці цієї епохи дуже посилюється інтерес до державно-політичного життя, що в умовах виборювання та становлення української державності було природним» [84, с. 137]. Такий же інтерес можна простежити в

західноєвропейській філософії права, де розроблялися ідея суспільного договору, проблема обмеження державної влади законом, концепція природних прав людини тощо.

У той час, коли українці розвивали демократичні засади життя і природно-правову доктрину, в Московському царстві зміцнювалося самодержавство, правові звичаї та інші природні регулятори суспільних відносин активно витіснялися державно-владними веліннями, царськими указами, «Соборне уложення» 1649 року було чинним аж до першої третини XIX ст. Вище зазначали, що втрата державного суверенітету зумовила поширення такого стану речей і на українські землі. Автори теорії «Москва – третій Рим», що «прагнули світової гегемонії й протидіяли боротьбі за свободу поневолених народів, зверталися переважно до ідей пізнього, політичного візантизму, пов'язаних з централізацією державної влади, створенням розгалуженої мережі бюрократії і пов'язаної з нею системи корупції, фіскальної системи тощо» [208; 256; 259, с. 122-123].

Дослідники зауважують, що прихильність П. Могили до юснатуралізму, який пов'язувався в Кодексі Юстиніана з християнською рівністю всіх людей, властива загалом його творчості або таким творам, що асоціюються з його іменем. Наприклад, у «Євангелії учительному» (1637) стверджується, що справедливість невід'ємна від людської природи, оскільки дана людині Богом. Вона трактується як природне право і моральний закон, що зобов'язує людину виконувати Божі заповіді: «Справедливість з віков власним чоловічого прироження есть добром... от початку божім світу була справедливість и оказале світила и чоловічєє прироженє досконалую справедливости оздобу міло», – цитує В. Нічик [256, с. 123]. Невід'ємність природного права від моралі – виразна ознака юснатуралістичного мислення.

Природне право, що урівнює всіх людей, має втілюватися і захищатися законами людськими, цивільними, які мають бути справедливими у захисті інтересів кожної особи, а також спільного блага всіх. П. Могила відстоює принцип, сформульований римською юриспруденцією, – принцип рівної міри

справедливості для кожного суб'єкта права – *aeguitas* [259]. Саме римські юристи назвали право «мистецтвом добра і еквіваленту, тобто *aeguitas* [259].

Добро у трактуванні римських юристів – це і є спільне благо, яким перейнятий П. Могила, який переконаний, що забезпечувати його повинна держава, дотримуючись справедливих законів, які відповідають природному праву. Верховна влада повинна чинити відповідно до права, бо, заперечуючи його, вона зруйнує лад і спокій у державі [84; 256, с. 123].

Відстоюючи рівність усіх громадян у праві, а не лише перед законом, рівність їх перед судом, П. Могила особливо перейнятий дотриманням прав незахищених верств населення, наголошуючи на їхній рівності відповідно до природного права із заможними людьми, що впливало з християнської любові й милосердя.

У Києво-Могилянській академії, фундатором якої був П. Могила, збираються видатні уми того часу й активно розвивають учення про юридизовану мораль або моралізоване право, що так органічно було властиве Україні. «З позицій природно-правової доктрини право і мораль – це два чи не найефективніших регулятори суспільних відносин, оскільки їх смисловими характеристиками є такі вищі духовні цінності, як справедливість, рівність, людська гідність, спільне благо, свобода тощо», – стверджують В. Градова [84, с. 138], а також О. Бандура, Л. Довга, Є. Івашев, С. Павлов та ін. [18; 113; 125; 305; 274]. Тогочасні мислителі розвивали свої погляди в руслі одухотвореної раціональності, яка плекалася релігійними й морально-етичними засадами життя. Їх мислення, раціоналізм має буттєве коріння в основах життя, вони знають це життя, осмислюють на рівні логіки серця і логіки теоретичного мислення, тому їх вчення наповнені гуманістичним змістом [45; 154; 426].

У трактаті «Мир з Богом чоловіку» Інокентій Гізель розробив питання взаємозв'язку природного права та спільного блага. Його вчення про природне право дуже антропологічне, що підкреслює приналежність цієї концепції до новоєвропейських антропологічних концепцій природного права, зокрема Дж. Лока, Ш. Монтеск'є та ін. Його не так хвилювало ставлення людини до Бога,

як він значно більше був стурбований ставленням однієї людини до іншої. На його думку, сумлінне виконання обов'язків, турбота про спасіння пастви і праця на спільне благо є найкращим свідченням служіння людини Богові. Гізель, як і Петро Могила, був добре обізнаний з творами Томи Аквінського, Франциска Суареса, Юста Ліпсія, Гуго Гроція та ін. [72; 410, с. 260-261]. Через увагу П. Могили та І. Гізеля до такої цінності природного права, як спільне благо виявляє себе державницька позиція цих мислителів, глибоке розуміння ними того, що ця цінність має безпосередній стосунок до базових засад життя кожного, всіх загалом і держави, яку треба було розбудовувати й зміцнювати. Відповідно до природно-правового принципу рівності, І. Гізель наголошує на рівності жінки з чоловіком, а оскільки вона від природи слабша, то опіка чоловіка їй необхідна: «Кждо свою жену сице да любит яко же себе, ниже подобающую немощнейшему сосуду честь воздая» [72, с. 390].

Усвідомлюючи, що від влади, «властей и строителей добра общаго» залежить благополуччя всіх, мислитель оцінює їх діяльність з позицій корисності цієї діяльності для спільного блага та дотримання «волностей и крепостей правних» [72, с. 404], що, на думку Л. Довгої, «може свідчити про симпатії Гізеля до суспільно-політичних поглядів Гуго Гроція» [113, с. 246]. Х. Хвойницька зазначає, що надміру прогресивні погляди І. Гізеля, увага до тогочасних суспільних порядків, критика володарів, які зловживають владою, не поважають принципи природного права, нехтують такою цінністю і смисловою характеристикою права, як спільне благо, зумовили заборону його праці церквою (1690) [410].

У центрі творів І. Гізеля постає реальна людина, незалежна від соціальних, політичних, економічних тощо відносин, на відміну від середньовічних поглядів на неї. Він наголошує, що, оскільки людина є природною істотою, вона керується у своїй діяльності природними законами, які виводяться з природи людського існування, його розумної суті або з «людських повелінь й божих заповідей» [72]. У творах І. Гізеля акцентовано на принципі справедливості, спільного блага, поваги до людської гідності, свободи

волі, індивідуальних прав людини, громадських прав і особливо на принципі цінності людського життя [72; 232]. У творах І. Гізеля «Метафізичний трактат про природу метафізики та про явища або поділ сутнього» і «Мир з Богом чоловікові» проводиться ідея розумної волі, не здатної до творення зла. В умовах наступу царату на українську незалежність, І. Гізель, як і П.Могила, піднімає проблему обмеження свавілля державної влади [232]. Відомо, що прагнення до монархічної влади, були властиві й українським гетьманам, зокрема Б.Хмельницькому, проте реалізувати такий проєкт державного правління він не мав передумов і засобів. У наукових джерелах існує думка, що, піднімаючи питання обмеження свавілля державної влади і підкорення її праву, мислитель хотів «привернути увагу царя Олексія Михайловича до проблеми насильства в державі, прагнучи державно-владні інституції трансформувати в напрямі захисту прав людини» [72; 116, с.140].

Проблема реального обмеження державної влади хвилювала таких західних мислителів, як: Дж. Лок, Ш. Монтес'є, І. Кант, Т. Пейн, Ж.-Ж. Руссо, Т. Джефферсон та ін. Це був період формування в новоєвропейській правовій думці сучасної концепції прав людини, яка мала протистояти абсолютизації влади. Дж. Лок у цей час назве право людини на життя, свободу та приватну власність фундаментальними природними правами, що мають бути непорушними [212]. Т. Пейн у своїй праці «Права людини» гнівно осудив європейський монархічний абсолютизм і наголосив на невідчужуваних природних правах людини [287]. Це був період формування сучасного типу людини й сучасних поглядів на неї як на суб'єкта права [37]. У цей час Т. Прокопович, підтримуючи природно-правову ідеологію, розвиває теорію договірного походження держави [324], в якій викладе трактування закону як засобу захисту прав людини. Він стане провідним реформатором у Петра І.

Проте, – зазначає В. Градова, – аналіз його творчості засвідчує, що його погляди, незважаючи на прихильність до природно-правової традиції, значно ближче до легістських поглядів Т. Гобса, ніж до гуманістичних правових ідей Дж. Лока [84, с. 141].

Ще один професор КМА М. Козачинський відомий філософсько-правовим твором «Цивільна політика», в якому розвинув природно-правові погляди і, зокрема, дав трактування природного права як інтегрального вираження людської природи [173]. До найважливіших природних прав людини цей мислитель відносив право на життя, свободи совісті, тобто право діяти за велінням власного розуму, право вільного вибору, самовизначення, право на індивідуальну свободу, право на приватну власність та повагу до неї, на тожсамість тощо [173, с. 90-107].

У контексті дослідження нам важливе розроблення М. Козачинським учення про закони. У домодерну епоху закон традиційно вважався втіленням волі Бога і короля як намісника Бога на землі. М. Козачинський поділяє закони на: вічний, як утілення загальних принципів божественного розуму, що пронизують світобудову; природний закон, який має витoki в божественному, вічному, є його відображенням у людському розумі. Стосовно співвідношення природного закону та людського, то, на думку мислителя, природний закон покликаний забезпечувати самозбереження і продовження роду, він примушує до пошуків Бога та поваги до людської гідності, й людський закон, який, будучи втіленням розумної волі, має бути увідповідненим природному, його конкретизацією, тобто державне (позитивне) право, закон має бути наслідком природного права. Тут ми маємо позицію, співзвучну з ідеєю А. Дайсі, який, розробляючи теорію верховенства права, спирався на природно-правову парадигму і вважав природне право первинним стосовно державного, закону, створеного законодавцем [101]. Працюючи над ученням про закон, увідповіднений природному праву, його принципам та цінностям, правам людини, українські мислителі того часу, зокрема М. Козачинський, *розробляли питання критерію правності, за яким можна відрізнити правовий закон від неправового*. Цієї термінології вони тоді не використовували, вона з'явиться пізніше, але їх заслуга полягає у наголосі на *змістовій відповідності людського закону природному праву*. Отже, не кожний людський закон, створений законодавцем, государем, належить до правових явищ. Свавільний,

протиправний, тобто такий, що заперечує принципи природного права, природну справедливість, зневажає права людини, не може вважатися правовим, він і не правовий, і не богоугодний [173]. Ця позиція стосовно критеріїв правності була висловлена Т. Аквінським, творчість якого була відома М. Козачинському. Оскільки справедливість трактується найчастіше як смисл права, то правовий закон трактується як визнаний державною владою принцип природної справедливості, веління здорового глузду, розумної волі, «сумління совісті» (М. Козачинський), що захищені нею від порушень. Позитивний закон має не забезпечувати владу суверена, а конкретизовувати вимоги природного права і захищати життя, свободу, приватну власність людей від будь-яких зазіхань на них, – стверджували А. Дайсі, Дж. Лок, Т. Пейн, Й.-Г.Гегель [69; 72; 101; 212; 287]. Це дуже сучасне трактування правового закону, таким його робить змістовне наповнення смислами права, відповідністю принципам права, а не воля влади, – вважають сучасні науковці Д. Гудима, М. Козюбра, М. Костицький, А. Кучук, С. Погребняк, М. Братасюк, С. Шевчук, Т. Фулей та ін. М. Козачинський, вважаючи закон велінням розумної волі, постійно наголошує, що він не повинен порушувати природне буття людей: «Суддя, який засуджує невинного за звинуваченням лжесвідків, оголошуючи власну думку, ганьбить оцей природний закон: «Невинного й справедливого не вбивай!» [173, с. 90- 107]. В іншому місці він пише, що закон «є ніщо інше, як сама розумна природа, оскільки має здатність судити, що є добре, а що є погане», а тому, порушуючи його, ми йдемо проти розумної природи. Або ж: «Природний закон... є повеління совісті, ким визначаються головні принципи моралі без настанов» [173], через те людський закон має йому відповідати, бо в іншому випадку ми матимемо безсовісний, тобто змістовно аморальний закон, який зруйнує людське буття, принесе шкоду.

Законницька докрина, ототожнюючи право і закон, акцентує на тому, що формальна обов'язковість закону, втілення в ньому волі влади, здатність закону засобом санкцій карати є тими властивостями, які роблять закон правовим явищем. М. Козачинський заперечує думку, що закон може засобом

формальних властивостей стати правовим явищем. Він пише: «Проголошення закону не говорить про сутність закону» [173, с. 93], хоча «без проголошення немає закону» [173, с. 94]. В іншому місці він пише, що якщо народ вибрав царя, владу, то тоді «...закони не можуть з'являтися без його (народу) згоди», тобто якою б не була влада авторитетна, її закон не буде сприйнятий як правове явище, якщо вона його нав'язує народові поза його волею [173, с. 95]. Це М. Козачинський писав тоді, коли в Росії сформувався абсолютизм і ніякої згоди від народу на прийняття законодавчих актів царі не запитували. У тогочасній Російській імперії панувала законницька доктрина і закони сприймалися як акти, що втілюють «наказ суверена», авторитет влади, а тому мають бути виконані. Тобто формальні ознаки закону видавалися за сутнісні.

Ці ідеї наштовхують на такий важливий аспект нашого дослідження, як трактування закону в Україні в модерну епоху як *елемента природно-правової реальності* – він мислився *найперше як морально-етичне явище, а не політичне*. Так його мислили П. Могила, М. Козачинський, І. Гізель, П. Орлик та ін. Це органічне трактування людського закону в період домінування на українських землях юснатуралізму як ідеології, так і практики. Проте, коли це домінування юснатуралістичної парадигми буде зруйновано, ствердиться легістське трактування правових явищ, у т.ч. і закону як суто політичного, державно-владного веління, який має загальнообов'язковий характер [430]. Морально-етичний вимір буде відділений від змісту, що дасть зелене світло владі на порушення принципів права, відступ від його цінностей, природних прав людини.

У М. Козачинського було дуже гуманістичне трактування щастя людини – воно має бути природним. У прагненні до цього «природного щастя» людина повинна мати право вільного вибору, самовизначатися, – вважав М. Козачинський [173]. Де немає такого вибору, там немає і свободи. Щастя – це коли ви можете спрямувати свою волю на правильне використання розуму, й тоді щастя буде правом кожної людини, а не подарунком Бога [173, с. 91-96].

Суголосними поглядам М. Козачинського про закон як форму буття природного права були погляди Я. Козельського про природне право як джерело законів людських. Закони людські з'являються як відображення закладених у природу людини законів її життєдіяльності (природного права). Відповідність законів природному буттю людини зумовлює їх справедливість, – вважав мислитель. Тобто, правність, яка робить закон правовим явищем, має свої витoki у природі людського буття [110; 116, с.145].

В. Градова зауважує, що Я. Козельський висловлював погляди на позитивне право як на природну рівність, що поступилася рівності за договором та законом [84]. Отже, позитивне право – це наслідок природних основ буття, в т.ч. прав людини, які витікають з її природного буття. За цими поглядами можна судити, що мислитель був прихильником теорії суспільного договору, відповідно до якого свобода, рівність, справедливість як природні закони, які є основою буття людей, були позитивовані й отримали форму закону людського. Ці ідеї українського мислителя співзвучні поглядам Дж. Лока, Т. Гоббса, Ж-Ж. Руссо та інших європейських мислителів того часу. «Європейські теоретики вбачали завдання влади у побудові такого суспільного й державного ладу, який би слугував спільному благу і ґрунтувався на природному праві, - наголошує Х. Хвойницька. – Володар у такому суспільстві повинен узгоджувати свої закони і дії з природним правом і моральним законом» [410, с.139]. Мати справедливу владу в країні та такі ж закони прагнули й українські мислителі, що обмірковували шляхи і засоби побудови такого суспільства.

Ці європейські ідеї поділяв і Г.Кониський, якого теж турбувала проблема захищеності людини від свавілля влади та інших людей [184, с. 58]. Він теж орієнтував свої правові погляди на людину сучасного типу – вільну, гідну, творчу, активну тощо, людину, що прагне щастя. Людина має жити відповідно до права природи, оскільки вона є її частиною – філософія природи новоєвропейського часу була поширена в тогочасній Україні й відповідно до неї людина мислилася найперше природною істотою. Мета права, що є

моральним феноменом, - працювати на гармонію суспільних відносин, на вдосконалення суспільного життя, досягнення людьми права на щастя, – вважав Г. Кониський.

Обґрунтовуючи право як моралізоване явище, Г. Кониський відрізняв його від закону, вважаючи первинним стосовно нього: «Всякому закону, відповідає своє право, (бо закон є вираженням права)». Цивільне (громадівське, громадське) право – це право, «яке затвердив собі кожний народ, і воно або записане, або ні. Записане те, що передане попередниками й зміцнене силою звички» [184, с. 493]. Отже, закон є наслідком природних прав особи, народу, громади, оскільки витікає з природних умов їх буття. Видно, що мислитель був прихильником українського звичаєвого та загального права як форм народної нормотворчості.

Цей мислитель орієнтує свої погляди про право на сучасний тип людини, яку мислить вільною, творчою, самодостатньою. Вона має право на вільний вибір, самовизначення – це її природне право. Її вільний вибір повинен бути справедливим, виводитися з природних законів людської життєдіяльності.

Людина повинна «...зберігати рівність в тому, що стосується іншого; і відволікати від зла означає – не чинити нікому несправедливості. Якщо чуєш, що друга частина справедливості – нікому не чинити шкоди, або нікого не зобиджати, то остерігайся, щоб у бездіяльності ти не забув або не покинув в інертності цю частину, а тим більше – в якомусь афекті волі, який виганяє всяке згубне для іншого зло», – в цьому мислитель вбачає мету справедливості [235]. Ці ідеї про справедливість перегукуються з ученням Арістотеля про справедливість урівнюючи, тобто правову та розподільчу [12].

Важливим документом, що дає нам можливість дослідити співвідношення права і закону в українській правовій традиції цієї доби є Конституція Пилипа Орлика [267]. Гетьман І. Мазепа впроваджував ідеї природного права у своїй внутрішній та зовнішній політиці, а П.Орлик відобразив у Конституції 1710 р. й у політичному трактаті «Вивід прав України». У Конституції викладено договірну теорію держави, відповідно до якої український народ та влада

уклали договір про партнерські відносини, ґрунтовані на взаємній відповідальності. У ст. 6 цього акта закріплено модель Держави Війська Запорозького і народу руського (малоруського) як стану виборну гетьманську монархію парламентського типу. Конституція передбачала поділ влади, впровадження парламентського устрою, тенденцію обмеження влади гетьмана, контроль народу за діяльністю державної влади, незалежну судову систему. Генеральний Суд згідно з Конституцією мав повноваження розглядати державні справи та здійснювати контроль за виконанням законів держави [267]. Ці погляди на державне життя були ґрунтовані на теорії природних прав народу, яка передбачала право на життя на своїй, «Богом даній землі», право на власну державність, на національну ідентичність, на власність, рідну мову, віру тощо. Ідеї договору народу і гетьмана, природних прав народу на життя за своєю волею, поділу влади, права контролю народу за дотриманням владою й гетьманом своїх обов'язків тощо випередили свій час, оскільки подібної Конституції в тогочасній монархічній Європі не було. Цей документ – свідчення розвиненості української правової традиції, її юснатуралістичної парадигми [32].

У «Виводі прав України» П. Орлик обстоює національнодержавні права своєї держави перед урядами європейських країн. Він наголошує, що Україна як суверенна держава уклала союзний договір «між царем Олексієм народу Михайловичем з одного боку і гетьманом Хмельницьким і Станами України з другого». Порушення московським царем цієї угоди П. Орлик називає «вопіною несправедливістю», беззаконням, бо «козаки мають за собою право людське і природне», а відповідно право народу на спротив проти гніту і повернення «своїх стародавніх прав, коли матиме на це слушний час» [267, с. 149]. Як бачимо, в основі цієї роботи теж лежить теорія природних прав народу. Провідна ідея, що пронизує зміст акта, – це ствердження природної справедливості на українських землях і захист народу від всіляких форм несправедливості. Цей акт визначав права козацтва, селян, міщан, купецтва, мешканців на території полків, проголошував рівність усіх перед законом,

однаковий захист судом, акцентував на відповідності злочину і покарання [32; 202; 410].

Особливо важливим аспектом цієї проблеми є актуалізація права народу на спротив проти гніту – в умовах монархічної Європи ця ідея звучала доволі революційно. Суголосними поглядам П. Орлика виявилися погляди Ж.-Ж. Руссо, який у роботі «Суспільний договір» зацентрував на природному праві народу змінити і володаря, і форму державного устрою, якщо чиниться свавілля проти цього народу. Більше того, він наголосив на виправданому застосуванні насильства задля захисту життя та природних прав людей і народу загалом [349].

П. Орлик, будучи випускником КМА, продовжив розвиток природно-правової парадигми як основи правового розвитку, що домінувала в поглядах професорів академії, стверджуючи ідею «виправлення та підйому своїх природжених прав і вільностей», відновлення «усілякого природного права і рівності», захищаючи такі природні загальнолюдські цінності, як свобода (вольності) та рівність, що є водночас смислами права [235; 410].

У «Виводі прав України» П. Орлик, посилаючись на теорію природного права, вважає, що Московія є «узурпатором України», а «Стани України» мають природне і людське право обрати Пилипа Орлика за свого гетьмана й що цей гетьман «може допомогтися посідання цієї країни» [267, с. 151].

Перша писана українська Конституція була виявом поваги до правового звичаю та загального права українців. «За козацької доби звичаєве право виявило себе в самій державній організації та в чинності органів, створених на основах звичаєвого права, – зазначають дослідники. – Сама держава за цієї доби та її органи і були втіленням звичаєвого права. Важливу роль правовий звичай відіграв ... в українському судовому праві, як процесуальному, так і матеріальному, цивільному та кримінальному. В судовому процесі він проявлявся в різних символічних обрядах, в домінуючій ролі в процесі ушкодження, в публічності суду й покарання, в участі громадянства в суді. В матеріальному праві правовий звичай теж застосовувався судом, деколи і проти або на заміну

писаного закону. Отже, перевага в українській державності надавалася не закону, а саме правовому звичаю» [274, с.151]. Дослідники зазначають, що «Закон (право) на Січі віддзеркалював традиції козацького життя. Писаних законів на Січі не було. А відомих на той час Литовських статутів і польського права січовики не визнавали» [247]. Здатність до самоврядування та правотрення у різних формах, демократизм, що проявляв себе на різних щаблях соціальної драбини, незважаючи на віки бездержавності, завжди були властиві українцям, українському громадянському суспільству та створеним ним органам державності, що несли крізь віки ці модуси свого буття і передавали нащадкам. Праці П. Орлика стверджували ідею верховенства права як форми буття загальнолюдських цінностей на українських землях [32; 84; 79; 80]. Ця проблема є проблемою нинішньої України, де поки що «буква закону» може бути важливішою від смислів права і цінностей, що їх утілюють.

Загалом, українське життя завжди тяжіло до демократизму. Відображенням цього став устрій «козацької республіки», де «конституцією» була «система неписаних законів, правових норм, звичаїв і моральних принципів, які мали також юридичну силу», – наголошує Д. Наливайко [247, с. 276].

Осмислення досліджуваної нами проблеми було властиве і Г. Сковороді, який теж зробив внесок у розвиток філософії природного права. Він вважав розум «вічною премудрістю божою», яка встановила природний закон і визначила природне право кожної людини бути щасливою: «Вічная сія премудрость божія во всіх віках і народах неумолкно продолжает річ свою, и она не иное что есть, как повсеміственного естетства божія невидимое лицо и живое слово, тайно ко всім нам внутрь гремящее» [360, с. 149]. Творець, який у Сковороди трактується як вічна мати-природа, кожній людині визначила певне заняття як «сродну працю», що і є природним правом та природним законом; адже «премилосердная мать наша природа лучше знает о том, что нам полезно» [361, с. 325]. Г. Сковорода пропонує кожному пізнати свою сродність як визначену Богом його справжню природу.

У мислителя виразно звучить ідея вільної людини, що є частиною одухотвореної природи. Її природні права мають свої витoki в універсумі. Аналогічно і природні права громади, народу, нації, яка мислиться формою буття природи, відповідно до вчення мислителя природні права за обсягом рівні для всіх. У філософсько-правових поглядах Г. Сковороди виразно простежується ідея ненасильства, «...відсутності свавілля над природою, людиною, родом, народом, природним життям, тобто вільним життям, що дозволяє людині бути самою собою, робити вільний вибір, жити так, як кожний може і вміє, не заважаючи іншим так жити – таке життя найкраще розкриває людську сутність», є шляхом до щастя [278, с. 146]. З природного права витікає природний обов'язок людини берегти життя у різних формах, не порушувати природні права як основу буття. Зберегти свою природну сутність людина може, перебуваючи у взаємозв'язку зі своїм родом, народом, живучи відповідно до козацьких традицій та звичаїв. Він закликає всіх жити «спорідненим життям» і обороняти права та вольності народу. Вольність (воля) для Г. Сковороди «одна єсть нравна». Людині треба «жити по натурі». «З природою жити і з богом бути є одне і те ж; життя і діло є те ж саме», – стверджував мислитель [360-362]. Філософія права мислителя є філософією моралізованого права, морально-правовою філософією, що була традиційною для тогочасної України.

Природно-правові погляди українських мислителів досліджуваної епохи та уявлення про договірний характер держави були обґрунтовані, на думку Я. Стратій, «...всезагальною і розумною людською натурою. Незмінність людської природи спричинювала, на думку цих мислителів, безумовну чинність і непорушність природного закону і природного права. Останнє, охоплюючи в собі право на життя, продовження роду, спілкування, активне самоствердження, особисту гідність, свободу сумління, було природним, невід'ємною ознакою розумної людської природи, даним Богом і тому виключало можливість зазіхання на нього з боку держави» [376, с.131]. Звідси й

висновки про вторинність і похідний характер закону стосовно природного права загалом та прав людини зокрема.

На противагу європейським поглядам, російські ідеологи обґрунтовували ідею сакральності володаря, абсолютизм і деспотизм. Український діяч цієї епохи Юрій Немирич у середині XVII ст. був прихильником республіканізму й у статтях Гадяцької угоди виступав проти союзу України з Московією. У «Роздумах про війну з Московитами» він характеризує московське державно-владне свавілля як абсолютизм і деспотію, уподібнює її турецькій. Населення імперії привчали до покірності та страху перед владою, формували почуття меншвартості й тотальної залежності від неї. Закони та укази царя трактували як першоначало порядку і цілісності держави. Писане право вчили сприймати як єдине джерело прав людини. Поступово складався культ царя, який став необхідною умовою релігійності. Петрівська європеїзація російської культури підсилила тенденції до обожнення царської влади, коли монарх проголосив себе главою церкви й сприймався як живий Бог [235, с. 133; 254].

У кінці XVIII ст. в Україні з'являється «Історія русів» невідомого автора, що намагається боронити право українців бути незалежним народом з власною державою. Ця робота – свого роду маніфест політико-правової самостійності України, в основі якого лежить філософія природного права, що є підґрунтям людського буття. Автор звинувачує Росію, Туреччину, Польщу в знищенні політичної незалежності держави, порушенні прав та вольностей козацьких, права власності на власну землю, різноманітні маєтності, національні багатства, права на національну ідентичність, на культурні цінності тощо [132]. Збереження своїх природних прав – це передумова правовладдя [80]. У країні мають діяти справедливі закони, яким має бути підкорена державна влада та всі відносини між людьми. Автор акцентує на природному праві людини й народу – захищати себе, своє життя, землю, права та свободи [132].

Підсумовуючи, можемо констатувати, що українська правова традиція модерного періоду далі, як і в попередній період, розвивалася на основі природно-правової парадигми, відповідно до якої людина та народ, будучи

частиною природи, мають низку природних прав, які втілюють загальнолюдські цінності й є основою людського буття. Витоки природних прав – у природі буття.

Природно-правова парадигма в тогочасній Україні втілювалася в громадському устрої народу, його демократичних формах та відповідних формах права, найперше у правових звичаях і загальному праві. Право тогочасної України – це швидше юридизована мораль, тобто мораль, що юридично оформлена. Законодавство того часу також є формою буття юридизованої моралі. Ці форми буття та права є результатом типу раціональності, яка являє собою симбіоз здорового глузду й духовності, рацію, що нерозривно пов'язане з буттєвим корінням, з культурою народу, його мораллю, ментальністю тощо. Природне право, відповідно, є первинним і визначальним стосовно законодавства. Дух права як форми буття загальнолюдських цінностей пронизує всю правову традицію модерної епохи.

Поступово, у міру посилення російської окупації на українських землях форми буття українців та форми їх права, їх юридизована мораль, ґрунтовані на природно-правовій парадигмі, витісняються російським законодавством, що було втіленням необмеженої влади царя. З цього часу починає стверджувати себе законницька парадигма як альтернатива природно-правовій. Українська правова ідеологія продовжує бути юснатуралістичною, проте нормативно-знакова реальність і правозастосовна практика посутньо втілюють законницьку парадигму.

3.3. Українська правова традиція класичної епохи: співіснування діаметрально протилежних парадигм

Вище зазначено, що епоха українського модерну зберегла значною мірою та продовжила розвиток природно-правової парадигми як органічної закономірності українського правового розвитку, хоча «теорія природного права і суспільного договору в Російській імперії, де самодержавний правитель вважав свою безмежну владу освяченою самим Богом, не заохочувалась і не

була популярною» [410, с. 150]. На противагу середньовічному трактуванню природного права як одвічної волі Творця, що втілена в сукупності людських законів, норм поведінки людей, які вписані Творцем у серця людей як природний закон і реалізуються у природно-правових відносинах, починає формуватися більш сучасне раціоналістичне трактування природного права «як установлення розуму, як непідвладне сваволі законодавця джерело прав і свобод індивіда, його незалежності від диктату церкви і держави» [410, с. 151]. Звісно, в умовах наступу російського самодержавства на правову систему тогочасної України продукування та поширення цих ідей було небезпечним для їх авторів. А ситуація на поч. XIX ст. склалася дуже тривожна, оскільки з ліквідацією Української держави поширення російської системи права, що цілком заперечувала українську природно-правову традицію, відбувалося все інтенсивніше. У 1802 році були прийняті «Основні закони Російської імперії», які в арт. 47 наголошували, що імперське життя «управляється на твердій основі позитивних законів, установ та статутів, що виходять від самодержавної влади». Правовий звичай був заборонений для застосування в судочинстві. Єдиним винятком було застосування звичаю стосовно чужеродців і селян. Таким чином, на українських землях почала стверджуватися легістська (законницька) доктрина, що ототожнює право і закон, заперечуючи тим самим природні права людини та інших суб'єктів права (народу, громади, соціальних груп тощо). Замість природних прав з'являються «надані державною владою права», які витікають із закону, його норм, що є вираженням волі верховного правителя, наприклад, царя [204; 270; 443]. У легістській доктрині закон цінується не тому, що він є формою буття права, загальнозначущим масштабом справедливої рівності для всіх, а тому, що він втілює волю й авторитет правителя, через те має бути непорушним. Закон як втілення волі самодержця вважається єдиним джерелом права. Законницька доктрина, заперечуючи природне право як основу позитивного права, природно-правові регулятори суспільних відносин, стверджує тим самим монополізм держави у правовій сфері, вивищує державу і закон над людиною та її правами [37; 74; 77; 256; 410;

443]. Суть самодержавства в тому, що верховна воля стверджує себе як єдине начало, якому підкорені всі.

Легізм ґрунтується на принципі мінімуму моралі у праві [37; 155; 204; 284], зважаючи на це, можна зрозуміти вороже ставлення легістів до форм утілення моралі в суспільному житті, зокрема вороже ставлення до юридизованої моралі, яка була традицією в тогочасній Україні.

Законницька доктрина, запроваджена в Україні, перетворила всіх українців у залежних від волі самодержця людей [116; 143; 202; 430]. На Правобережжі панщина сягала шести днів на тиждень, на інших землях – від двох днів до чотирьох [93; 94; 143; 202]. Ця доктрина небезпечна для людини, оскільки перетворює її в маріонеткову істоту, руйнуючи фактично її як суб'єкта права. Поневолення України спричинило втрату народом держави, території, права на національну ідентичність, на рідну мову, традиції, звичаї, культуру загалом. Аналогічно склалася ситуація з правами людини – їх в українців було рівно стільки, скільки було дозволено законами імперії: «дозволене все, що дозволено законом» – це теж одна з базових тез легізму як ідеології та практики.

«Буква закону», звісно, російського, стала в XIX ст. важливішою від загальнолюдських цінностей і самої людини. У «Судових статутах» 1864 року в ст. ст. 9 і 10 було чітко прописано для суддів: «вирішувати справи у відповідності з точним розумінням діючих законів, а у випадку неповноти, неясності, нестачі або протиріччя – базувати рішення на загальному смислі законів» [430, с. 67]. Аналогічно торговельний статут від 29 грудня 1889 року в арт. 1724, т. XI, ч. 2 вказував суддям комерційних судів, що їх рішення «...базується на законах; у тих же випадках, коли відсутні точні та зрозумілі закони, дозволяється брати за основу торгівельні звичаї та рішення (судові) у тому ж суді прийняті і котрі набрали повної чинності» [430, с. 67]. Як бачимо, із зазначеного вище, «буква закону» стає істиною в останній інстанції на українських землях.

У 1831 році було скасовано Магдебурзьке право, яке мали віками українські міста [143; 159]. Знищувалося все українське: звичаї, російська мова стала офіційною в усіх установах; несправедливими були умови реалізації права власності – за статистичними даними 1838 року в трьох найбільших українських губерніях на заході та в центрі нараховувалося сто тисяч дворян-поляків, на Правобережжі України інтенсивно збільшувалася чисельність дворян - етнічних росіян. Тобто найбільш заможні люди в тогочасній Україні були не українцями. Російські купці були, як правило, купцями першої та другої гільдій, українські – третьої. На Лівобережжі України і на Півдні вся торгівля була зосереджена у росіян [116; 143]. Українське населення переселялося з центральних частин міст на околиці. Для того, щоб знищити народ, – писав Р. Ієрінг, – достатньо знищити індивідуальні права кожного, хто цей народ складає. Так робили римляни, коли завойовували інші народи, так робили всі інші агресори, коли прагнули когось підкорити, – акцентує Р. Ієрінг [127]. Так вчинили і росіяни, підкоривши Україну. Прикметно, що все це підкорення, крім фізичного насильства, здійснювалося засобом «букви закону», що органічно властиво легістській парадигмі. Закон став джерелом агресії проти людини і народу. Царизм намагався поширити загальноімперське законодавство на всій території імперії, що вимагало його систематизації. У 1807 році з'явилося «Зібрання малоросійських прав 1807 року», в якому низка статей цивільно-правового характеру була виписана в дусі буржуазного суспільства, і це зумовило його неприйняття владою. Цей документ не був затверджений [202; 430].

Становище українських селян було нестерпним, їх безправ'я стало масовим. «У XIX ст. українського селянина було перетворено на раба, – наголошують українські історики права. – Він втратив усі права і став власністю пана, який мав право продати його з землею або без землі, обміняти, відправити до Сибіру, піддати тортурам. Пан користувався правом втручатися в приватне життя селян, на свій розсуд одружити селянина або заборонити одруження, забрати в нього дітей і послати в науку до чоботаря, кравця,

маляра» [430, с. 69; 146]. Пан судив одноосібно свого кріпака з іншою особою. Покарання могли бути які завгодно: ув'язнення, тортури, побиття різками, відправлення у рекрути тощо. До речі, рекрутська служба відповідно до закону могла складати і 25 років (згадаймо долю Т. Шевченка!), після чого стати господарем людина вже не мала ні сил, ні засобів, тому бідність для таких людей стала хронічною. Кріпаки повставали проти сваволі поміщиків, з 1826 по 1854 роки на українських землях відбулося 126 повстань кріпаків проти поміщиків [143]. Інколи такі виступи були дуже відчутні, що змусило владу юридично оформити кріпацтво і врегулювати ставлення поміщиків-кріпосників до закріпачених [430, с. 70]. Відповідно до «Інвентарних правил» 1841 року панщина становила для чоловіків три-чотири дні, а для жінок – один день на тиждень. Цей документ фактично регулював межі поміщицької влади над закріпаченими селянами. Він пом'якшив покарання, заборонив поміщикам рекрутування селян і відсилення їх на каторгу до Сибіру. Дещо кращим було становище державних селян, які були вільними, але обтяженими податками та виконанням повинності на користь держави [116].

25 червня 1840 року Указом сенату було скасовано чинність Литовського статуту на Правобережжі, а через три роки – на Лівобережжі. Це було неминучим, оскільки Литовський статут стверджував і захищав українське звичаєве прав та загальне право, а царизм прагнув замінити їх російським законодавством, русифікувати судочинство тощо [116; 202]. Разом із Литовським статутом скасовувалася чинність польських конституцій, які поширювали свою юридичну силу на західних територіях імперії. Після видання цього указу сенату на західні губернії імперії стали поширюватися російське законодавство і російська мова судочинства. Виконання судових рішень здійснювалося на підставі російських законів. Деякі норми Литовського статуту діяли лише на території Полтавської та Чернігівської губерній. До речі, джерелом права в цих губерніях був також правовий звичай, що стосувався цивільних прав селян [116; 143; 202].

Основним джерелом кримінального права було «Уложення про покарання кримінальне та виправне» 1845 року. Цим документом було остаточно витіснено всілякі українські джерела кримінального права. Російське законодавство регулювало також процесуальне право. Експерти та свідки до суду не викликалися, судові розслідування не проводилося, застосовувалася система формальних доказів [430, с. 80]. Після скасування кріпацтва в 1861 році селяни ще два роки були «тимчасово зобов'язаними», тобто невольними. Їм дозволили купувати землю, викуп розтягнувся у часі на двадцять років. Українські селяни викупували у поміщиків землю за завищеною вдвічі ціною [143].

Права на свободу та недоторканість селянство так і не отримало. Після відміни кріпацтва вони залишилися значною мірою залежними, оскільки не могли вільно пересуватися, бо їх було поставлено в залежність від громади, яка мала платити податок, що розділяли члени громади між собою. Якщо громада селянина відпускала, він мав платити податі у громаді, тобто кожного року мав поновлювати своє право працювати поза громадою. Це була своєрідна форма «покріпачення» тільки тепер уже до громади, а не поміщика. Зберігалось принизливе покарання селян різками [116; 143; 202].

Продовжувалося порушення права українців на використання рідної мови. Кульмінацією репресій проти українства засобом «букви закону» був циркуляр міністра внутрішніх справ П. Валуєва 1863 року про заборону публікації книжок українською мовою. На додачу до нього в 1876 році вийшов указ про заборону друкувати українською мовою, крім книжок, нотні тексти, ставити спектаклі у театрах, співати публічно українські пісні тощо.

Не кращим було життя українців і на галицьких землях. Хоча кріпацтво там було скасовано в кінці XVIII ст., проте відповідно до чинного законодавства селянин мав відпрацювати на рік 152 дні панщини. Селяни були обтяжені також натуральними та грошовими повинностями. Вони все частіше почали втрачати землю з різних причин. Якщо до скасування панщини селянин мав у середньому 15 моргів землі, то в 1900 році – лише 4,5 моргів [430, с. 89].

Це зумовлювало потрапляння їх у залежність до поміщиків. Українські робітники мали тривалість дня від 12 до 18 годин на добу, в той час, коли австрійське законодавство обмежувало робочий час 11 годинами.

Зважаючи на зазначене вище, можна констатувати, що поневолення Росією та Австрією українських земель зумовило знищення української державності, а отже, можливості народу жити за своєю волею, розвиватися, вдосконалюватися тощо. Знищення державності спричинило знищення української правової системи і запровадження російської та австрійської, ґрунтованих на законницькій парадигмі, що була чужою українцям.

Невипадково в XIX ст. провідною ідеєю стала ідея національної незалежності. У цих доволі складних умовах, незважаючи на переслідування царською владою, українські мислителі, науковці продовжують теоретично розвивати природно-правову парадигму, актуалізують проблему прав людини і народу, обстоюють загальнолюдські цінності, осмислюють питання відносин людини, громади, держави тощо. До таких мислителів належав П. Лодій, викладач філософії та права у Львівському університеті, який змушений був залишити його через переслідування. Згодом він викладав кримінальне і природне право в навчальних закладах Петербурга, проте недовго, бо й там через свої погляди був переслідуваним. Дослідники його творчості пишуть, що ідеї П. Лодія були руйнівним чинником засад імперії, «... бо з цих положень випливало, що монархічна деспотія й кріпацтво обмежують людську свободу, суперечать природним правам людини і не відповідають вимогам розуму» [172, с. 37].

П. Лодій, аналізуючи принципи природного права, виступав проти жорстоких законів правління, наголошуючи, що закони мають відповідати потребам суспільства, принципам природного права, зайва суворість законів принесе суспільству і державі немало шкоди. Навпаки, свобода для людей та держави – велике благо, оскільки: «М'які закони правління сприяють розвитку різноманітних здатностей людей; почуття свободи стимулює уми до досконалого оволодіння ним, до чого людину вабить сильне прагнення її духу.

Це було причиною великого ентузіазму в республіках. Тому вільні Греція, Рим вважалися плідною матір'ю великих філософів, ораторів, поетів, митців. Тепер таким живим прикладом, де завдяки свободі існують великі оратори й глибокодумні філософи, є Англія», – писав П. Лодій [172]. Його праця «Теорія загальних прав, що містить у собі філософське вчення про природне всезагальне державне право» вийшла в 1828 році й була його останньою працею. У ній піднято проблему природного права як морально-правової основи державного права, законодавства; громадських основ співжиття, природних прав людини та народу тощо.

В умовах зміцнення російського монархічного устрою українські мислителі продовжують розвивати європейські ідеї про природні права людини, народу і договірного походження держави, – стверджують наші дослідники: М. Альчук, О. Атоян, В. Градова, Ю. Лобода, М. Мірошніченко, Г. Попадинець, Н. Павлусів, Ф. Шульженко, Т. Андрусак та ін. [11; 13; 53; 84; 210; 315; 235]. На противагу легістському образу держави-монополіста у праві, держави-благодійниці, яка «обдаровує» кожного підданого правами, що створені нею як єдиним автором права, держави, якій тому всі зобов'язані, держави як найвищої цінності, юснатуралісти поширюють ідею договірного походження держави, що, явно, суперечить офіційним ученням про джерело влади, її функції, співвідношення з громадянським суспільством тощо. Вже в епоху українського бароко П. Могила, Д. Туптало, Г. Кониський, М. Козачинський, Г. Кониський, І. Гізель, С. Кулябка, С. Яворський та ін., будучи прихильниками юснатуралізму й суспільного договору, розвивали ці погляди в демократичній інтерпретації [154; 256; 259; 305]. У той час, коли російська монархічна традиція ґрунтувалася на ідеї Бога та самодержавної волі як єдиного джерела влади, що є верховною і непорушною, а тому підкорення їй та залежність від неї є обов'язком і природним станом кожного підданого, українські мислителі акцентують, що: «Суспільний договір має бути в інтересах всіх членів суспільства, інтересах їх «природної вольності» насамперед. Влада монарха в таких умовах не може бути безконтрольною, вона

повинна підлягати договірним принципам. На основі теорії природного права і суспільного договору просвітники виставляли вимоги суспільного добробуту, турботи про благо підлеглих, про розвиток правових наук і справедливого законодавства» [410, с. 155].

Ідею П. Орлика з «Конституції П. Орлика» про договір козацького народу з гетьманом, тобто фактично ствердження республіканської форми правління, продовжує Г. Андрузький, розробник «Начерків Конституції Республіки», член Кирило-Мефодіївського товариства. Під впливом української правової традиції та й загалом демократичної суспільно-політичної думки і ментальності, й не без європейських впливів, він намагається значну увагу в цьому документі відвести самоврядуванню, яке мало в Україні велику вагу в усі часи. Відчувається, що автору важливо відстояти українську незалежність, право народу на вибір державної форми правління, що відповідає історичним та культурним особливостям народу. За цією Конституцією, джерелом влади постає народ, його воля, а не монарх. Г. Андрузький слідом за Ш. Монтеск'є, Дж. Локом, Ж-Ж. Руссо, І. Кантом вважає природним право народу на вибір форми державного правління. Він відстоює принцип поділу державної влади, усвідомлюючи, що зосередження влади в одному центрі неминуче позбавить народ його природних прав на самовизначення і незалежність. Прикметно, що в цьому документі у проєкті слов'янської федерації Г. Андрузький не знайшов місця Російській імперії [202; 235; 410; 443].

Чималий внесок у розвиток природно-правової традиції, а отже, й ідеї верховенства права, панування його над свавіллям влади і неправим законом, зробили представники філософсько-романтичного напрямку. «Книга буття українського народу» авторства М. Костомарова втілює політично-правову доктрину з чітким українським змістом [235, с. 176]. Світоглядно-філософською засадою цієї доктрини проголошується ідея єдності Бога, народу, нації та людини. М. Костомаров, як й інші члени братства, відстоює природне право народу на свою долю, самовизначення, право жити за своєю волею.

Державна влада не може належати одній людині – самодержцю, монарху. Світовий Дух, він же Бог, наділив кожний народ і кожна людину однаковим обсягом прав, які є невідчужуваними. Люди мають право бути вільними, кріпацтво – це ганебне людське явище. Таким же вільним має бути кожний народ. М. Костомаров акцентує на природному праві на рівність у праві та перед законом, природним проголошується право на свободу совісті, право на освіту, торгівлю тощо [202].

Романтизму властива загалом велика увагу до суб'єктивного світу людини [154], тому не випадково М. Костомаров стверджує, що людське життя – християнська цінність, а тому смертна кара має бути скасована, так само, як і тілесні покарання, бо вони принижують людську гідність та не сприяють ствердженню справедливості. У країні мають діяти справедливі закони. Їм має бути підкорена державна влада і всі правовідносини. Народ, громадяни мають право контролювати державну владу, заслуховуючи звіт виконавчої влади на загальних зборах [192; 235; 443]. Судячи з цих ідей, мислителя турбувала проблема захисту українців від знищення як нації, народу, і цей захист він убачав у створенні держави республіканського типу з правовладдям, тобто пануванням права над владою та громадянами, підкорення їх усіх праву. По суті, М. Костомаров розвиває ідею правової держави, в якій природні права народу і людини на вільне життя на своїй землі визнаються як реально чинне право, яке ніхто не повинен порушувати [192]. М. Костомаров у реалізації принципу народовладдя вбачав запоруку реалізації верховенства права [84, с. 155].

Не можемо оминути творчість етнічного українця, декабриста, борця проти російського самодержавства П. Пестеля, який у творах «Руська правда», «Конституція. Державна Рада» та «Записка про державне правління» виступив з програмою демократично-республіканського перетворення Російської імперії, ствердження справедливого устрою, де шанувалися б права й свободи громадянського суспільства і кожного громадянина. П. Пестель заперечував монархічну владу та вважав, що самодержавна влада є втіленням

несправедливості, оскільки заперечує прагнення й інтереси народу. Народ не може бути приналежністю чи власністю якоїсь особи або сімейства. Навпаки, уряд є приналежністю народу, і він створений для блага народного, а не народ існує для блага уряду [235]. Істинною метою державного устрою повинно бути якомога більше благоденство якомога більшої кількості людей у державі. Як бачимо, ці ідеї видають їх автора за прихильника англійського лібералізму. П. Пестелю, очевидно, імпонували погляди Т. Джефферсона, Т. Пейна, Б. Франкліна, Дж. Медісона та інших прогресивних мислителів того часу [84; 101; 103; 287; 295]. У вченні П. Пестеля присутня українська ідея народного віче як форми контролю за виконавчою владою.

У XVIII-XIX ст. у Росії під впливом європейського Просвітництва дуже зміцнилася і поширилася теорія «освіченої монархії», яка була започаткована російськими ідеологами С. Полоцьким, А. Ордіним-Нащокіним, розвинена пізніше В. Татіщевим, І. Посошковим тощо. Відповідно до цієї теорії монарх здійснює правління згідно із законом і на підставі закону – в цьому і полягала суть освіченого монарха [202; 235; 410]. Принцип законності, якого мали дотримуватися монарх і піддані, мав стати запорукою успішного розвитку держави, оскільки, як сподівалися прихильники цієї теорії, він зможе приборкати свавілля монарха та впорядкувати відносини в монархії.

З утворенням петровської імперської Росії російські ідеологи продовжують обґрунтовувати ідею самодержавства як необхідної форми державного устрою. Але тепер влада самодержця оголошується необмеженою й надзаконною, ніким не контрольованою. Цар як наступник Бога на землі здійснює правління народом і державою відповідно до власної волі та державної необхідності. Як і в попередню епоху, право розглядається як веління самодержця, «наказ суверена» (Т. Гоббс), що цілком відповідає легістському підходу до права. Тобто російський абсолютизм ставить себе над законом і принципом законності. «Ідея природної рівності людей, що є основою природного права або не розглядалась, а якщо й розглядалась, то визнавалась практично нездійсненою», – наголошують українські дослідники [235, с. 147].

У цьому плані показовими є погляди В. Татіщева, який, визнаючи природне право народу, наголошував, що самодержавство необхідне, оскільки без мудрого правителя неосвічений народ загине. Він ділив закони на природні й дежавні чи позитивні, вказуючи, що державні закони встановлюються як втілення політичної мудрості, а тому визначають, що для народу і держави є корисним, а що шкідливим. У його творчості чимало уваги приділено саме вченню про закон як втілення авторитету та самодержавної волі. В основному акцентовано на формальних вимогах: закон має бути чітким, доступним для підданих, узгодженим із існуючим законодавством, оприлюдненим. Про природно-правову ціннісну основу законодавства у цього ідеолога не йдеться [235; 443]. Навпаки, добре простежується ціннісний вимір легістської доктрини: самодержавна воля, держава, закон як веління монарха, законність як основа порядку тощо.

Ця ідеологія у першій пол XIX ст. набуває утилітарного забарвлення, очевидно, теж під впливом європейського лібералізму, бо свого власного у Росії практично не існувало. Російська буржуазія була слабкою, а тому намагалася йти на компроміси із самодержавством. У цьому напрямку в Росії працював М. Сперанський, радник Олександра I, якому належать роботи «Записки про основні закони», «Записки про устрій урядових і судових установ Росії». Цей автор – прихильник конституційної монархії, ніби пропагував принцип поділу влади, проте монарха вважав «верховним законодавцем», «верховним хранителем правосуддя», «верховним началом виконавчої влади», синтезом усіх державницьких потуг тощо. Розробляв ідею законності як принципу діяльності державних органів, мислив позитивне законодавство як основу правопорядку, хоча не проводив різниці між законами правовими і неправовими, оскільки, відповідно до законницької доктрини, закон завжди правильний, бо законодавець, зокрема «верховний», помилятися не може. На схилі літ вважав, що воля государя має бути необмеженою, бо для Росії це неминучість [235; 410]. Тобто, в його поглядах стверджуються засадничі принципи легістського підходу: тотожність права та закону; ідея держави і

самодержця як найвищих цінностей; принцип законності як основа відносин органів влади і підданих тощо. До ціннісної основи легізму: самодержавної волі, її авторитету, закону, законності, порядку додається спільна вигода, корисність, благо держави тощо. Кріпосний лад вважав непродуктивним, проте до скасування його не закликав.

Подаємо аналіз цих поглядів російських ідеологів, щоб наочніше продемонструвати, наскільки відрізнялися дві парадигми правового розвитку в досліджувану епоху. Були серед російських ідеологів і прихильники природного права: М. Муравйов, О. Герцен, М. Чернишевський, О. Куніцин, дуже відомою є правова концепція В. Соловйова, яка, по суті, є природно-правовою та ін. Імперська дійсність, звісно, базувалася на законницькій доктрині, що практично ствердилася на тогочасних українських землях. Проте, більшість російських учених-юристів, досліджуючи проблему правового розвитку, стояла на позиціях позитивізму, наголошуючи на верховенстві позитивного (державного) закону, а не права, «ігноруючи проблему права та справедливості, практично нівелюючи саму ідею природного права», – акцентується в наукових джерелах [235, с. 159; 259]. Українські ідеологи, науковці, мислителі постійно експлуатують проблему прав і свобод людини й громадянина, громади і народу. Як ми бачили вище, права природні мисляться, як правило, первинними та визначальними стосовно закону як позитивного права. І в цьому плані українська правова думка є значно розвиненішою, прогресивнішою, справді європейською порівняно з російською, оскільки російські науковці та державні діячі, як правило, проблеми прав і свобод людини практично не піднімають, оголошують закон та самодержавну волю первинними стосовно людини і народу.

В Україні середини XIX ст. з'являється постать Т. Шевченка, який піднімає проблему української незалежності, природних прав народу і людини, їх захисту найперше від ворожої держави, яка стала агресором проти кожного українця та України. Прихильники природно-правової доктрини стверджують, що у мудрості природи «...слід шукати закони людського та суспільного життя.

Природне право виступає проти всеохоплюючої могутності держави і урочисто проголошує природну свободу індивіда» [84, с. 159]. Т. Шевченко, розвиваючи свою філософію права, виходить із тези про єдність космосу, природи, народу, нації, людини. Для нього Життя первинне і визначальне стосовно всіляких людських установлень. Народ-нація та людина, вважає Т. Шевченко, – це форми космічного буття, форми життя, які мають право бути, існувати, розвиватися. Людина і нація закорінені в бутті, вони – ланки космічного буття, а тому повага до них та непорушність їх природних прав мають стати законом для кожного з людей, у т.ч. самодержців [84; 315]. Для Т. Шевченка право однозначно невід’ємне від людини і нації, воно визначальне стосовно будь-яких законів, які мають бути його наслідком. Для мислителя право – це форма буття таких вищих цінностей, як: справедливість, добро, свобода-воля, людська гідність, честь, життя, рівність тощо. Він глибоко усвідомлює на прикладі тогочасної української дійсності, що поза ними повноцінного людського буття не буває, що вони лежать в його основі. Знищення їх – це шлях до знищення людини і нації, слушно наголошує Г. Попадинець [259; 305]. Саме ці цінності мають бути визнані державною владою та мають бути покладені в основу змісту позитивного права, яке має бути наслідком природних прав людини.

Т. Шевченко у своїх творах стверджує філософію української людини нового типу. Ця людина – борець за невідчужувані права свої і нації. Це ідея актуальна для українського сьогодення. Таких людей, які виборювали б собі й народові право жити у праві в нинішній Україні, не вистачає, на жаль, навіть незважаючи на два Майдани. Але їх стає все більше і це, мабуть, найвідчутніша зміна, яка сталася в державі за роки незалежності.

Ідея первинності й визначальності права стосовно закону була розвинена в другій половині XIX ст. М. Драгоманов розвиває теорію природного права, ідею про невідчужувані природні права людини, принцип народовладдя тощо в контексті своєї конституційно-демократичної концепції, яка спрямована проти деспотичної держави, що руйнує основи життя, людину та народ. Для М. Драгоманова, як і для Т. Шевченка, людина з її правами є основою соціального

устрою. Ця ідея екстрапольована ним на політико-правовий розвиток. Він прагне сформуванню такої концепції державного ладу, при якому людина буде жити повноцінним життям, юридично і соціально захищеною. Такого гаранта він убачає в громаді, а не в державі – очевидно, тогочасна політична дійсність не давала підстав для довіри державі, зокрема російській. У «Проекті Статуту спілки «Вільний Союз» М. Драгоманов наголошує: «Із викладених вище основ політичного перетворення Росії необхідно вважати особливо важливими: 1) права людини і громадянина і 2) самоврядування місцевого...», яке є основою справедливого устрою, де будуть захищені права людини. Мислитель прагне сформуванню такої моделі держави, де буде мінімізовано порушення прав людини, тому виступає проти адміністративного втручання в самоврядування. Закони мають бути справедливими, створені на засадах вищих духовних цінностей. Вони мають визначати статус суддів [117]. Проте, М. Драгоманов у своєму проєкті зберігає інститут імператора як глави Всеросійського державного союзу, де людина з її правами є найвищою цінністю, що і робить проєкт утопічним.

Відчутний внесок у розвиток українського юснатуралізму зробив І. Франко, який творив свою правову концепцію в умовах потужного наступу юридичного позитивізму, який вивисчував закон як політичне явище над природними правами людини та народу. Для нього, як і для Т. Шевченка, природне буття людини є першоначалом соціального і політичного буття. Він мислить права людини та нації невідчужуваними, первинними і визначальними стосовно будь-яких державних установлень. Мислителя називали марксистом, вважали, що він визнавав теорію економічного детермінізму, а тому мислив право похідним від економічного чинника. Насправді ж він марксистом не був, не поділяв марксистського погляду на право, воно для нього є загальнолюдським духовно-культурним феноменом. І. Франко розрізняв право та закон, природно-правові засади життя та позитивне право, яке в Австро-Угорщині розходилося з принципами природного права, зумовлюючи масове українське безправ'я, – зазначається в наукових джерелах [84; 278; 279; 305]. І.

Франко добре знав і відчував українську людину та її життя. Він дуже тривожився з приводу руйнації національного українського простору загалом, правового зокрема. Добрий знавець національних правових форм життя, з тривогою спостерігав за тим, як вони витісняються з ужитку, як підміняються чужими для українців формами. Він з осудом ставився до державного несправедливого законодавства та судочинства Австро-Угорської імперії [394; 395; 396]. Вважав їх знаряддями знищення народу і людини, оскільки вони розходилися з принципами природного права, втілювали державно-владне насильство над людиною та її правами. Він писав, що там, де свавілля лежить в основі закону, немає ні закону, ні волі, немає забезпечення природних прав людини [278; 305; 394; 395; 396; 443]. Австро-угорська правова система ґрунтувалася в часи І. Франка на потужній легістській парадигмі.

Природні права людини та народу на життя, свободу, справедливість, національну ідентичність, територію, віру, мову, державність, рівність тощо, на думку І. Франка, мають бути захищені державним правом, тобто законом, який має бути створений парламентом, що обиратиметься народом на засадах принципів рівності та загальності виборчого права [315; 394; 395]. Таким чином, мислитель розрізняє право та закон, вважає закон штучним правом, державно-політичним явищем, що має бути увідповідненим принципам природного права, які мають бути непорушними, оскільки відображають основи життя.

Франків юснатуралізм значущий для правового реформування сучасної України, оскільки позиції легістської псевдоправової доктрини, що несумісна з демократичними цінностями та демократичним способом життя, в нинішньому українському правовому розвитку достатньо сильні й тому здатні відчутно гальмувати правове реформування країни, – вважають В. Авер'янов, М. Єльнікова, В. Градова, В. Братасюк, Л. Луць, Б. Малишев, В. Муравйов, Н. Оніщенко та ін. [2; 124; 55; 39; 215; 227; 242; 266]. Розбудовуючи національну правову систему, маємо нині враховувати національну правову традицію, правові звичаї, які успішно використовувалися людьми в часи бездержавності,

традицію громадівського самоврядування, ментальність народу, ціннісний вимір його життя тощо.

Природно-правова парадигма, що не зникла остаточно навіть в умовах окупації українських земель, була розвинена також М. Грушевським. Він дуже добре дослідив історію становлення українців як народу зі специфічною культурою, ментальністю, мовою, правом тощо. Його погляди на національне право співзвучні поглядам Є. Ерліха, який на поч. XX ст. працював у Чернівецькому університеті й запропонував концепцію «живого права», яке формується найперше під впливом соціального чинника, органічно виринає із взаємодії людей [456]. М. Грушевський довів, що основним суб'єктом української історії є українці як народ, який має природні права на свою територію, культуру, ідентичність, мову, віру, державу тощо. Він проводив думку про визнання невід'ємного права народу-нації на самовизначення і розбудову національної держави [92; 93; 94]. Власна національна держава має бути втіленням верховенства права [84; 174; 175; 186; 188]. У IV Універсалі Центральної Ради, що готувався за його участю, було закріплено принцип правової рівності всіх народів, що населяють Україну, закріплено цілий спектр громадянських прав, незалежно від національності, віри, соціального становища тощо [388; 235; 443]. М. Грушевський невтомно відстоював право українців на власну державу, незалежну від Росії. Він зазначав, що форма державного устрою має бути вибрана народом: «... не має бути іншої власті, тільки з вибору народного! Се називається устроєм демократичним — щоб народ сам собою правив» [94, с. 113].

У тексті IV Універсалу зафіксовано Постанову Центральної Ради про відокремлення України від Росії і її наступний незалежний державно-політичний розвиток. У Конституції УНР від 29 квітня 1918 року було закріплено право кожної нації на національно-персональну автономію у складі України як незалежної держави. Це означало, що кожна нація може реалізувати своє природне право жити за своєю волею. Низка принципів права,

найперше демократизму та рівності, забезпечували реалізацію цього права [388].

Враховуючи колоніальну історію власного народу, М. Грушевський наголошував: «Ми добуваємо державне право для української землі не для того, щоб панувати над національними меншостями України...» [94]. За його задумом, українська держава мала стверджувати та захищати людину, її свободу, гідність, рівність, тобто бути правовою.

У Конституції УНР від 28.04.1918 року чимало уваги відведено місцевому самоврядуванню, традиції якого в Україні достатньо довготривалі, й М. Грушевський намагався їх продовжити [388]. Народ у нього як реальний суб'єкт істоїї – правотворець: «В цій Конституції було передбачено інститут народної законодавчої ініціативи, відповідно до якої народ через соціальні групи міг ініціювати законопроекти. Це крок до більш повної демократії, порівняно з Конституцією незалежної України 1996 року, де цього не передбачено», – зазначає В. Градова [84, с. 163]. Ця проблема і нині для нас актуальна.

М. Грушевський, відстоюючи природні права народу та людини, вважав право первинним і визначальним стосовно закону як штучного права, створеного державною владою [93; 94]. Створюючи справедливі змістовно, тобто правові закони, держава тим самим створює правопорядок, який забезпечує повноцінне життя громадян [191]. Для М. Грушевського важливий правовий зміст закону, а не просто нормативність як його риса. У тім то й річ, що з позицій легістського підходу саме нормативність видається за сутнісну рису закону, тобто здійснюється підміна правності, яка втілена у смислах та принципах права, неістотними характеристиками, зокрема нормативністю [149; 445; 424; 429]. Участь народу в створенні законодавства є запорукою того, що закон буде свого роду компромісом, договором між народом і державною владою. Нині Україні дуже необхідна нова філософія закону, відповідно до якої він перестане бути примхою влади, а стане вираженням принципів права, смислів права, його цінностей [42; 46; 99; 145; 280].

Ідеї природного права на поч. XX ст. були розвинені Б. Кістяківським, який зробив свій внесок у розвиток філософії природного права, теорію прав людини, вчення про верховенство права тощо [167-170]. Б. Кістяківський формувався як правник і науковець під впливом української правової культури, тому не дивно, що його творчість ґрунтована на юснатуралізмі, хоча позитивістські впливи на Б. Кістяківського були дуже сильні. Він віддав перевагу природно-правовій парадигмі завдяки своїм світоглядно-філософським поглядам та відповідній плюралістичній методології. Аналізуючи юридичний позитивізм, його антигуманну сутність, він писав, що коли "...відсутня загальна філософська підготовка, то такі пошуки можуть привести до поглиблення кризи юриспруденції" [168, с. 75]. Так само, як П. Юркевич, він не прийняв матеріалістичної негуманістичної філософії, що стала засадою марксизму, і присвятив усю свою творчість ствердженню і захисту філософського ідеалізму, що є значно адекватнішим буттю людини-особистості, несе в собі значний гуманістичний потенціал як ідеологія та метод пізнання. Так само і Б. Кістяківський спрямував свою творчість супроти позитивістської юриспруденції, яка, поставши як доктрина, система державоцентристських ідей і така ж методологія, вивищила державу та закон (систему норм) над людиною і правом, перетворилася у знаряддя приниження і знищення державною владою людини-особистості. Для Б. Кістяківського право є феноменом багатограним, що існує у різних формах, воно ділиться на природне й позитивне, державне. Він розвиває концепцію «справедливого права», яка «в основі своїй містить тезу, що справедливість є невіддільною від права і навіть більше – вона є трансцендентальною первісною цінністю, яка зумовлює собою право» [169, с. 188]. Отже, ціннісно-духовний вимір права тут виходить на передній план. Природні права людини зумовлені її людською природою, тому є невідчужуваними, до їх творення держава не має стосунку. Їх реалізація – це запорука ствердження повноцінної людини. Він писав: «Невід’ємні права людської особи не створюються державою; навпаки, вони за самою своєю суттю безпосередньо присвоєні особі. Серед цих невід’ємних

безпосередньо притаманних людині прав на першому місці стоїть свобода совісті» [170, с. 846]. Держава лише визнає ці права і позитивує їх, «одягаючи» у форму закону. Тобто, *природні права є первинними, в той час як закон є похідним від них.*

Для Б. Кістяківського правова держава – це держава, де визнаються невідчужувані природні права людини. Способом життя людини є спілкування, тому право вільно спілкуватися має бути на чільному місці, й Б. Кістяківський акцентує: «... серед невід’ємних прав особи, що визнаються в конституційній або правовій державі, одним з найсуттєвіших прав є свобода спілок і свобода зборів. Люди мають право вільно збиратися, влаштовувати товариства і спілки», – писав він [170]. Людина має право не лише думати що завгодно і вірити у що завгодно; вона має право вільно висловлюватися, відстоювати й поширювати свої думки та погляди шляхом усним і друкованим. Усі ці права були б позірністю, якби правова держава не визнала недоторканності особи, – писав він.

Відповідно до законницької доктрини, людина та народ є меншвартісними поряд із державою, яка є єдиним творцем права. І людина, і народ трактуються найперше з позицій цієї доктрини лише як об’єкти законницьких впливів держави. На противагу цій позиції, Б. Кістяківський мислить народ не як об’єкт законницького впливу державної влади, а як реальний суб’єкт права. У правовій державі, – писав він, – «владу має бути організовано так, щоб вона не утискала особу; у ній як окрема особа, так і сукупність осіб – народ – мають бути не лише об’єктом влади, а й суб’єктом її» [170, с. 849].

Як й інші прихильники теорії правової держави, Б. Кістяківський вважає, що правова держава – це держава, в якій повноваження владних органів обмежено правовим законом, правом, правами людини. Тобто це держава, де панує верховенство права. У конституційній чи правовій державі «вперше визнано, що існує сфера самовизначення й самовияву особи, куди держава не має права втручатись» [170, с. 846]. У статті «На захист права» цей правник

пише: «Головний і найсуттєвіший зміст права становить свобода» [171, с. 122]. У правовій державі «повноваження органів державної влади щодо припинення порушення законів поставлено в строгі рамки закону. Ці законні рамки для повноважень органів влади в правовій державі поставлено в строгі рамки закону» [170, с. 847]. Закон для Б. Кістяківського – це штучне право, що залежить від влади. Ці рядки більш, ніж промовисті. Очевидно, передбачаючи загрозу поліцейського режиму, Б. Кістяківський з усіх сил намагався боронити людську гідність і права людини, оголошуючи їх недоторканими, невід’ємними та непорушними.

Завдяки цьому державна влада у правовій або конституційній державі є не лише обмеженою, а й суворо підпорядкованою закону з метою мінімізації можливого свавілля людей, наділених владою. Б. Кістяківський, таким чином, розвиває доктрину верховенства права, розроблену А. Дайсі [101]. Судячи зі сказаного вище, можемо вважати, що мислитель, безсумнівно, розмежовував право і закон, принцип верховенства права та принцип законності, що неможливо зробити з позицій законницького підходу. Так як право є визначальним стосовно закону, який є похідним від нього, так і принцип законності є похідним від принципу верховенства права – про це виразно мовить Б. Кістяківський, наголошуючи, що: «... послідовне забезпечення законності вимагає, як свого доповнення, свобод і прав особи і, в свою чергу, природним чином впливає з них як їх необхідний наслідок» [170, с. 848- 849]. Отже, принцип законності, на думку Б. Кістяківського, є складовою змісту верховенства права і, як писав також А. Дайсі, наслідком невідчужуваних прав особи [101].

Б. Кістяківський піднімав також проблему забезпечення дотримання законності державними органами та в суспільстві. Він писав, що закони будуть виконуватися державними органами, їх посадовими особами лише тоді, коли громадяни, народ будуть цього вимагати [169; 170]. Це слухна ідея і для українського сьогодення. Як засвідчили події в Україні останніх десятиліть, найперше народ є гарантом дотримання Конституції України, своїх прав та

свобод. Держава може виступити джерелом агресії щодо них. Тому будувати розвинене громадянське суспільство як гаранта законності нині дуже на часі [112; 151; 351; 278]. Хоча, як зазначає Б. Кістяківський, держава повинна бути зацікавлена в дотриманні й розвитку прав людини так само, як і кожна особа. Він добре усвідомлював значущість природного права для людини, його людинотворчу функцію. «Сприяючи зміцненню прав людини, задовольняючи солідарні інтереси людей, держава звеличує людину, облагороджує її, розвиває кращі риси людської природи» [12, с. 212-213], і додамо від себе – сприяє ствердженню її як зрілого особистого «я» [278].

Природно-правова парадигма у творчості Б. Кістяківського проявилася «як усвідомлення необхідності формування всіх суспільних і державно-правових відносин на основі пріоритету прав і свобод людини й громадянина як передумови правового порядку, визнання природних прав і свобод людини як єдиного джерела суспільних і державно-правових стосунків», – слушно наголошує Х. Хвойницька [410, с. 180]. Ідея «справедливого права» знайшла своє продовження і розвиток у творчості багатьох наступних науковців-правників та послідовників Б. Кістяківського: О. Єфименко, С. Дністрянського, М. Міхновського, М. Володимирського-Буданова, Д. Донцова, І. Огієнка, В. Липківського, А. Шептицького, Й. Сліпого та ін. [235; 443].

Зокрема, М. Володимиров-Буданський у своїй творчості виразно розмежовував право і закон, вважаючи право формою буття загальнолюдських вищих духовних цінностей, а закон – продуктом діяльності держави, її органів. Зрозуміло, що таке розмежування права та закону можливе лише на засадах природно-правових, бо законницько-позитивістське мислення їх ототожнює. Цей правник, як і М. Грушевський та Б. Кістяківський, розвиває розуміння права як органічного результату народної життєтворчості. Джерелом права науковець вважає народну правосвідомість. Народні уявлення про справедливість знайшли своє втілення у правовому звичаї, правовому договорі. А от державна влада справедливий правовий зміст «одягає» у форму закону. Хоча, звісно, державна справедливість може розходитися з народною, і навіть

дуже істотно. У другому випадку закон може настільки розходитися з правом, його духом, що може взагалі втратити статус форми права – це, звісно, проблема правового та неправового закону. Такий поділ законів неможливий з позицій юридичного позитивізму. До речі, на думку М. Володимирова-Буданського, держава взагалі не створює права. Вона лише позитивує його, тобто надає відповідної форми праву, створеному народом. Як бачимо, у цього автора народ, а не держава є визначальним у правотворенні, й це теж засвідчує його юснатуралістичні погляди [84; 235].

У роботі «Огляд історії руського права» цей науковець показав, що «західно-руське», тобто українське право, – це право українців як окремішнього народу, і воно має відмінні риси від польського та російського. Це теж достатньо актуальна проблема для українського сьогодення, оскільки тривалий час за часів колоніальної історії України чужа державна політика була спрямована на знищення української правової традиції. Нині нашим правознавцям треба відновлювати її, стверджувати далі природно-правову парадигму, реабілітовувати органічно властиві українцям форми права тощо [235; 443].

Як зазначає В. Градова, наразі важливо показати, що право, створене народом, громадянським суспільством, є зовсім не менш вартісним, аніж позитивне державне право – в сучасній Україні, як відомо, закон мислиться найважливішим джерелом права поки що, тобто, саме держава визнається єдино правильним і найбільш авторитетним творцем права [84, с. 170-171], на противагу громадянському суспільству.

У першій пол. XX ст. розвиток природно-правової доктрини підтримували релігійні діячі, зокрема, Й. Сліпий, В. Липківський, А. Шептицький, І. Огієнко та ін. Їх природно-правові погляди забарвлені релігійною ідеологією, в чому і полягає їх особливість. Християнський гуманізм, спрямований на мінімізацію насильства стосовно людини, пронизував творчість названих вище мислителів [305]. Їм прийшлося обстоювати права людини й народу в умовах наступу на українство

більшовизму, німецького нацизму, тоталітаризму. Їх погляди розходилися з принципами та цінностями законницької доктрини, якою послуговувалися всі ці недемократичні режими. Незважаючи на переслідування, вони не зрадили своїх ідей і залишилися вірними загальнолюдським цінностям та людині. Отже, на підставі проведеного дослідження наукових джерел стосовно співвідношення права і закону в українській правовій традиції XIX-поч. XX ст. можемо констатувати таке:

- в умовах посилення російського імперського наступу на українство в досліджуваний період природно-правова парадигма продовжує розвиватися в основному теоретично, бо на практиці у правовій сфері Російської імперії, яка поневолила українські землі, застосовується діаметрально протилежна парадигма – легістська, ґрунтована на позитивістському підході;

- підкорення імперією України, крім відвертого фізичного насильства, здійснювалося засобом використання «букви закону», що органічно властиво легістській парадигмі. Російський імперський закон став джерелом агресії проти людини і народу. Знищення державності спричинило знищення української правової системи й запровадження російської та австрійської, ґрунтованих на законницькій парадигмі, що була чужою українцям;

- незважаючи на переслідування царською владою, українські мислителі-науковці продовжують теоретично розвивати природно-правову парадигму, актуалізують проблему прав людини та народу, обстоюють загальнолюдські цінності, осмислюють питання відносин людини, громади, держави тощо. Юснатуралісти поширюють ідею договірного походження держави, що, явно, суперечить офіційним ученням про джерело влади, її функції, співвідношення з громадянським суспільством тощо; в цей час російська монархічна традиція ґрунтувалася на ідеї Бога та самодержавної волі як єдиного джерела влади, що є верховною і непорушною, а тому підкорення їй та залежність від неї є обов'язком і природним станом кожного підданого;

- у контексті природно-правової парадигми мислителями XIX ст. розмежовуються право та закон, розробляється вчення про позитивне право як

штучне, державно-владне явище, на противагу природному праву як духовно-культурному феномену, який втілює загальнолюдські цінності, що є водночас смисловими характеристиками права, яке існує в розмаїтті національних форм; закони диференціюються на справедливі, тобто правові, та несправедливі, які порушують права людей і народу, – диференціація здійснюється за ціннісною основою. Розвивається також ідея, що *справедливим* законам має бути підкорена державна влада та всі правовідносини, тобто розробляється ідея верховенства права;

- у тогочасній російській ідеології ідея невідчужуваних природних прав людини, природної рівності людей, що є основою природного права, або не розглядалася, а якщо й розглядалася, то визнавалася практично утопічною; в поглядах російських ідеологів XIX- поч. XX ст. стверджуються засадничі риси легістського підходу: тотожності права та закону, що перетворює право в державно-владне політичне явище, цілком залежне від державної влади; ідея держави і самодержця як найвищих цінностей; принцип законності як основа відносин органів влади і підданих тощо. До ціннісної основи легізму: самодержавної волі, її авторитету, закону, законності, порядку – додається спільна вигода, корисність для блага держави тощо. Легістська доктрина, виплекана самодержавством, буде використана більшовицькою владою після перевороту в жовтні 1917 року.

3.4. Проблема розрізнення права та закону в українській правовій традиції новітньої епохи

Здобуття Україною незалежності поставило на порядок денний проблему створення національної правової системи, яка була практично знищена за період колоніальної історії. Легістська доктрина, як зазначено вище, не може бути чинником сучасного правового розвитку, оскільки її негуманістична сутність заперечує демократичні принципи та цінності, найперше людину з її невідчужуваними природними правами.

Концепція розрізнення права (правності) й закону (законності) є, по суті, юснатуралістичною і ґрунтується на таких базових ідеях, як: право є формою буття загальнолюдських цінностей, які лежать в основі людського буття; принципи права закріплюють ці цінності, втілюють та виражають, тому мають бути загальнообов'язковими, непорушними для всіх суб'єктів права; права людини, зумовлені людською природою і є атрибутивною характеристикою людського буття, мають бути визнані державою як природні й невідчужувані та складати основу її діяльності; правність як критерій віднесеності явищ до світу права має полягати у відповідності цих явищ загальнолюдським цінностям, що є водночас смислами права і принципами, які їх виражають [35; 76; 293; 309; 313; 314; 333]. Таким чином, право як духовно-культурне універсальне загальнолюдське явище має бути основою правової діяльності держави, яка має бути зв'язана, *обмежена* правом, – справедливо акцентують: Б. Кістяківський, С. Головатий, А. Дайсі, В. Сущенко, Н. Пильгун, Н. Писаренко, М. Рошук, В. Селіванов, А. Хворостянкіна, Т. Чепульченко та ін. [333; 320; 303; 322; 323; 355; 364; 370; 379; 76; 411; 412; 413; 414]. Це стосується і законотворчості, й правозастосування [42; 43; 52; 89; 99; 135; 73; 100]. Науковці слушно наголошують, що держава не стільки «довільно» *творює* право (є його *джерелом і єдиним автором*), скільки позитивує його, тобто *виводить* право з об'єктивно існуючої дійсності, *формує право*, «одягає» вже напрацьоване у взаємодії суб'єктів права – у форму закону, нормативного акта у своїй законотворчій діяльності. Держава монополізує *законотворчу* діяльність (її результат – закон), але не процес творення права. Так само, держава має бути зв'язана правом, концентрованим вираженням якого є принцип правової рівності у правозастосуванні. Європейські стандарти права, що посутньо виражені найперше принципами права, правовими нормами, правовими процедурами та загальнолюдськими цінностями, які є кульмінацією розвитку правової культури людства, втілюють гуманістичну місію права, мають лежати в основі цієї діяльності, – вважають Т. Багрій, Н. Блажівська, Ю. Білас, Д. Білозьоров, В. Вишковська, О. Вінгловська, С. Осадчук, С. Погребняк, С.

Шевчук та ін. [15; 22; 29; 31; 27; 28; 55; 56; 65; 162; 227; 233; 268; 296; 298; 432].

Нині Україна є державою, де закон, його «буква», поки що можуть бути важливішими від духу права, його смислів. На жаль, для нинішньої української державної влади природні права людини часто є просто декларацією, тому їх порушення стало типовим [35; 124; 296; 303; 304; 351; 406]. Для багатьох юристів-практиків норма закону і далі продовжує бути важливішою від загальнолюдських принципів права, – зауважує А. Кучук [206]. Сучасна Україна не може віднести себе до правових держав, бо у країні відсутнє реальне народовладдя, а це зумовлює слабкість, а то й відсутність правовладдя, бо у правовій сфері, що «привласнена» олігархатом, не може бути забезпечене верховенство права (Т. Багрій, В. Градова, С. Головатий, М. Єльнікова, П. Пацурківський, С. Шевчук, М. Козюбра та ін.).

Україні потрібні реформи правової сфери, про що писали і пишуть чимало науковців: В. Авер'янов, В. Братасюк, Л. Луць, М. Козюбра, Ю. Матат, О. Миронюк, О. Загурський, В. Селіванов, С. Шевчук, А. Пухтецька, М. Попадинець, П. Рабінович та ін. [2; 39; 240; 257; 229; 178; 234; 142; 247; 355; 304; 331]. Проте зусиллями влади було зроблено небезуспішні спроби адаптувати успадковану псевдоправову доктрину до нових українських реалій життя. Бувши не реформованою, вона таки продовжує значною мірою застосовуватися в незалежній українській правовій реальності, вивищуючи державну владу і закон над людиною та її невідчужуваними правами. Правова реформа й далі на часі, оскільки вона так і не була здійснена. Її здійснення уявлялося нашим науковцями-правниками по-різному.

У 90-х роках ХХ ст. – поч. ХХІ ст. домінувало бачення правової реформи як адаптації законодавства України до законодавства ЄС (Т. Білозерська, А. Заєць, В. Муравйов, І. Коліушко, В. Шилінгов, В. Сухонос, Н. Сюр, Е. Кубко, В. Цветков та ін.) [29; 135; 242; 181; 439]. Тобто з традиційного переконання в тому, що закон вирішує все, що його буква всесильна, що достатньо змінити законодавство і зміниться вся правова реальність, життя стане правовим,

випливало таке бачення правової реформи. Це типовий стереотип мислення, вихованого на засадах юридичного позитивізму. Проте закон не має здатності працювати автоматично, його створюють люди, реалізують, порушують, захищають. А це означає, що проблема реформування є значно глибшою і складнішою. Таке спрощене бачення правової реформи є частковим, механістичним, воно зумовлене нерозумінням того, що правова система є цілісністю й виривання однієї складової з цієї цілісності означає хіба імітацію реформування. При більш прискіпливому погляді на проблему українського реформування стає зрозумілим, що реформуванню мають підлягати всі складові правової реальності: правова ідеологія, нормативно-знакова реальність, правозастосовна діяльність, тобто необхідно реформувати всю правову систему. Найперше, чого не розуміють до сьогодні чимало правознавців – і практиків, і теоретиків – це необхідність глибинних змін мислення та свідомості на всіх рівнях і правознавців, і суб'єктів права, – наголошують В. Бачинін, В. Авер'янов, Ю. Калиновський, М. Братасюк, В. Селіванов, В. Шевчук та ін. Взагалі, розуміння того, що свідомість повинна змінитися, в принципі, є, проте ці зміни, на думку низки авторів, повинні стосуватися подолання правового нігілізму як нехтування «буквою закону», тобто свідомість суб'єктів права має стати більш дисциплінованою, законницькою, громадяни повинні значно більше дотримуватися «букви закону», оскільки у країні спостерігається масове порушення законодавства. На цю тему з'явилося немало публікацій, наукових розробок. Таке трактування нового правового мислення теж є наслідком роботи стереотипів легістського підходу – пропонується формувати законницьку, нормативістську свідомість, законослухняного індивіда, тобто націленого на дотримання приписів влади, але ця свідомість може бути взагалі неправовою, – слушно акцентують В. Селіванов, Ю. Білас, В. Бачинін, В. Братасюк, О. Костенко, П. Пацурківський та інші, бо законослухняність – це не завжди правосвідомість, так само, як закон, як відомо, не завжди є правом [26; 351; 19; 36; 84; 257; 191; 284; 285].

На цьому аспекті варто зацентувати, оскільки в нинішній Україні законницького мислення, яке є догматичним, механістичним, консервативним, дуже багато і тому є необхідність його глибинно змінювати, а не поверхнево. У нас, на жаль, так і не відбулася глибинна реформа правової освіти – сфери, де формується правове мислення, його засади. Акцентуємо на цьому, бо з мислення правників і суб'єктів права починається їх взаємодія, що трансформується у правовідносини, правову поведінку, юридичні факти, правову матерію або ж навпаки – у законницькі відносини, нормативістську поведінку, псевдоправову, законницьку реальність тощо, – вважають В. Авер'янов, С. Головатий, В. Селіванов, В. Нерсисянц, С. Максимов, І. Лозинська, В. Бачинін, С. Погребняк, С. Шевчук, О. Яремко, В. Цвік та ін. «В кінцевому підсумку, – слушно зазначає В. Братасюк, – правова реальність постає як складне суб'єктивно-об'єктивне явище, об'єднане певною інтелектуальною традицією, ґрунтоване на відповідній парадигмі (чи парадигмах), оперте на сукупність основоположних принципів, що пронизують цю традицію, наповнене відповідними смислами і значеннями, певними домінантами, кодами, здійснюване в межах відповідних схем тощо» [37, с. 153]. Тобто правова реальність – це взаємопов'язана цілісність, яка пронизана базовими ідеями, принципами, цінностями, смислами тощо. Отже, правове реформування сучасної України має звестися до зміни правової доктрини цілком і найперше – до глибинних змін мислення, його стереотипів та кодів поведінки суб'єктів права, правників усіх загалом і кожного зокрема. Бо яка філософія мислення правників та суб'єктів права, така і правова реальність, що постане як результат їх мислення й взаємодії (А. Козловський, С. Головатий та ін.).

Хочемо на цьому наголосити, оскільки ті спроби правового реформування, що були здійснені вже після другого Майдану в Україні, засвідчили, що державна влада, люди, що її представляють, теж не до кінця розуміють глибину цієї проблеми, або, якщо і розуміють, не мають політичної волі на ці зміни. Тепер реформування було зведено в основному до

інституційних та законодавчих змін, що, в кінцевому підсумку, відсутнього ефекту суспільству також не принесло, – зміна облич не означала нової якості мислення. Країна і далі відчуває свавілля влади, не готової до життя у праві, тотального порушення прав людини зменшити не вдалося. А це означає, що необхідні *глибинні зміни стереотипів мислення, кодів мислення, що зумовить зміну стереотипів та кодів поведінки*. Треба змінювати ідеологію і свідомість суб'єктів права та правників. Тобто треба, справді, формувати новий світогляд, справді, *правове, а не просто законницьке мислення*, якого поки що у країні дуже небагато. Тут виходимо на проблему парадигм мислення чи типів праворозуміння (Л. Петрова) як тих провідних ідей та принципів, які лежать в основі правового розвитку. Законницька парадигма мислення, що розглядала право як суто політичне емпіричне явище, не пов'язане з культурою народу, його ментальністю, ціннісним виміром тощо, не здатна бути тим підґрунтям, на засадах якого можливий сучасний правовий розвиток. Такий висновок неминуче випливає з огляду на ті зміни, що відбулися в сучасній Україні, й найперша з-поміж них – це поява українця нового типу в масовому масштабі, українців ринкового типу, людей, які почуваються особистостями, які мають зріле почуття власної гідності, які кидають виклик владі, що порушує принцип справедливості, які вибирають свободу і готові за неї померти. Такі люди не хочуть більше бути маріонетками в руках влади, вони хочуть поваги до себе й своїх прав і свобод, вони вимагають від влади виконувати її зобов'язання перед народом тощо, – наголошують у своїх працях Д. Гудима, В. Градова, О. Грищук, М. Козюбра, В. Кожан, С. Максимов, А. Мерник, А. Романова, М. Патеї-Братасюк, С. Погребняк, В. Поєдинок, М. Попадинець, П. Рабінович, А. Романова, А. Француз, С. Шевчук та ін. [95; 96; 84; 87; 88; 47; 179; 178; 221; 224; 230; 278; 298; 299; 314; 316]. Їх не влаштовують принципи тотожності права і закону, мінімуму моралі у праві чи принцип держави-благодійниці як монополіста у праві. А це, як відомо, базові принципи легізму (Г. Шершеневич, Г. Кельзен, Харт). Ці люди вже сформувалися як реальні суб'єкти права на протигагу тим людям, які є насправді декларованими суб'єктами. «Саме

розвинене почуття людської гідності і гідності людини відрізняє об'єкта законницького впливу державної влади, яким є насправді декларований суб'єкт права, від зрілого, розвиненого, діючого суб'єкта права, свідомого своєї гідності, унікальності, винятковості, значимості та ваги в суспільному дійстві», – наголошується в наукових джерелах [38].

Окрім цього, Україна реалізовує *свої євроінтеграційні прагнення* [185] і зробити це без глибинного реформування правової сфери однозначно неможливо, оскільки європейськість – це найперше спосіб життя, ґрунтований на таких загальнолюдських цінностях, як: повага до людини, її життя, її права та свободи, справедливість, рівність, спільне благо, верховенство права, народовладдя тощо.

«Те, проти чого вибудовувала себе Європа, було *анти-людяне* – людина в її позбавленості людської гідності, людської сутності і свободи. Універсальні принципи людського буття, з якими ототожнюється ідея Європи, це і є осердя європейськість. Вони існують як горизонт людського самовизначення – всезагальна перспектива для кожного. Ця перспектива відкриває можливості, а не уніфікує, *вимагає самовизначення*, а не підводить всі життєві форми під єдиний знаменник», – наголошує С. Пролєєв [325, с. 82-85]. Європеїзація – це не просто безвізовий перетин кордону і не просто адаптація українського законодавства до законодавства ЄС. «Європеїзація означає практикування способу буття, що має загальнолюдське значення» [325]. Європа запропонувала світові такі цінності та правила співбуття відмінностей, які виявилися загальнолюдськими.

«Оскільки йдеться не про ідентичність як субстанцію, а про *режим співіснування*, то вона неминуче набуває форми прав і права», – продовжує цитований вище автор. – Відтак, європейські інститути підтримують режим ідентичності і забезпечують відповідні права. Нині чинними інститутами європейської ідентичності є представницька демократія, права людини, ринкова економіка, національний суверенітет, свобода совісті та інші» [325, с. 82-85]. Отже, якщо українці хочуть ідентифікуватися як європейський народ, їм треба

відмовитися від легістських принципів і цінностей, бо вони діаметрально протилежні європейським правовим цінностям та принципам, які є юснатуралістичними, бо ця традиція у правовому розвитку Європи має чи не двохтисячолітню з половиною історію.

Нині проблема співвідношення права та закону в Україні є, в кінцевому підсумку, проблемою зміни правових доктрин, основних типів праворозуміння – законницького (легістського) і юридичного, природно-правового. Людина, її невідчужувані права та свободи мають стати реально найбільшими цінностями в Україні, вони мають вивищитися над державою і законом, які повинні бути їх наслідком. Для цього має бути заперечено легістський підхід до права, подолано легізм як ідеологію і практику. Його має бути замінено юснатуралістичним підходом. Проблема полягає в тому, щоб сформулювати *нову сучасну теорію права*, бо стара легістська зводить його до суто політичного явища. Українські правники почали цю роботу трохи запізно, хоча варто було б це зробити найперше, щоб її базові ідеї, цінності й смисли покласти в основу реформування законодавства та інституцій. Правда, для цього ще треба було, щоб їх захотіла почути влада як суб'єкт реформування. Нова теорія права має подати право як загальнолюдський духовно-культурний феномен, форму буття загальнолюдських цінностей, що існують у конкретному часі й просторі, тобто мають національний вимір. У цьому напрямі працюють такі теоретики та філософи права, як: О. Бандура, В. Братасюк, Ю. Гіда, А. Грищенко, О. Грищук, Т. Дідич, Ю. Євтошук, Н. Оніщенко, М. Козюбра, О. Костенко, В. Корольова, В. Кравець, А. Кучук, О. Миронюк, С. Погребняк, А. Приймак, П. Рабінович, П. Пацурківський, В. Цвік, А. Француз, А. Шевченко та ін. [18; 39; 70; 85; 87; 121; 265; 266; 138; 176-178; 200; 203; 295; 137; 315; 398; 186; 431].

Проблема зміни правових парадигм у сучасній Україні продиктована необхідністю реалізації принципу верховенства права. Закріпивши у ст. 1 чинної Конституції України принцип правової держави, українці стали перед проблемою забезпечення реалізації принципу верховенства права, закріпленого ч. 1 ст. 8 Конституції України [185]. Правова держава відрізняється від

держави, де забезпечено верховенство права лише термінологічно, наголошують українські науковці [4; 56; 174; 431]. Чимало українських правників донині не відрізняють принцип верховнства права від принципу верховенства закону чи просто принципу законності, вважаючи, що вони тотожні [15; 81]. Насправді ж це різні принципи. Це ототожнення небезпечне, оскільки воно, в кінцевому підсумку, знову ж вичерпує право законом, що є абсолютно неправильно, і «букву закону» вивищує над людиною та її правами. Тобто в цьому випадку маємо ситуацію домінування легістської парадигми, що несумісна з демократичними засадами життя. Це своєрідна безвихідна ситуація, вирішення якої можливе шляхом звернення до юснатуралістичної доктрини [76; 81].

Україна в 1997 році підписала ЄКПЛ, яка буквально пронизана принципами та положеннями, що змістовно розкривають верховенство права як мегапринцип, який включає в себе низку положень, підпринципів, норм, процедур, що розкривають його зміст і смислові характеристики [186]. Підписавши ЄКПЛ, Україна визнала юрисдикцію цього правового акта на своїй території, тобто зробила його джерелом національного права, а також юрисдикцію ЄСПЛ, для якого ЄКПЛ є своєрідною конституцією [183; 55; 56; 65; 107; 148; 310; 312; 319; 320; 322; 323].

З прийняттям 23 лютого 2006 року Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини» [326] очікуваного значного прогресу в захисті прав людини не відбулося. «Українські судді і далі продовжують звертатися до «букви закону», який, на жаль, нерідко розходиться з ідеєю та духом права. Науковці констатують, що однією із причин цього є відсутність в Україні сучасної судової доктрини», – зазначає В. Градова [84]. С. Головатий підтримує цю позицію, акцентуючи на необхідності ствердження в Україні природно-правової доктрини [76-81], в контексті якої можливо розрізнити право і закон, верховенство права від принципу законності, який, як виявляється, є лише однією зі складових змісту верховенства права, правовий закон від неправового тощо. ЄСПЛ у своїх

рішеннях розвиває принцип верховенства права, а тому використання його практики дуже важливе для суб'єктів українського правозастосування, бо дає можливість побачити застосування ЄКПЛ на практиці, зрозуміти окремі положення, поняття та норми Конвенції. Судді ЄСПЛ розкрили зміст таких невідомих раніше для українських суддів підпринципів верховенства права, як: принцип правової визначеності, принцип правової передбачуваності, принцип пропорційності, субсидіарності тощо. Українським суддям корисно знати, що розуміється під терміном «розумний строк» у ст. 6 Конвенції чи поняттям «обмеження, необхідні в демократичному суспільстві» у ст. 11 Конвенції; або ж яким чином співвідносяться інтереси захисту свободи слова, передбаченої статтею 10 Конвенції, та поваги до приватного та сімейного життя, гарантованої ст. 8 Конвенції тощо [400-403; 147; 148; 432-436].

Для такої держави, як Україна, дуже важливою проблемою є проблема обмеження прав людини, оскільки з позицій легістської доктрини це обмеження з боку влади може бути довільно-свавільним відповідно до «букви» неправового закону. Відповідно до принципу верховенства права, як трактує ЄСПЛ, необхідно враховувати принцип пропорційності, що впливає також з принципу правової держави, власне, із самої суті основних прав, «які є вираженням загального права на свободу громадянина по відношенню до держави, тобто основні права громадянина можуть бути обмежені державною владою лише у тому випадку, коли це життєво необхідно для захисту суспільних інтересів» [148]. ЄКПЛ у ст. 18 забороняє обмеження країнами – членами ЄКПЛ прав людини поза тими межами і поза тими цілями, які встановлені ЄКПЛ. Тобто «обмеження прав людини не може бути безмежним, надмірним і безпідставним» [148, с. 83-89].

Для українських суб'єктів правозастосовної діяльності важливо сприймати верховенство права як найефективніший метод захисту прав людини. Таке розуміння верховенства права відрізняється від традиційного його трактування як певного ідеалу, до якого мають прагнути і громадяни, і представники влади, або ж як просто принцип, нехай найбільш загальний, якого

треба дотримуватися [29; 106; 107; 367]. Н. Пільгун та М. Рощук справедливо наголошують, що верховенство права є самостійним правовим механізмом, який « /.../має на меті захист конституційних прав та свобод людини, виходячи насамперед із засад справедливості, моральності, рівності. Цей механізм, окрім інших елементів, включає також Конституцію та закони України ...» [295, с. 30-35].

Таке розуміння верховенства права стало можливим завдяки розрізненню права і закону, принципу верховенства права та принципу законності. Саме з позицій природно-правової доктрини дізналися, що «не існує загального морального обов'язку безумовно підпорядковуватися закону тільки тому, що він – закон», бо закон може бути просто примхою влади, яка зневажає права людини [462, с. 207]. А. Репа слушно наголошує, що нині політика прав людини має постати реальною, а не декларованою політикою захисту прав людини, зокрема там, «де вони обмежуються або придушуються» [359, с. 10], навіть будучи закріпленими законодавством. Це важливі положення, які впливають з теорії розрізнення права та закону для сучасної державної політики України, зокрема правозахисної, оскільки не справдилися сподівання громадян на гуманістичну діяльність влади, бо суть цієї діяльності не змінилася, урядування ще з радянських часів переважно виконує адміністративні функції, що не узгоджені з цілями суспільства і на практиці призводять до неспроможності виробити й ефективно впровадити стратегію державної політики як концентрований план дій, спрямованих на досягнення суспільних цілей [4; 357].

Відповідно до принципу верховенства права, «... сила держави, на якій вона ґрунтується, законна лише в тому випадку, якщо вона застосовується у строгій відповідності із правом, якщо вона цілковито слугує йому» [299, с. 30-35]. Схоже, це цілком новий світогляд для країни і громадян, яким у спадок масово дісталось репресивне мислення, сформоване законницькою доктриною, мислення, в якому домінує стереотип караючої десниці держави, сприйняття закону як наказу влади, що є важливішим від людини, її життя, честі, гідності

тощо.

Концепція розрізнення права та закону передбачає інше, ніж у законницькій доктрині, розуміння співвідношення принципів права і норм закону [43; 46]. Це дуже важлива проблема для юридичної практики, вирішення якої могло б мінімізувати порушення прав людини у країні, що стало масовим. Оскільки принципи права фокусують засади, які лежать в основі людського життя, захищають загальнолюдські цінності, оскільки вони являють собою ціннісно-програмне підґрунтя права, а тому мають бути первинними, визначальними стосовно норм закону. На противагу законницькій позиції, яка вивисує норму над законом, юснатуралістична парадигма виходить з того, що принципи права, будучи свого роду Законом Життя, мають бути визначальними стосовно державно-владних приписів, які можуть розходитися з духом права, що виходить від принципів [43; 76; 81; 98; 99; 295]. У кінцевому підсумку, це проблема або збереження монополії держави у праві у випадку, коли норма закону далі буде домінувати над принципами права, і навпаки – державна монополія буде зруйнована, коли принципи права здомінують над нормами, коли норми будуть увідповіднені принципам права, будуть витікати з них.

Домінування права над «буквою закону» передбачає формування нового образу держави – вона з основної цінності, що втілює свій авторитет та волю в законі, монополіста у праві, має стати партнером громадянина, знаряддям у руках громадянського суспільства для впорядкування відносин, а її основною функцією має стати функція забезпечення та захисту прав людини [27; 29; 100; 174; 366; 367; 431]. Україна має сумний досвід фактичної приватизації державних інституцій невеликим відсотком найбагатших людей країни. Зрозуміло, що в таких умовах державна влада перестає бути державною, оскільки державний інтерес підмінюється приватним груповим і здійснюється відповідна політика не на користь народу. В таких умовах державний монополізм у праві, на жаль, зберігається, а це означає масове порушення прав людини, оскільки така держава з її законодавством перетворюється в джерело агресії проти людини та її прав, - стверджують: Ю. Білас, С. Головатий, М.

Єльнікова, Н. Оніщенко, А. Рєпа, О. Сущенко, М. Попадинець й ін. Українським правникам необхідно інтенсивніше створювати демократичний образ держави, а громадянському суспільству необхідно інтенсивніше боротися за подолання монополії держави в усіх сферах життя, а особливо у правовій сфері.

Для забезпечення верховенства права загалом і прав людини зокрема в сучасній Україні має сформуватися зріле громадянське суспільство, яке є гарантом захисту прав людини, про що зазначають: Т. Дідич, Л. Іщенко, А. Карась, Ю. Разметаєва, Ю. Лобода, Л. Шапенко, Д. Абражевич, Ф. Фукуяма, А. Шевченко та ін. [106; 133; 151; 337; 210; 399; 431]. Звісно, його формування пов'язане з проблемою формування людини-особистості в сучасній Україні. Творення українського громадянського суспільства започатковано, правильно буде сказати, що його творення відновлено, оскільки, як засвідчує українська історія, традиції самоврядування в Україні завжди були сильні, доки їх не зруйнувала радянська епоха. Проте при всіх зусиллях громадян постати зрілим суб'єктом новітньої української історії, успіхів, на жаль, не так багато, навіть незважаючи на два останні Майдани, бо олігархічна влада в Україні збереглася, а отже, збережено всі ті недемократичні засоби, які їй необхідні для продовження себе в часі, в т.ч. фактично нереформована правова система, що більше схожа на псевдоправову, що за формою нагадує правову, а за змістовним наповненням такою не є. Тому, мабуть, модернізувати її в сенсі проведення поверхових часткових змін, як пропонують окремі автори, не варто. Її просто треба глибинно реформувати, подолавши законницький, псевдоправовий вимір і наповнивши гуманістичним, справді правовим змістом. Законницька доктрина, що втілювала колоніальну залежність українців від чужої держави й в умовах олігархічного режиму продовжує зміцнювати державоцентризм, має бути подолана.

Класики юриспруденції наголошують, що право виступає «духом» закону, його глибинною сутністю, воно засобом закону зумовлює встановлення і забезпечення правопорядку [69; 149; 287; 101]. Осмислюючи проблему

співвідношення права та закону, науковці зазначають, що через правопорядок здійснюється взаємне духовне визнання права і закону: закон стверджує й захищає право, а право реально панує, втілюючись у такі феномени, як: правове життя, правопорядок, правові відносини, правова держава, правова свідомість тощо. В основу всякого правовідношення покладено потрійне визнання права: кожен із суб'єктів правовідносин *визнає право як основу відносин*, як форму життя, як об'єктивно значущу ідею; кожен із суб'єктів права визнає свою духовність, своє повноцінне «я»: свою гідність, автономію як творчу силу; кожний суб'єкт визнає духовність іншого суб'єкта, тобто його гідність і автономію як повноцінного носія права [35; 55; 56]. Отже, ефективні правовідносини формуються тільки тоді, коли цілі й переваги права знаходяться у повній відповідності із суб'єктом права і якщо вони відображені у чинному законі.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

На підставі проведеного аналізу співвідношення права та закону в українській правовій традиції епохи домодерну можна зробити такі узагальнення і висновки:

1. У княжій Україні стверджувалася природно-правова парадигма, сформована всім життям українського народу, його історією, культурою, ментальністю, тожсамістю. Її основу складали уявлення про первинність і визначальність природного права як установлень, що мають витoki у природі, людському розумові та Богові, стосовно писаного права, законів державної влади, що засвідчують такі основні й найбільш поширені форми українського права, як правовий звичай та правовий договір, пам'ятки правової культури того часу, загалом правосвідомість тієї доби. Національна природно-правова традиція розвивалися в руслі одухотвореної раціональності, яка нерозривно була поєднана зі своїм буттєвим корінням духовно-раціонального мислення, що домінувало того часу на українських землях. Українське право того часу являло собою «юридизовану мораль», напрацьовану всім суспільством. Поряд із цією парадигмою існували деякі фрагментарні прояви елементів законницької

доктрини, зокрема, спостерігався відрив правового змісту від форми, домінування форми над правовим змістом у вигляді неправових указів, несправедливих договорів, судових рішень, наявність у різних формах права довільно-владного змісту тощо.

2. В епоху українського модерну продовжує розвиватися природно-правова парадигма в національній правовій традиції. У тогочасній Україні вона втілювалася у громадському устрої народу, його демократичних проявах життя, правосвідомості, у відповідних формах права, найперше у правових звичаях та загальному праві. Право тогочасної України – це теж швидше мораль, що юридично оформлена. Законодавство того часу також має ознаки форми буття юридизованої моралі. Ці форми буття та права є результатом типу раціональності, яка являє собою симбіоз здорового глузду і духовності, рацію, що нерозривно пов'язане з культурою народу, його мораллю, ментальністю тощо.

3. Поступово, у міру посилення російської окупації на українських землях, форми буття українців та форми їх права, їх юридизована мораль, що ґрунтована на природно-правовій парадигмі, витісняються російським законодавством, яке було втіленням необмеженої влади царя. З цього часу починає стверджувати себе законницька парадигма як альтернатива природно-правовій. Українська правова ідеологія, національна правосвідомість продовжують бути юснатуралістичними, проте нормативно-знакова реальність та правозастосовна практика посутньо все більше втілюють законницьку парадигму. Закон як форма права (чи права?), але з довільно-владним змістом, починає займати все більше місця в українській правовій реальності, яка дедалі перетворюється на *законницьку реальність*.

4. У період остаточного поневолення Росією в українській правовій традиції починає простежуватися *співіснування двох діаметрально протилежних парадигм: офіційної окупаційної російської системи права, що ґрунтована на законницькій парадигмі, та неофіційної української, ґрунтованої на юснатуралізмі*. Остання, неофіційна, природно займає все менше місця в

тогочасній правовій сфері поневоленої України. Правовий простір українців в умовах колонізації її східним сусідом дедалі більше звужується. Писане право окупаційна влада змушує сприймати як єдине джерело прав людини.

5. У досліджувану епоху професорами КМА активно розробляється вчення про *природне право як джерело законів людських*. Також українськими мислителями розробляється проблема *єдності правової форми та змісту, права та закону*, а також *про критерії правності закону*. М. Козачинський розробив учення про закон як форму буття природного права, показав, що закони, позитивне, волеустановлене право мають бути відображенням закладених у природу людини законів її буття, життєдіяльності (природного права), а відповідність законів природному буттю людини зумовлює їх справедливість. Тобто правність як критерій, який робить закон правовим явищем, має свої витoki у природі людського буття і полягає у відповідності змісту закону смислам та цінностям права, його принципам, природним правам людини. По суті, це було вчення про правовий закон, хоча саме поняття розроблене і видане не було.

6. Остаточне знищення української державності у XVIII-XIX ст. спричинило знищення української правової системи і запровадження російської та австрійської, ґрунтованих на законницькій парадигмі, що була чужою українцям. Законницька доктрина, запроваджена в Україні, перетворила всіх українців у залежних від волі самодержця людей, «буква закону» стала істиною в останній інстанції на українських землях. Закон став джерелом агресії проти людини і народу. Царизм намагався поширити загальноімперське законодавство на всій території імперії. Українське звичаєве прав та загальне право царизм прагнув замінити російським законодавством, русифікувати судочинство тощо. Стверджуються також провідні ідеї легізму: тотожність права та закону; ідея вищості форми над правовим змістом, ідея держави і самодержця як найвищих цінностей; принцип законності як основа відносин органів влади й підданих тощо. Російська монархічна традиція ґрунтувалася на ідеї Бога та самодержавної волі як єдиного джерела влади, що є верховною і

непорушною, а тому підкорення їй та залежність від неї є обов'язком і природним станом кожного підданого.

7. Незважаючи на домінування законницької доктрини, українська природно-правова парадигма збереглася і теоретично розвивалася. Українські мислителі розвивали ідеї правового змісту законності, відповідності законів потребам суспільства, принципам природного права, правовим цінностям. Піднімалася проблема міри примусу та покарання у змісті законів, наголошувалося, що зайва суворість законів матиме негативні наслідки для суспільства і держави. Розвиваються європейські ідеї про природні права людини, народу й договірне походження держави, ідеї верховенства права, панування його над свавіллям влади і неправим законом. Неофіційна українська правова система, ґрунтована на природно-правовій парадигмі, співіснує у пригніченому вигляді з офіційною російською законницькою системою.

8. Більшість російських учених-юристів, досліджуючи проблему правового розвитку, стояла на позиціях позитивізму, наголошуючи на верховенстві позитивного (державного) закону, а не права, нехтуючи проблемою права та справедливості, практично заперечуючи саму ідею природного права. Українські ідеологи, науковці, мислителі постійно експлуатують проблему прав і свобод людини й громадянина, громади і народу, обстоюють загальнолюдські цінності, осмислюють питання відносин людини, громади, держави тощо, права природні мисляться, як правило, первинними та визначальними стосовно закону як позитивного права. І в цьому плані українська правова думка є значно розвиненішою, прогресивнішою, справді європейською порівняно з російською, оскільки російські науковці та державні діячі, як правило, проблеми прав і свобод людини практично не піднімають, оголошують закон та самодержавну волю первинними стосовно людини і народу.

9. Представники природно-правової доктрини (Т. Шевченко, М. Драгоманов, І. Франко, М. Міхновський, С. Дністрянський, Б. Кістяківський та

ін.) поширюють ідею договірного походження держави, що, явно, суперечить офіційним ученням про джерело влади, її функції, співвідношення з громадянським суспільством тощо; в контексті природно-правової парадигми мислителями XIX – поч. XX ст. *розмежовуються право та закон, розробляється вчення про позитивне право як штучне, державно-владне явище, на противагу природному праву як духовно-культурному феномену, що втілює загальнолюдські цінності, які є водночас смисловими характеристиками права, що існує в розмаїтті національних форм; закони диференціюються на справедливі, тобто правові, та несправедливі, несправедливі, які порушують права людей і народу – роздиференціація здійснюється за ціннісною основою. Розвивається також ідея, що справедливим законам має бути підкорена державна влада та всі правовідносини, тобто розробляється ідея верховенства права.*

У тогочасній російській ідеології ідея невідчужуваних природних прав людини, природної рівності людей, що є основою природного права не розглядалася, а якщо й розглядалася, то визнавалася практично утопічною; до ціннісної основи легізму: самодержавної волі, її авторитету, закону, законності, порядку додається спільна вигода, ототожнена з корисністю для блага держави тощо. Легістська доктрина, виплекана самодержавством, була запозичена більшовицькою владою після перевороту в жовтні 1917 року.

ВИСНОВКИ

Дослідження проблеми співвідношення права та закону в українській правовій традиції дало можливість зробити такі висновки та узагальнення:

1. Дослідження національної правової традиції не може не бути актуальним, оскільки національна правова традиція здатна утримувати в собі усталений ментально-духовний вимір народу, фокусувати в собі ті смислові наповнення, а також ціннісний вимір, завдяки чому і здійснюється поєднання сучасного та майбутнього у праві, стверджується усталене, зумовлюються загалом зміни у правовій системі. Вона дає можливість розкрити специфіку національного образу права, правової системи, її складових, зумовлених ментальними і культурно-історичними особливостями розвитку народу, динаміку правотворення, виступає засобом правової ідентифікації народу, забезпечення тяглості та цілісності його правового розвитку. В умовах становлення новітньої української державності, творення сучасної національної правової системи, національної правової ідентичності, реалізації євроінтеграційних прагнень тощо використання національної правової традиції з її багатовіковими напрацюваннями, смислами та цінностями є необхідністю.

2. Відродження поруйнованої значною мірою, почасти перерваної, витісненої на периферію в період колоніальної залежності природно-правової парадигми, що має понад тисячолітню усталеність в українській правовій традиції, є необхідним, оскільки дозволить також сучасним українцям подолати легістську (законницьку) доктрину, що є несумісною з демократичними засадами життя, сформоване нею репресивне мислення, яке донині домінує в нашому правовому розвитку, особливо у правозастосовній діяльності, ствердити загальнолюдські цінності, формою буття яких є право, гуманізувати правовий розвиток тощо.

3. Наукові джерела доводять, що легістська світоглядно-мисленнєва парадигма, на якій ґрунтована відповідна доктрина, не вбачає відмінностей між правом та законом, тому дослідження їх співвідношення в її межах є неможливим. Дослідження цієї проблеми можливе в рамках природно-

правового підходу і відповідної доктрини, оскільки вона розмежовує право та закон. Наявність усталеної потужної природно-правової парадигми в українській правовій традиції показує, що дослідження співвідношення права та закону в її межах є цілком підставним і необхідним, тому природно-правовий підхід став провідним у дослідженні дисертаційної проблеми.

4. Залежно від доктрини, від розуміння права у правознавстві традиційно форма і зміст права протиставлялися. У легізмі форма права відірвана від змісту, поряд з яким вона займає важливіше місце, ототожнюючись з державною волею. З позицій ортодоксального позитивізму, будь-яке веління влади, її нормативне установлення, навіть відверто волюнтаристське і беззмістовне, є правовим по суті, бо воно втілює її волю й авторитет.

Сучасне правове мислення, пронизане природно-правовими цінностями, долає протиставлення права та закону, змісту та форми. Право є єдністю, синтезом форми і змісту, які є умовами його буття. Саме завдяки цій єдності право отримує свою якісну визначеність. Низка українських правників визнають домінуючу роль форми стосовно змісту. Інша частина підтримує позицію про взаємовідповідність змісту та форми.

5. На противагу законницькій доктрині, яка є основним критерієм правності закону, вважає нормативність та примусовість, інші неістотні риси, сучасне правове мислення критерієм правності, який надає певному явищу, в т.ч. і закону, правову якість, вважає його відповідність принципам права, його смислам та цінностям. Офіційно визнане право, що отримало законну силу, є, по суті, правовим законом. Він цінний не тому, що, втілюючи державно-владну волю, примушує суб'єктів права до правопорядку, а тому, що він є формою буття права, яке загальнозначуще, важливе для всіх і кожного, бо без нього повноцінне людське буття неможливе.

Неправовий закон, заперечуючи дух права, його цінності та смисли, є результатом владного довільно-свавільного змістовного наповнення, спричиняє дисбаланс інтересів і правовідносин, нагнітання напруги в суспільстві,

деперсоналізацію особистого «я» тощо, тому необхідно створювати механізми запобігання появі таких нормативних актів.

6. Основу української правової традиції у княжу добу склали уявлення про первинність і визначальність природного права як таких установлень, витoki яких знаходяться у природі, людському розумові та Богові, які є первинними стосовно писаного державного права, свідченням чого є найбільш поширені форми українського права: правовий звичай і правовий договір, пам'ятки правової культури того часу. Правосвідомість тієї доби нерозривно пов'язана зі своїм буттєвим корінням, є проявом одухотвореної раціональності, що домінувала на українських землях. Українське право цього часу являло собою «юридизовану мораль», напрацьовану всім суспільством. Поряд із природно-правовою парадигмою співіснували фрагментарні прояви законницької доктрини, зокрема відрив правового змісту від форми, домінування форми над правовим змістом у виді неправових указів, несправедливих договорів, судових рішень, наявність у різних формах права довільно-владного змісту тощо.

7. Природно-правова парадигма в національній правовій традиції продовжує розвиватися в епоху українського модерну. Вона втілювалася в громадському устрої народу, демократичних проявах його життя, правосвідомості, у правових звичаях та загальному праві. Право того часу також є юридично оформлена мораллю. Ознаки юридизованої моралі має також законодавство того часу. Ці форми буття українського права є результатом типу раціональності, яка являла собою симбіоз здорового глузду та духовності, що нерозривно пов'язано з культурою народу, його мораллю, ментальністю тощо.

8. Законницька парадигма як альтернатива природно-правовій, у міру посилення російської окупації на українських землях, витісняє російським законодавством, що втілює необмежену владу царя, форми українського права, їх юридизовану мораль, ґрунтовану на природно-правовій парадигмі. Українська правова ідеологія, національна правосвідомість продовжують розвиватися в юснатуралістичному руслі, але законодавство та правозастосовна

практика все більше втілюють легістську парадигму. Закон із довільно-владним змістом починає домінувати в українській правовій реальності, яка втрачає ознаки правової і перетворюється на *законницьку*. Окупаційна влада змушує сприймати писане право як єдине джерело прав людини. Неофіційна українська правова система співіснує у пригніченому вигляді з офіційною російською законницькою системою.

9. У досліджувану епоху професорами КМА активно розробляється вчення про *природне право як джерело законів людських*. Розробляється також проблема *єдності правової форми та змісту, права та закону, критеріїв правності закону*. М. Козачинський розробив, по суті, вчення про правовий закон, хоча саме поняття розроблене і вживане не було. Він показав, що позитивне, волеустановлене право мають бути відображенням закладених у природу людини законів її буття, життєдіяльності (природного права), а відповідність законів природному буттю людини зумовлює їх справедливість. Тобто правність як критерій, що зумовлює правову якість закону, має свої витоки у духовно-культурній природі людського буття і полягає у відповідності змісту закону зміслу та цінностям права, його принципам, природним правам людини.

10. Остаточне знищення української державності у XVIII - XIX ст. спричинило знищення української правової системи і запровадження російської та австрійської, ґрунтованих на *законницькій* парадигмі, чужих українцям. Неправовий закон став джерелом агресії проти людини і народу. Стверджувалися провідні ідеї легізму: тотожність права та закону; ідея вищості форми над правовим змістом, ідея держави та самодержця як найвищих цінностей; принцип законності як основа відносин органів влади і підданих тощо. Російська монархічна традиція ґрунтувалася на ідеї Бога та самодержавної волі як єдиного джерела влади, верховної і непорушної, а тому підкорення їй є обов'язком та природним станом кожного підданого.

Попри домінування законницької доктрини у XVIII - XIX ст., українська природно-правова парадигма збереглася і розвивалася теоретично. У полі зору

українських мислителів перебували ідеї правового змісту законності, відповідності законів потребам суспільства, принципам природного права, правовим цінностям, міри примусу та покарання у змісті законів, наголошувалося на негативних наслідках їх застосування для суспільства і людини. Розвиваються європейські ідеї про природні права людини, народу й договірного походження держави, ідеї верховенства права, панування його над свавіллям влади і неправовим законом.

11. Більшість російських учених-юристів, досліджуючи проблему правового розвитку, займали позиції позитивізму, наголошуючи на верховенстві позитивного (державного) закону, а не права, нехтуючи проблему права та справедливості, практично заперечуючи саму ідею природного права.

На противагу їм українські науковці, мислителі постійно експлуатують проблему прав і свобод людини й громадянина, громади і народу, обстоюють загальнолюдські цінності, осмислюють питання відносин людини, громади, держави тощо. Права природні мисляться, як правило, первинними і визначальними стосовно закону як позитивного права. У цьому плані українська правова думка є значно розвиненішою, прогресивнішою, справді європейською, порівняно з російською, оскільки російські науковці та державні діячі, як правило, проблеми прав і свобод людини практично не піднімають, оголошують закон та самодержавну волю первинними стосовно людини і народу.

12. Юснатуралісти поширюють ідею договірного походження держави, що, явно, суперечить офіційним ученням про джерело влади, її функції, співвідношення з громадянським суспільством тощо; в контексті природно-правової парадигми мислителями XIX – поч. XX ст. *розмежовуються право та закон, розробляється вчення про позитивне право як штучне, державно-владне явище, на противагу природному праву як духовно-культурному феномену, що втілює загальнолюдські цінності, які є водночас смисловими характеристиками права, що існує в розмаїтті національних форм; закони диференціюються на справедливі, тобто правові, та*

неправові, несправедливі, які порушують права людей та народу – роздиференціація здійснюється за ціннісною основою. Розвивається також ідея, що *справедливим законам має бути підкорена державна влада та всі правовідносини, тобто розробляється ідея верховенства права.*

У тогочасній російській ідеології ідея невідчужуваних природних прав людини, природної рівності людей, що є основою природного права, не розглядалася, а якщо й розглядалася, то визнавалася практично утопічною; до ціннісної основи легізму: самодержавної волі, її авторитету, закону, законності, порядку додається спільна вигода, що ототожнена з корисністю для блага держави тощо. Легістська доктрина, виплекана самодержавством, була запозичена більшовицькою владою після перевороту в жовтні 1917 року.

13. Правове реформування, яке переживає сучасна Україна, що зведено в основному до інституційних та законодавчих змін, не дало відчутного ефекту – зміна облич не зумовила нової якості мислення. А це означає, що необхідні *глибинні зміни стереотипів мислення, кодів мислення, що зумовить, у свою чергу, зміну стереотипів та кодів поведінки.* Треба змінювати ідеологію і свідомість суб'єктів права та правників. Тобто треба, справді, формувати новий сучасний світогляд, справді, *правове, а не просто законницьке, мислення*, якого поки що у країні дуже небагато. Законницька парадигма мислення, яка розглядала право як суто політичне емпіричне явище, позбавлене ціннісного виміру тощо, не здатна бути тим підґрунтям, на засадах якого можливий гуманістичний правовий розвиток.

14. Право і права людини є формою буття європейської ідентичності, яка є не субстанцією, а *режимом співіснування.* Нині інститутами європейської ідентичності є представницька демократія, права людини, ринкова економіка, національний суверенітет, свобода совісті тощо. Українцям для ідентифікації як європейського народу необхідно подолати остаточно легістські принципи та цінності, оскільки вони не відповідають європейській правовій ідентичності, європейським стандартам права, правовим цінностям і принципам, які є

юснатуралістичними, бо ця традиція у правовому розвитку Європи має понад двохтисячолітню з половиною історію.

Нині проблема співвідношення права та закону в Україні є, в кінцевому підсумку, проблемою зміни правових доктрин, основних типів праворозуміння – законницького (легістського) і юридичного, природно-правового. Людина, її невідчужувані права та свободи мають реально стати найбільшими цінностями в Україні, вони мають вивищитися над державою і законом, які повинні бути їх наслідком. Українським правникам необхідно інтенсивніше створювати демократичний образ держави, а громадянському суспільству необхідно інтенсивніше боротися за подолання монополії держави в усіх сферах життя, а особливо у правовій сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авер'янов В. Людиноцентристська ідеологія як основа реформування українського адміністративного права в умовах інтеграційного процесу. *Держава і регіони. Серія Право*. 2010. Вип. 2. С. 87- 92.
2. Авер'янов В. Б. Реформування українського адміністративного права : необхідність оновлення науково-теоретичних засад. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених*. Ч. 1. Сімферополь, 2005. С. 24-30.
3. Авер'янов В. Б. Українське адміністративне право на етапі реформування: питання нової доктрини. *Українське право*. 2005. № 1. С. 267-270.
4. Авер'янов В. Б. Проблеми формування нової доктрини адміністративного права. *Адміністративне право в контексті європейського вибору України* : зб. наук. праць. Київ : Міленіум, 2004. С. 5-9.
5. Авер'янов В. Б. Принцип верховенства права в новій адміністративно-правовій доктрині. *Часопис Київського ун-ту права*. 2006. № 1. С. 3-8.
6. Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають / пер. з англ. О. Дем'янчука. 2-ге вид., випр. Київ: Наш формат, 2017. 440 с.
7. Алексі Р. Існування прав людини. *Право України*. 2011. № 8. С. 121-130.
8. Алексі Р. Дуальна природа права. *Проблеми філософії права*. Том VIII-IX. 2010-2011. Київ-Чернівці: Чернівецький нац. ун-тет імені Юрія Федьковича. 2012. С.19-30.
9. Аллан Т. Р. С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права / пер. з англ. Р. Семкова. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 385 с.
10. Аліас С. І. Проблеми праворозуміння в основних школах права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2003. 20 с.
11. Альчук М. П. Філософія права Богдана Кістяківського. Львів : Вид. Центр ЛНУ ім. І. Франка, 2010. 300 с.

12. Арістотель. Політика. Київ : Основи. 239 с.
13. Атоян О. М. Селянська правосвідомість в історико-правовій реальності 1917–1921 років (на прикладі повстанського руху на чолі з Нестором Махном) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2008. 40 с.
14. Багрій Т. Проблема співвідношення принципу верховенства права та принципу законності: доктринальний аспект. *Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)* : Статті учасників Міжнародного «круглого столу» (м. Львів, 3-5 грудня 2010 року). Львів : Галицький друкар, 2010. С. 31-38.
15. Багрій Т. Змістовно-сміслові характеристики верховенства права. *Наукові записки НАВС*. Київ. 2011. №4. С. 38–47.
16. Багрій В. Впровадження правової реформи в Україні. Етап перший: формування ідеології правової реформи. Київ, 2013. 100 с.
17. Байтін Н. Сутність права (Сучасне нормативне праворозуміння на межі двох століть. 2001. с.19-21
18. Бандура О. О. Основні цінності права як система. *Право України*. 2008. № 5. С. 14-18.
19. Бачинін В. А. Філософія права. Харків : Фоліо, 1999. 468 с.
20. Безуса Ю. О. Деякі особливості систематизації підзаконних нормативно-правових актів у позитивному праві України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. № 1. С. 3-8.
21. Беляневич О. А. Про застосування практики Європейського суду з прав людини. *Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Сер.: Юридичні науки*. 2009. № 81. С. 32-38.
22. Бедрій М. Народ і право: взаємообумовленість і взаємозв'язки. *Публічне право*. 2013. № 2 (10). С. 281-284.
23. Бердяєв // *Юридична енциклопедія* : [у 6 т.] / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 1 : А - Г. - С. 222.

24. Бервено С., Романченко О. Співвідношення права і моралі в регулюванні суспільних відносин на сучасному етапі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2017. Вип. 23. С. 12-14.

25. Бікс Бр. Теорія природного права. Філософія права / переклад з англ. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи». 2007. С. 20 - 36.

26. Білас Ю. Ю. Європейські стандарти прав людини в контексті правозастосування в сучасній Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ. 2011. 208 с.

27. Биков О. М. Організаційно-правові гарантії забезпечення прав та свобод національних меншин в Україні: досвід 90-х рр. XX - початку XXI ст. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. 2019. № 30. С. 4-7.

28. Биков О., Жаровська І. Проблеми впливу на особу глобалізаційних проявів сучасної правової реальності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2018. Вип. 52(1). С. 17-20. URL : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2018_52\(1\)_5](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2018_52(1)_5) (дата звернення: 03.10.2023).

29. Биков О. М. Права та свободи людини і правозахисна діяльність як важливий напрям конституційно-правових досліджень. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 2. С. 358-359. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2018_2_73 (дата звернення: 03.10.2023).

30. Блажівська Н. Вплив рішень Європейського суду з прав людини на нормотворчу та правозастосовну практику національних органів. *Particularitatile adaptarii legislatiei republicii Moldova si Ucrainei la legislatia uniunii Europene* : Conferinta internationala stintifico-practica (23-24 martie 2018, Chisinau. Republica Moldova). Chisinau : Iulian, 2018. P. 320-324.

31. Бойко Л. М. Деякі системоутворюючі домінанти українського правового менталітету. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць. Одеса : Юрид. літ., 2007. Вип. 36. С. 304-307.

32. Бондар Ю. М. Конституція Пилипа Орлика : здобутки і уроки / *Конституція – основа державного і суспільного устрою України : матеріали 111 міжвуз. чит. «До 300 річчя Конституції Пилипа Орлика»*. Київ, 2011. С. 7-9.

33. Бондар Ю., Мурашин О. та ін. Контамінація раціонального та ірраціонального в методології правознавства : монографія. Київ : Вид-во Європейського ун-ту. 2013. 262 с.

34. Бордун Н. І. Витоки та утвердження прав людини в контексті природно-правової та позитивістської традицій. *Європейські перспективи: Науково-практичний журнал*. 2012. № 5. С. 149-154.

35. Бордун-Комар Н. І. Захист прав людини в Україні в контексті основних типів праворозуміння : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2021. 247 с.

36. Бордун-Комар Н. І. Принцип верховенства права як метод ефективного судового захисту прав людини в Україні. *Sciences of Europe*. 2020. Vol. 2. № 61. Рр. 32-34.

37. Братасюк В. М. Право як вираження інтелектуальної традиції епохи (на матеріалах романо-германської правової сім'ї) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2005. 208 с.

38. Братасюк В. М. Правосуб'єктність індивіда в легістській доктрині. *Держава та регіони. Науково-виробничий журнал. Серія: Право*. 2018. № 3 (61). С. 196-200.

39. Братасюк В. М. Реформування правової системи України в контексті європейських інтеграційних процесів: специфіка прояву інтелектуальної традиції. Розвиток вітчизняних правових інститутів в умовах демократичних процесів : монографія / В. Гвоздецький, О. Мурашин, О. Дульський, С. Благовісний, Е. Писарева, О. Чернецька та ін. ; за заг. ред. М. Патеї-Братасюк. Київ, 2010. С. 44-66.

40. Братасюк В. М. Європейські стандарти права як засади захисту прав людини в сучасній Україні. *Pravna veda a prax: vyzvy modernych europskych integracnych procesov : zbornik prispevkov z medzinarodnej vedeckej konferencie*

(27-28 Novembra 2015 r., Bratislava, Slovenska republika). Bratislava, 2015. S. 234-237.

41. Братасюк М. Г., Росоляк О. Б. Принципи та норми права в контексті самовизначення людини-особистості як суб'єкта права. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 2. Тернопіль : ТНЕУ. С. 5-11.

42. Братасюк М., Росоляк О. Правова нормотворчість: проблема якісного виміру. *Науковий вісник ТНЕУ. Актуальні проблеми правознавства. Серія «Право»*. 2019. №2 (18). С. 5-13.

43. Братасюк М., Градова В. Принцип пропорційності як засадничий принцип законодавчої діяльності. *Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення* : матеріали Міжнародної конференції (29-30 березня 2019 р., м. Дніпро). Дніпро : Дніпровський гуманітарний університет. 2019. С. 190-193.

44. Братасюк М. Г. Сміслова залежність від минулого як соціокультурна проблема. *Духовність. Культура. Глобалізація* : матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Львів, 28 жовтня 2019 р.). Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка. С.24-28.

45. Братасюк М. Г. Природно-правова парадигма як концептуальна основа сучасного правового розвитку. *Доктринальні засади розвитку держави і права: національні та міжнародні тенденції* : монографія / заг. ред. проф. Ю. Бошицького. Київський ун-т права. Київ : Видавництво Ліра-К, 2014. 440 с.

46. Братасюк М. Г. Співвідношення принципів та норм права крізь призму форм раціональності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 1. URL : www.pap.in.ua (дата звернення: 03.10.2023).

47. Брюггер В. Відображення людини у концепції прав людини. *Людина і політика*. 2003. № 1. С. 54-69.

48. Бурлай Є. Дуалізм «природного» та «позитивного» в праві як філософсько-правова проблема. *Проблеми філософії права*. Т. 1. Київ-Чернівці : Рута. 2003. С. 61-65.

49. Бутенко С. Розвиток концепту «власність»: філософсько-психологічний аспект. *Юридична психологія*. 2017. № 1 (20). С. 48-58.

50. Бринцев В. Д. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади : монографія. Харків, 2010. 464 с.

51. Буткевич В. Якість закону і питання ефективності застосування рішень Європейського суду з прав людини судами України. *Право України*. 2011. № 7. С. 48-63.

52. Вакарюк Л. Норми права та правовий режим: співвідношення понять. *Підприємництво, господарство та право*. 2017. № 1. С. 11-15.

53. Ванджурак Р. Сократ і українська юриспруденція: передумови, теперішній вплив і майбутнє. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2021. № 1 (21). С. 47-54.

54. Веклич В. О. Норми права та норми моралі за сучасних умов: потенціал для розвитку або деградації. *Публічне та приватне право*. 2019. № 5. Т. 1. С. 16-21.

55. Верховенство права: традиція доктрини і потенціал практики : монографія / М. Г. Патей-Братасюк, В. Д. Гвоздецький, О. Г. Мурашин та ін. ; за заг. ред. М. Г. Патей-Братасюк. Київ : Видавництво Європейського університету, 2010. 536 с.

56. Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка [та ін.]. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2008. 344 с.

57. Винайдення традиції / за заг. ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера ; пер. з англ. М. Климчука. 2-ге вид., випр. Київ : Ніка-Центр, 2010. С. 29-34.

58. Винарчик О. П. Злочин, покарання та судочинство за «Руською Правдою». *Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення* : міжнародна науково-практична конференція (29-30 березня 2019 р., м. Дніпро). Дніпро : Дніпрівський гуманітарний університет. 2019. С.11-15.

59. Вишинський А. Я. Основні завдання науки радянського соціалістичного права. Питання теорії держави та права. 1949. 419 с.
60. Волдрен Дж. Право власності. Філософія права / переклад з англ. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2007. С. 782- 801.
61. Волинка К. Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2000. 16 с.
62. Вовк Д. Правова традиція: підходи до розуміння. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2012. Вип. 23. С. 3-15.
63. Володимир Мономах. Твори / Літопис Руський. Київ : Дніпро, 1989. С. 454–464.
64. Воронова І. В. Правові закони як регулятивна цінність громадянського суспільства. *Форум права*. 2011. № 4. С. 101–106.
65. Впровадження європейських стандартів у процес підготовки суддів. URL : <http://nsj.gov.ua/ua/news/spivrobotniststvo-zadlya-vprovadjennya-visokih-standartiv/> (дата звернення: 03.10.2023).
66. Вступ до теорії правових систем : монографія / Н. Оніщенко та ін.; за заг. ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : Юридична думка, 2006. 432 с.
67. Гаск Ф. А. Право, законодавство і свобода. Нове визначення ліберальних принципів справедливості і політичної економії. Київ : «Аквілон-Прес», 2000. Т. I-III. 448 с.
68. Гаудер П. Верховенство права в реальному світі / пер. з англ. Д. Вовк, В. Гончаров, К. Горобець та ін. ; кер. проекту Д. Лученко ; наук. ред. Д. Вовк. Харків : Право, 2018. 392 с.
69. Гегель Г.-В.-Ф. Основи філософії права або Природне право і державознавство. Київ : Юніверс, 2000. 336 с.
70. Гіда Є. О. Загальнолюдські стандарти прав людини і забезпечення їх реалізації в діяльності міліції : автореф. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2000. 20 с.

71. Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / пер. з англ. Н. П. Поліщук. Київ : Альтерпрес, 2004. С. 32.
72. Гізель І. Мир з Богом чоловіку. Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1669. 430 с.
73. Гнатюк М. Д. Правозастосування і його місце в процесі реалізації права : автореф. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2007. 19 с.
74. Гоббс Т. Левіафан / пер. з англ. Київ : Дух і літера, 2000. 600 с.
75. Головатий С. Тріада європейських цінностей – верховенство права, демократія, права людини – як основа українського конституційного ладу (частина третя: права людини). *Право України*. 2015. № 1. С.13-93.
76. Головатий С. П. Верховенство права : ідея, доктрина, принцип : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2009. 44 с.
77. Головатий С. Верховенство права : монографія : у 3-х книгах. Київ : Фенікс, 2006. Кн. 1 : Від ідеї до доктрини. С. 61-624.
78. Головатий С. П. Верховенство права : монографія : у 3-х книгах. Київ : Фенікс, 2006. Кн. 2 : Від доктрини – до принципу. С. 625-1276.
79. Головатий С. Про людські права : лекції. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 760 с.
80. Головатий С. Верховенство права, або ж правовладдя: вкотре про доктринальні манівці вітчизняної науки. *Право України*. 2010. № 5. С. 64-75.
81. Головатий С. П. «Верховенство закону» versus «верховенство права» : філологічна помилка, професійна недбалість чи науковий догматизм? *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 2 (33) – 3(34). С. 96-113.
82. Горобець К. Принципи права й авторитетність. *Право України*. 2017. № 7. С. 9-19.
83. Горський В. Нариси з історії філософської культури Київської Русі. Київ : Наукова думка, 1993. 163 с.
84. Градова В. Г. Ідея верховенства права в українській правовій традиції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2013. 251 с.

<https://mydisser.com/en/catalog/view/6/825/13423.html> (дата звернення: 03.10.2023).

85. Грищенко А. В. Правовий закон: питання теорії та практики в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2002. 18 с.

86. Гришук О. В., Добош З. А. Конвергенція справедливості і права: філософсько-правовий аспект : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2013. 272 с.

87. Гришук О. В. Людська гідність в праві : філософський аспект : автореф. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12. Харків, 2008. 38 с.

88. Гришук О. Природне право як форма об'єктивації цінності людини. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2006. Вип. 43. С. 3-8.

89. Гордієнко Д. Принцип верховенства права в українському законодавстві. *Роль практики Європейського суду з прав людини у стредженні принципу верховенства права* : матеріали круглого столу / за ред. І. Г. Оборотова. Миколаїв, 2016. С. 18-22.

90. Гуго Гроцій : Вікіпедія. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Гуго_Гроцій (дата звернення: 03.10.2023).

91. Грошевий Ю., Копиленко О., Цвік М. Системний аналіз європейських стандартів щодо захисту прав людини: доктринальні підходи та судова практика. *Право України*. 2006. № 7. С. 24-28.

92. Грушевський М. Історія України-Руси : у 2-х т. Київ : Наукова думка, 1994. Т. 5 : Суспільно-політичний та церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV- XVII віків. 704 с.

93. Грушевський М. Історія України-Руси : в 6-ти т. Київ : Наукова думка. 1993. Т. 3. 503 с.

94. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть? Київ : Знання України, 1991. С. 116-121.

95. Гудима Д. Права людини: антрополого-методологічні підходи до їх дослідження. *Вісн. акад. правових наук України*. 2009. № 1 (56). С. 40-47.

96. Гудима Д. Антропологічні сюжети у практиці Страсбурзького суду (на прикладі захисту прав «квірів»). *Юридичний журнал*. 2011. № 7. С. 33-82.

97. Гуйван П. Д. Правова визначеність як складова частина принципу верховенства права. *Альманах міжнародного права*. Вип. 17. 2017. С. 11-21.

98. Гоцуляк Ю. В. Метафізичне праворозуміння та його вплив на формування уявлень про правопорядок. *Журнал східноєвропейського права*. 2021. № 91. С. 14-23. URL : http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2021/08/hotsuliak_mikhailina_zverkhovska-91.pdf (дата звернення: 03.10.2023).

99. Гоцуляк Ю. В. Природа як осередок розгортання правового змісту у суспільних відносинах: онтологічно-правовий контекст. *Журнал східноєвропейського права*. 2021. № 94. С. 16-21. URL : http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2021/11/hotsuliak_mikhailina_94.pdf (дата звернення: 03.10.2023).

100. Гоцуляк Ю. В. Верховенство конституції як фундаментальний принцип правопорядку у нормативістській правовій доктрині. *Вісник ЛТЕУ. Юридичні науки*. 2022. № 11(22). С. 29-34. URL : <http://journals-lute.lviv.ua/index.php/visnyk-law/article/view/1135> (дата звернення: 03.10.2023).

101. Дайсі А. Вступ до вчення про право конституції Англії. Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. Київ : Книги для бізнесу, 2008. С. 511-528.

102. Дворкін Р. Серйозний погляд на права. Київ : Основи. 2000. 519 с.

103. Декларація незалежності США. Конституція США (17 вересня 1787 року). Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. Київ, 1998. Т. 2. С. 60-71.

104. Дехтярьов О., Олійник О. Юридична природа та значення норм права. *Право та державне управління*. 2018. Вип. 4. С.11-15.

105. Дідич Т. О. Фактори правоутворення: до питання методології пізнання. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. № 5. С. 56-62. URL :

https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2022/01/VJHR_5_2021-Last.pdf (дата звернення: 03.10.2023).

106. Дідич Т. О. Місце громадянського суспільства в механізмі сучасного правоутворення. *Науковий вісник УжНУ. Серія Право*. 2021. № 67. С. 67-74. URL : <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/issue/view/14875> (дата звернення: 03.10.2023).

107. Didych T. Judicial Law-making and Its Regulation in Independent Ukraine: Its History and Development. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2021. Vol. 3 (11). P. 81-100. URL : <https://ajee-journal.com/judicial-law-making-and-its-regulation-in-independent-ukraine-its-history-and-development> (дата звернення: 03.10.2023).

108. Юридичне гарантування основоположних прав людини в Україні: можливості удосконалення. *Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)* : статті учасників Міжнародного «круглого столу» (м. Львів, 9-10 грудня 2011 року). Львів : Галицький друкар, 2011. С. 154-168.

109. Договір про Європейський Союз. URL : http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_029 (дата звернення: 03.10.2023).

110. Дністрянський С. Загальна наука права і політики. Прага : Накладом Укр. Вільного ун-ту, 1923. Т. 1. 397 с.

111. Дністрянський С. Нова держава. Відень-Прага-Львів : Український Скиталець, 1923. 29 с.

112. Дмитрієнко Ю. М. Чому українська правова свідомість – українська? *Держава і право*. Київ, 2009. Вип. 44. С. 699-707.

113. Добровольська Г. О. Роль профспілок у процесі становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні. *Вісн. Акад. праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2007. № 5 (42). С. 113-120.

114. Довга Л. Соціальна утопія Інокентія Гізеля. *Україна XVII століття. Суспільство. Філософія. Культура*. Київ : Критика, 2005. С. 227-266.

115. Донеллі Дж. Права людини у міжнародній політиці [пер. з англійської Т. Завалія]. Львів: Кальварія, 2004. 280 с.

116. Донцов Д. Дух нашої давнини. Дрогобич : Відродження, 1991. 341 с.

117. Дорошенко Д. Нариси історії України : в 2-т. ; вид. 2. Мюнхен, 1992. 349 с.

118. Драгоманов М. Проект Статуту спілки «Вільний Союз». *Антологія лібералізму. Політико-правничі вчення та верховенство права*. Київ : Книги для бізнесу, 2008. С. 896-988.

119. Дудоров О. О., Мазур М. В. Реалізація принципу верховенства права у випадках застосування закону про кримінальну відповідальність: постановка проблеми, міжнародний і зарубіжний досвід. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 5. 2017. С. 130-141.

120. Дудченко В. В. Традиція правового розвитку: плюралізм правових вчень : монографія. Одеса : Юрид. л-ра, 2006. 304 с.

121. Шахай А., Якубовски М. Філософія політики. Харків : В-о гуманітарний центр, 2011. 234 с.

122. Євтошук Ю. О. Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права : автореф. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2015. 19 с.

123. Елі Дж. Г. З'ясування основних вартостей. Філософія права. / переклад з англ. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи». 2007. С. 205- 225.

124. Єльнікова М. О. Сучасні концепції розуміння прав і свобод людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2014. Вип. 28 (1). С. 72–76. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2014_28%281%29_20 (дата звернення: 03.10.2023).

125. Єльнікова М. О. Удосконалення механізму реалізації та захисту прав людини в Україні. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 129. С. 75-86.

126. Івашев Є. В. Взаємодія антропології та аксіології права як чинник розвитку теорії прав людини : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2013. 237 с.

127. Ізборник 1073 року. Історія філософії України / упор. : М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко, І. В. Бичко, С. В. Бондар, Д. П. Кирик, О. В. Логвиненко та ін. Хрестоматія. Київ : Либідь, 1993. С. 43-44.

128. Рудольф фон ІЄРІНГ: «З тієї хвилини, коли право відмовиться від готовності до боротьби, воно повинне відмовитися від самого себе». *Закон і бізнес*. URL : <https://zib.com.ua/ua/1397.html> (дата звернення: 03.10.2023).

129. Іларіон Митрополит. Слово про закон і благодать. Історія української філософії. Хрестоматія / упор. М. Кашуба. Львів : Вид. Центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. С. 10-24.

130. Іліопол І. М. Практика застосування положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і рішень Європейського суду з прав людини місцевими та апеляційними судами України. *Практика ЄСПЛ з питань цивільного процесуального права* : матеріали круглого столу. Одеса, 2016. С. 65-68.

131. Івашев Є. Антропологія як підґрунтя аксіології права: людські потреби – інтереси – цінності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 61. С. 298-305.

132. Ільков О. Рішення Верховного Суду України: верховенство права чи політична доцільність? *Вибори та демократія*. 2004. № 2. С. 33-36.

133. Історія русів. Київ : Центр навчальної літератури. 2019. 320 с.

134. Іщенко Л. В. Практична реалізація в Україні партнерської взаємодії поліції та громади як важливого принципу реформування правоохоронної системи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 2. С. 218-223.

135. Жильнікова Н. Реалізація прав людини та громадянина в контексті принципу верховенства права. *Актуальна юриспруденція* : науково-практична Інтернет-конференція (4 листопада 2011 р.). URL : <http://legalactivity.com.ua> (дата звернення: 03.10.2023).

136. Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. Київ : Парламентське видавництво, 1999. 248 с.

137. Загурський О. Б. Забезпечення доступного і справедливого

судочинства як пріоритет кримінально-процесуальної політики України. *Публічне право*. 2011. № 3. С. 176-182.

138. Загальна теорія держави і права: Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право. 2009. 584 с.

139. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.

140. Загальна теорія держави та права / відпов. ред. О. В. Зайчук ; наук. ред. Н. О. Оніщенко. Київ : Юрком Інтер. 2008. 400 с.

141. Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України від 18 березня 2004 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 29. ст. 367.

142. Заморська Л. І. Правова нормативність як основа механізму дії права : монографія. Одеса : Фенікс. 2013. 304 с.

143. Зварич Р. В., Короед С. О. Формування сучасної концепції державотворення на основі національно-етнічних чинників в історії держави та права. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. № 1. С. 8-14.

144. Захарченко П. П. Історія українського права : навч. посіб. Київ : ВД «Освіта України», 2019. 436 с.

145. Зінченко Ю. О. Історія становлення принципу пропорційності. *Держава і право. Юридичні та політичні науки*. 2009. Вип. 46. С. 83-89.

146. Карнієнко В. Правові основи громадянського суспільства сучасної України (інституційний аспект) : автореф. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. 19 с.

147. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія. Харків : Право, 2008. 288 с.

148. Кампо В. Судова доктрина верховенства права: український досвід в європейському контексті. *Юридичний журнал*. 2008. № 10. URL : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3043> (дата звернення: 03.10.2023).

149. Кампо В. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та Конституційний Суд України (окремі аспекти міжнародно-конформного тлумачення Конституції України). *Право України*. 2010. № 10. С. 186-198.

149. Кант І. Критика чистого розуму. Київ : Юніверс. 2000. 504 с.

150. Капліна О. Правові стандарти Європейського суду з прав людини. *Вісник прокуратури*. 2007. № 8 (74). С. 65-71.

151. Карась А. Ф. Філософія громадянського суспільства як інтерпретація свободи і соціальності : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03. Львів, 2005. 42 с.

152. Карнаух Б. Взаємодія моралі та права у світлі проблеми екзистенції природного права. *Філософські обрії*. 2008. № 19. С. 250-260.

153. Кашуба М. Етика в Києво-Могилянській академії. Пам'ятники етичної думки в Україні XVII – першої половини XIII ст. Київ, 1987. С. 12-49.

154. Кашуба М. В. Проблема людини в українській філософії XVI-XVIII ст. / М. В. Кашуба, І. С. Захара, В. І. Любашенко та ін. Львів: Логос, 1998. 238 с.

155. Кельзен Г. Чисте Правознавство : з додатком: Проблема справедливості / пер. з нім. О. Мокровольського. К: Юніверс, 2004. 496 с. URL : <https://sci-book.com/prava-derjavi-teoriya/chiste-pravoznavstvo-dodatkom-problema.html> (дата звернення: 03.10.2023).

156. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави та права : підручник. Київ : Кондор. 2005. 609 с.

157. Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку : автореф. дис.. ... доктор. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2013. 35 с.

158. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права: методологічні проблеми розвитку та системний аналіз : монографія. Тернопіль : Терно-граф, 2007. 152 с.

159. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.). Історико-правове дослідження. Львів : ПАІС, 2008. 406 с.

160. Ковальський В. Феномен правової ментальності: сутність та закономірності. *Юридична Україна*. 2010. № 4. С. 23-26.
161. . Кресіна І. О. Нація. Юридична енциклопедія : в 6-ти т. / ред. кол. : Ю. С. Шемчушенко та ін. Т. 4.: Н-П. Київ: Укр. енцикл., 2002. 720 с.
162. Колодій А. М. Права людини і громадянина в Україні. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 325 с.
163. Котонюк В. О. Теорія права. Київ : Вентурі, 1996. 208 с.
164. Козловський А. Логіко-гносеологічні засади правової норми. *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 4. С. 98-109.
165. Кибал В. Проблема реалізації принципу верховенства права в банківській системі України. Верховенство права: традиція доктрини та потенціал практики / за заг ред. М. Г. Патей-Братасюк. Київ : Вид-во Європейського ун-ту, 2010. С. 468-492.
166. Кириченко Т. Методологія цивільно-правового дослідження сімейних правовідносин. *Форум права*. 2013. № 1. С. 397-401.
167. Кістяківський Б. Вибране. Київ : Абрис, 1996. 512 с.
168. Кистяковскій Б. О. Кризисъ юриспруденції и диллетантизмъ въ філософії / *Юридическій Вестникъ*. 1914. Кн. VI. С. 75.
169. Кістяківський Б. Держава правова та соціалістична. Київ: Абрис, 1996. 512 с.
170. Кістяківський Б. Соціальні науки і право. Антологія лібералізму. Політико-правові вчення та верховенство права. Київ, 2008. 992 с.
171. Bakirov V. Bohdan Kistyakivsky and Sociology. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series «Sociological Studies of Contemporary Society: Methodology, Theory, methods»*. 2021. № 46. Pp. 7-18. URL : <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2021-46-01> (дата звернення: 03.10.2023).
172. Кирик Д. Петро Лодій: життя, діяльність і вчення. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2006. 124 с.
173. Козачинський М. Цивільна політика. *Політологічні читання*. 1993. № 3. С. 90-107.

174. Козюбра М. І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. *Наукові записки НаУКМА: Юридичні науки*. Т. 64. 2007. С. 3-9.

175. Козюбра М. І. Верховенство права і Україна. *Право України*. 2012. № 1-2. С. 30-63. URL : <http://cau.in.ua/ua/activities/analytics/id/kozjubra-m.i.-verhovenstvo-prava-i-ukrajina-632/> (дата звернення: 03.10.2023).

176. Козюбра М. І. Правовий закон: проблема критеріїв. *Вісник Академії правових наук України*. № 2-3 (33-34). Харків : Право, 2003. С. 83-96.

177. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. *Право України*. № 4, Київ, 2010. URL : [content-pravoukr-2010-4-pravoukr_2010_4-1.pdf](#) (дата звернення: 03.10.2023).

178. Козюбра М. Принцип верховенства права та вітчизняна теорія і практика. *Українське право*. 2006. № 1 (19). С. 15-24.

179. Кожан В. В. Особисті права та свободи людини: загальнотеоретичне дослідження : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2016. 229 с. URL : https://lpnu.ua/sites/default/files/dissertation/2016/3679/dysertaciya_na_zdobuttya_naukovogo_stupenya_kandydata_nauk_kozhana_v.v.pdf (дата звернення: 03.10.2023).

180. Коваленко І. Інтегративне праворозуміння в контексті феноменологічного осягнення права. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2015. № 2 (25). С. 129-140.

181. Коліушко І. Б. Проблеми правового забезпечення адміністративної реформи. *Адміністративна реформа в Україні: шлях до Європейської інтеграції*. Київ, 2003. С. 59-63.

182. Колесніченко В. В. Принципи права Європейського Союзу: загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2010. 22 с.

183. Конвенція про захист прав та основних свобод людини (ETS №5) із поправками, внесеними відповідно до положень Протоколу № 11. *Збірка договорів Ради Європи. Українська версія*. Київ : Парлам. вид-во, 2000.

184. Кониський Г. Моральна філософія, або Етика. Пам'ятники етичної думки в Україні XVII – першої половини XVIII ст. Київ : Наукова думка, 1987. С. 112-141.

185. Конституція України : офіційний текст. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. ст. 141. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254/96-вр> (дата звернення: 03.10.2023).

186. Корольова В.В. Сутність правового закону крізь призму принципу верховенства права. Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку: тези доповідей IV Міжнародної конференції (7 грудня 2022 р., м. Київ). - Київ: Університет "КРОК", 2022. - <https://conf.krok.edu.ua/SRE/SRE-2022/paper/view/135>.

187. Корольова В. В., Макас Л. О. Правове забезпечення гарантій захисту прав і свобод дитини: міжнародні та національні аспекти. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2018. Вип. 31. С. 55-61.

188. . Корольова В.В., Шубіна І.А. Окремі аспекти забезпечення права людини на здоров'я в умовах збройних конфліктів. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. Вип. 35. 2019. С. 27-37.

189. Корнієнко В. В. Загальне та особливе у природно-правовому мисленні. *Форум права*. 2008. № 2. С. 256-260. URL: <http://www.nbuu.ua> (дата звернення: 03.10.2023).

190. Косович В. Особливості застосування нормативно-правових актів з техніко-юридичними недоліками. *Публічне право*. 2016. № 3 (23). С. 200-208.

191. Костенко О. М. Права людини у світлі «натуралістичної юриспруденції». *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 11-12 (85-86). С. 255-258.

192. Костомаров М. Книга буття Українського народу. Історія філософії України. Хрестоматія / упорядники : М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К.

Бичко, І. В. Бичко, С. В. Бондар, Д. П. Кирик та ін. Київ: Либідь, 1994. С. 316-317.

193. Костицький М. В., Тимченко І. А. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції : вибрані наукові праці / відп. ред. Н. В. Кушакова-Костицька. Чернівці : Рута, 2008. С. 85-89.

194. Костицький М. Про позитивізм як методологію юриспруденції. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 2. С. 4-9.

195. Костицький М. В., Кушакова-Костицька Н. Цілісність і єдність в онтології законів буття та соціуму. Філософські та методологічні проблеми права. 2021. № 1 (21). С. 8-22.

196. Костицький М. В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції : вибр. наук. праці. Чернівці : Рута, 2009. 576 с.

197. Кравченко А. Антропологічний принцип у філософії права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Харків, 2008. 216 с.

198. Кравчук І. Адаптація права України до права Європейського Союзу: цілі, етапи, пріоритети. *Право України*. 2004. №10. С. 132-136.

199. Кравчук М. В. Загальна теорія держави і права. Тернопіль, 2010. 383с.

200. Кравець В. М. Співвідношення природного і позитивного права в сучасному філософсько-правовому дискурсі. *Науковий вісник ДДУВС*. 2008. №4. С. 41-49.

201. Кучинська О. П., Іванов М. С. Загальнотеоретичне та праксеологічне розуміння прав людини. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 1. С. 142-148.

202. Кузьминець О., Калиновський В., Дігтяр П. Історія держави та права України : навчальний посібник / за заг. ред. Ю. Кондратьєва. Київ: Вид-во «Україна», 2000. 429 с.

203. Кучук А. М. Принципи права: еkleктизм вітчизняної юридичної парадигми. *Актуальні питання юриспруденції: теоретичні та практичні*

виміри : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (25-26 квітня 2018 року, м. Суми). Суми, 2018. С. 244-246.

204. Кудря І. Політична теорія легізму. *Вчені записки ТНУ імені В. Вернадського. Серія: Філософія*. 2020. № 2. Т. 31 (70). С. 26–29.

204. Легін Л. М. Принципи законодавчого процесу. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2011. Вип. 1. С. 72-82.

205. Лазовські А. Верховенство права Європейського Союзу: юридична авантюра, що окупилася. *Право України*. 2019. № 6. С. 35-52.

206. Левкулич В. Морально-етичний та правовий зміст категорії «рівність». *Мультиверсум. Філософський альманах*. Київ : Центр духовної культури. 2004. № 39. С. 116–130.

207. Легін Л. Принципи законодавчого процесу. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2011. Вип. 1. С. 72–82.

208. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII століття. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. 472 с.

209. Лихолат І. Раціональне та позараціональне в праві (на матеріалах законотворчості) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 2.00.12. Київ, 2001. 19 с.

210. Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу (Феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу). Львів : Світ, 2009. 87 с.

211. Лозинська І. В. Правовий закон і стандарти правотворчості правової держави. URL : <http://vuzlib.com/content/view/2419/112> (дата звернення: 03.10.2023).

212. Лок Дж. Два трактати про врядування. Антологія лібералізму. Політико-правові вчення та верховенство права / упорядники : С. Головатий, М. Козюбра та ін. Київ : «Книги для бізнесу». 2008. С. 327-353.

213. Луспеник Д. Верховенство права – «новий» старий принцип цивільного судочинства: співвідношення із принципом законності. *Право України*. 2017. № 8. С. 9–20.

214. Луцький А. Екзистенціалістський підхід до правової ідеології. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2015. № 2. С. 11-15.
215. Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України. Київ : В-во Інституту держави та права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. 302 с.
216. Луцький Р. П. Теоретико-правові засади формування та розвитку сучасного позитивного права : автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2017. 44 с.
217. Льошенко О. Ю. Імплементація Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини в національну правову систему України. *Право України*. 2009. № 6. С. 76-79.
218. Майданик Р.А. Пропорційність (співрозмірність) і право власності: доктрина і судова практика. *Право України*. 2016. № 1. С. 41-54.
219. Макаренко Л.О. Верховенство права як принцип природного права. URL : <http://dspace.nbuu.gov.ua> (дата звернення: 03.10.2023).
220. Макінтайр Е. Після чесноти: Дослідження з теорії моралі / пер. з англ. Київ : Дух і літера, 2002. С. 3.
221. Максимов С. І. Верховенство права: світоглядно-методологічні засади. *Вісник Національного університету «Юридична академія імені Ярослава Мудрого»*. 2016. № 4 (31). С. 27-35.
222. Максимов С. Права людини: універсальність і культурна різноманітність. *Право України*. 2010. № 2. С. 36-43.
223. Максимов С. Природно-правове мислення. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 4. С. 155-164.
224. Максимов С. Дуальність права. *Право України. Науково-практичне фахове видання*. 2010. № 4. С. 36-42.
224. Максимов С. Антропологічні основи права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 2. С. 148-155.
225. Макаренко Л. Верховенство права як принцип природного права. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 222-229.

226. Мала енциклопедія етнодержавознавства / за ред. Ю. Римаренка. Київ : Генеза, Довіра. 1996. 944 с.
227. Малишев Б. Правова реформа: поняття, ознаки, види. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 3 (березень). С. 19-23.
228. Малицький А. Радянська конституція. 2-е вид. Харків. 1925. С. 48.
229. Матат Ю. І. Право на справедливий суд: практика Європейського суду з прав людини і реалізація в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. Вип. 41. Т. 1. 2016. С. 31-36.
230. Мерник А. Теоретико-правові вчення щодо обмеження прав і свобод людини і громадянина. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 2. С. 36-38.
231. Миронова Г. Етичні засади приватно-правового регулювання у біомедичній сфері: сучасні європейські стандарти. *Право України*. 2007. № 10. С. 106-110.
232. Мир з Богом людині; за ред. І.Гізель. Київ : Наукова думка, 1991. 520 с.
233. Миронюк О. І. Теоретико-правовий аналіз механізму реформування системи права. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2013. Вип. 11. С. 77-82. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzlubp_2013_11_22 (дата звернення: 03.10.2023).
234. Миронюк О. І. Реформування системи права України: теоретичний вимір : авторефер. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів. 2015. 20 с.
235. Мірошніченко М. І., Мірошніченко В. І. Історія вчень про державу і право : навч. посіб. Київ : Атіка. 2001. 223 с.
236. Мірошніченко М., Мурашин О. Методологічна роль локальних та загальних правових традицій у формуванні правового стилю як критерію типології правових систем. *Контамінація раціонального та ірраціонального в методології правознавства* / Братасюк М., Мурашин О., Темченко В. та ін. Київ : Вид-во Європейського ун-ту. 2013. С.173-197.
237. Мірошніченко В. Право: терміно-поняття, поняття, категорія. *Право України*. 2006. № 3. С. 29-32.

238. Моїсеєнкова С. Філософсько-правовий аналіз механізму правоутворення. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 5. С. 123-127.

239. Мозоль Н. І. Роль соціальної справедливості у забезпеченні соціально-економічних прав людини і громадянина в Українській державі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2010. 18 с.

240. Момот М. О. Реалізація принципу справедливості в правотворчій діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2011. 20 с.

241. Монтеск'є Ш. Дух законів. 1955. 798 с.

242. Муравйов В. І. Гармонізація законодавства як феномен європейської інтеграції. *Український правовий часопис*. 2003. Вип. 2 (7). С. 3-9.

243. Мутусханов А. А. Становлення європейських стандартів прав людини *Трипільська цивілізація*. 2012. № 7. С. 68-72.

244. Мутусханов А. А. Європейські стандарти прав людини у правовій системі України. *Трипільська цивілізація*. 2012. № 8. С. 63-67.

245. Мушак Н. Б. Міжнародно-правові засади захисту та забезпечення прав людини в європейських міжнародних організаціях : монографія. Київ : Видавництво Ліра-К. 2013. 192 с.

246. Москвич Л. Міжнародні стандарти ефективності судової системи та їх значення під час проведення судової реформи в Україні. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 2 (15). С. 151-157.

247. Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорізька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). Київ : В-во художньої літератури «Дніпро», 1992. 287 с.

248. Наставна Г. В. Антрополого-комунікативний підхід у системі методології наукового пізнання: природа та зміст. *Право і суспільство*. 2017. № 5. С. 21-26.

249. Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу Станіслава Оріховського-Роксолана. URL : http://litopys.org.ua/old14_16/old14_08.htm#or2 (дата звернення: 24.07.2019).

250. Негодченко О. Механізм правового захисту. *Міжнародна поліцейська енциклопедія* : у 10 т. / відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. Київ : Ін Юре, 2005. Т. II. Права людини у контексті поліцейської діяльності. 1224 с.

251. Немченко С. Принцип свободи договору – головний принцип договірних відносин у цивільному праві. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 3. С. 101–103.

252. Нікітенко В. Приватна власність ... деякі міркування. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2017. Квітень. № 2 (92). С. 134–140.

253. Нижник Н. Р., Муза О. В. До питання про особливості реалізації процесуальних повноважень суддями Верховного Суду України. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2012. № 1. С. 55-59.

254. Нечипоренко А. Повстання як останній засіб захисту прав людини. *Наукові записки НаУКМА: Спеціальний випуск*. 2000. Т. 18. Ч. 1. С. 192–195.

255. Нестеренко В. Г. Вступ до філософії: онтологія людини. Київ: Абрис. 1995. 336 с.

256. Нічик В. Петро Могила в духовній історії України. Київ : Укр. центр дух. культури, 1997. 328 с.

257. Нижник А. Якість закону в контексті дотримання принципу верховенства права . *Українське право*. 2006. № 1 (19). С. 106–119.

258. Оборотов Ю. М. Традиції і новації у правовому розвитку : монографія. Одеса : Юрид. л-ра. 2001. 61 с.

259. Огородник І. В. Історія філософської думки в Україні. Київ : Вища школа, 1999. 543 с.

260. Олійник А. Ю., Гусарєв С. Д., Слюсаренко О. Л. Теорія держави і права : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 176 с.

261. Олійник У. Філософсько-правове осмислення сутності принципу верховенства права в сучасному суспільстві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 3. С. 262–265.

262. Омельчук О. та ін. Захист прав людини в контексті формування принципу верховенства права: міжнародний аспект. *Вісник НАПрН України*. 2021. Т. 28. №1. С. 32-42.

263. Онищенко Н. М. Проблеми ефективності законодавства та сучасний розвиток. *Віче*. 2007. № 12. С. 3-6.

264. Оніщенко Н. Відродження поваги до права в контексті правової свідомості та правової усвідомленості. *Віче*. 2014. № 9. С.44-45.

265. Оніщенко Н. Невідкладність завдань по забезпеченню прав, свобод і законних інтересів особи (теоретичні моделі та практика реалізації). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 2. С.17-25.

266. Оніщенко Н. М. Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи : монографія / відп. ред. академік НАН України Ю.С. Шемшученко. Київ : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. 320 с.

267. Орлик П. Вивід прав України. Історія філософії України. Хрестоматія : навч. посіб. ; упор. М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко та ін. Київ : Либідь, 1993. С.148-153.

268. Осадчук С. С. Принцип пропорційності як концептуальна засада розвитку цивільно-правових відносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 2. С. 35-39.

269. Осауленко О. І. Загальна теорія держави і права : навчальний посібник. Київ : Знання, 2006. 334 с.

270. Остин Дж. Позитивістська концепція права. Філософія права. / переклад з англ. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи». 2007. С.425- 438.

271. Павлов С. Методологія наукового пізнання правових традицій України. *Право України*. 2007. № 10. С. 17-21.

272. Павлов С. С. Про визначення традиції права України. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса : Юрид. л-ра, 2009. Вип. 45. С. 86 – 95.

273. Павлов С. С. Правові традиції України – напрями наукового дослідження *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса : Юрид. літ., 2007. Вип. 36. С. 87–91.

274. Павлусів Н. М. Філософсько-правові погляди західноукраїнських письменників кінця XIX- XX ст. : дис. ... канд. філос. наук : 12.00.12. Київ, 2011. 225 с.

275. Паліюк В. П. У яких випадках українські судді зобов'язані застосовувати Конвенцію про захист прав людини і основних свобод? Вебпортал Апеляційного суду. URL : <http://www.apcourtkiev.gov.ua> (дата звернення: 03.10.2023).

276. Палюк В. Чи можуть судді України у своїх рішеннях посилатися на рішення Європейського суду з прав людини. *Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі*. 2012. № 3. С. 233-240.

277. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монографія / відпов. ред. В. О. Бабкін. Київ : Юридична думка. 2008. 336 с.

278. Патеї-Братасюк М. Г. Антропоцентрична теорія права. Київ, 2010. 395 с.

279. Патеї-Братасюк М. Г. Етно-національне відчуження : філософсько-соціологічний аналіз : в 2-х кн. Тернопіль, 1997-1998. I кн. 114 с. II кн. 250 с.

280. Паращук Л. Філософсько-світоглядні засади творення правової норми. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 5. С. 24–27.

281. Пашуканіс Є. Б. Вибрані твори із загальної теорії права та держави. 1980. С.11-190.

282. Пашуканіс Є. Держава право при соціалізмі. Радянська держава. 1936. № 3. С. 5-8.

283. Пашуканіс Є. Положення на теоретичному правовому фронті. *Радянська держава та революція права*. 1930. № 11-12. С. 41-44.

284. Пацурківський П. С. Діалектика права і держави: необхідність зміни парадигмальних підходів. *Українське право*. 2006. № 1 (19). С. 33–38.

285. Пацурківський П., Гаврилюк Р. Алгебра верховенства права, або буттєвий устрій людського світу. *Право України*. 2017. № 3. С. 112–125.
286. Платон. Діалоги / пер. з давньогр. Київ : Основи, 1999. 395 с.
287. Пейн Т. Права людини. Львів : Літопис, 2000. 283 с.
288. Пашук Т. Ефективність юридичних засобів захисту прав людини: загальнотеоретичні проблеми дослідження. *Вісник Академії правових наук України*. 2006. № 1. С. 191-201.
289. Пашинський В. Правові гарантії конституційних прав і свобод військовослужбовців. *Право України*. 2006. № 5. С. 61-65.
290. Петінова О. Проблема цінності в філософії. *Культура народів Причорномор'я*. 2002. № 36. С. 183–188.
291. Петришин О. Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин. URL : <http://pravoznavec.com.ua/period/article/6486/%CE> (дата звернення: 03.10.2023).
292. Петриківська О. С. Філософська антропологія як методологія синтезу знань про людину : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.02. Одеса, 2007. 18 с.
293. Петрова Л. В. Фундаментальні проблеми методології права (філософсько-правовий дискурс) : монографія. Харків : Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 1998. 505 с.
294. Підопригора О., Харитонов Є. Римське право : 2-е вид. Київ: Юрінком Інтер. 2009. 528 с.
295. Пильгун Н. В., Рошук М. В. Реалізація принципу верховенства права як необхідна умова побудови правової держави. *Юридичний вісник: Повітряне і космічне право*. 2012. №4. С. 30-35.
296. Писаренко Н. Верховенство права, конвенційні гарантії справедливого суду та принципи адміністративного судочинства. *Право України*. 2019. № 4. С. 55-76.
297. Плавич В. Методологічний і філософсько-правовий аналіз становлення та розвитку ідеї права. *Юридична Україна*. 2004. С. 17-22.

298. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків : Право. 240 с.

299. Поєдинок В. Втручання в права людини в німецькій правовій доктрині. *Основні права людини: розуміння та виклики* : матеріали Міжнародної н-практ. конф. (10 грудня 2019 р.). Київ, 2019. 160 с. С.51-55.

300. Поєдинок В. Становлення національної еліти епохи Київської Русі: політологічний аспект. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Київ, 2009. Вип. 18. С. 65-74.

301. Подорожна Т. Правова реформа як форма проведення модернізації правової системи України. *Віче*. 2014. № 14 (липень). URL : <http://www.viche.info/journal/4284/> (дата звернення: 03.10.2023).

302. Повне зібрання законів Російської імперії. URL : http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата звернення: 27.03.2019).

303. Попадинець М. І. Становлення громадянського суспільства в Україні як засада реалізації права. *Актуальні проблеми правових наук в євроінтеграційному вимірі* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 14-15 грудня 2018 року). Харків : ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2018. Ч. 1. С. 11-14.

304. Попадинець М. І. Принципи права як програмно-орієнтаційні засади правозастосування. *Науково-практичний журнал «Наше право»*. № 3 ч. 1, 2012. С. 39-44.

305. Попадинець Г. О. Український світоглядно-філософський гуманізм як засада розвитку української правової культури : дис. ... канд. філос. наук : 12.00.12. К., 2008. 196 с.

306. Поученіє Лаврентія Зизанія, сказанное при погребеніи княгини Софіи Чарторийской // Криловскій А. Львовское ставропигильное братство. К., 1804. 314 с.

307. Платон. Діалоги / пер. з давньогрецької Й. Кобів, У. Головач, Д. Коваль, Т. Лучук, Ю. Мушак. Київ : «Основи», 1995. 394 с.

308. Правознавство : підручник / А. І. Берлач, Д. О. Карпенко, В. С.

Ковальський, А. М. Колодій, А. Ю. Олійник, О. О. Підпригора ; за ред. В. В. Копейчикова, А. М. Колодія. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 752 с.

309. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / редкол. П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. *Серія 1. Дослідження та реферати*. Вип. 13. Львів : Світ. 2006. 280 с.

310. Рішення КСУ у справі за конституційним поданням ВСУ щодо відповідності КУ (конституційності) положень ст. 69 ККУ, справа про призначення судом більш м'якого покарання від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v015p710-04> (дата звернення: 03.10.2023).

311. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі 3/2011. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 240 с.

312. Прецедентна практика Європейського Суду з прав людини як джерело права України. URL : http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=526:130513-09&catid=67:2-0513&Itemid=83&lang=ru (дата звернення: 03.10.2023).

313. Пресіч Н. М. Застосування практики ЄС з прав людини як шлях до ефективного захисту прав людини в Україні. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Юридичні науки»*. 2013. № 2(5). С. 102-106.

314. Приймак А. М. Принцип правової визначеності: поняття та окремі аспекти. *Наук. записки нац. ун-ту «КМА»*. 2010. Т. 103. Юридичні науки. С. 53-55.

315. Принцип правової визначеності. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / відпов. ред. О. В. Петришин та ін. 2017. Т. 3. Загальна теорія права. С. 616.

316. Принцип верховенства права має нерозривно пов'язуватись із основними невідчужуваними правами людини, в яких матеріалізується ідея

справедливості. Інтерв'ю з М. Козюброю. *Верховенство права. Законодавчий бюлетень*. 2005. С. 33–38.

317. Проблема людини в українській філософії XVI-XVIII ст. Львів : Логос, 1998. 239 с.

318. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні / за ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук. Київ : Видавництво «Юридична думка», 2007. С. 185.

319. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 20 березня 1952 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535 (дата звернення: 13.05.2018).

320. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. 260 с.

321. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 02.06.2016 р. № 1401-VIII. *База даних «Законодавство України»*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19> (дата звернення: 03.10.2023).

322. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя : Постанова Пленумом Верховного Суду України від від 01.11.96 р. № v0009700-96. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96> (дата звернення: 03.10.2023).

323. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 року № 1402-VIII (в редакції від 01.01.2020). *База даних «Законодавство України»*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 03.10.2023).

324. Прокопович Т. Духовний регламент. Антологія лібералізму : політико – правничі вчення та верховенство права / упор. С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд ; відп. ред. С. Головатий. Київ : Книги для бізнесу, 2008. С. 729–789.

325. Пролєєв С. Соціально-політичне самовизначення сучасного українського суспільства. *Філософська думка*. 2018. № 6. С. 85.

326. Пухтецька А. А. Європейський адміністративний простір і принцип верховенства права. Київ : Видавництво «Юридична думка», 2010. 139 с.

327. Пучинський В. К. Захист прав людини в Європейському Союзі. *Право України*. 2013. № 6. С. 51-60.

328. Густав Радбрух : Вікіпедія. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Густав_Радбрух (дата звернення: 03.10.2023).

329. Рабінович С. П. Юснатуралістичні підходи у філософсько-правовій думці сучасної України. *Право України: Юридичний журнал*. 2013/2. № 9. С. 72-86.

330. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник ; видання 5-те, зі змінами. Київ: Атіка. 2001. 176 с.

331. Рабінович П. М. Верховенство права як соціально-природний феномен (контури ідеалу). *Право України*. 2010. № 3. С. 19-23.

332. Рабінович П. М. Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістовна класифікація. *Право України*. 2010. № 2. С. 20.

333. Рабінович П. М. Конституційне забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні: можливості ефективізації. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 5. С. 68-78.

334. Рабінович П. Соціальна сутність прав людини : у світлі потребового підходу. *Вісник Академії правових наук України*. Харків : Право, 2005. № 1 (40). С. 3-13.

335. Рабінович П. Універсальний канон людських прав. *Право України*. 2018. № 9. С. 109-123.

336. Рабінович П. Людські потреби – глибинний визначальний чинник праворозуміння. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 4 (79). С. 14-24.

337. Разметаєва Ю. Реалізація та захист прав людини через інституції громадянського суспільства. *Антропология права*. Львів, 2008. С. 427-443.

338. Райснер М. А. Право. Наше право. Чужое право. Общее право. Л., 1925. С. 268-270.

339. Рєпа А. Права людини: філософія долаття перешкод. *Філософія прав людини* / за ред. Ш. Госепата, Г. Ломанна ; 2-ге видання. Київ : Ніка-Центр, 2012. С. 7-15.

340. Рікер П. Право і справедливість. Київ : Дух і літера, 2002. 216 с.

341. Рікер П. Сам як інший. Київ : Дух і Літера. 2000. 458 с.

342. Рогович М. Д. М. Козачинський і Г. Сковорода. К : Наукова думка. 1975. С. 135-140.

343. Романова А. С. Право і людина: гармонійна єдність у період суспільної аномії. *Юридична наука*. 2016. № 3. С. 15-21. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/jnn_2016_3_4 (дата звернення: 03.10.2023).

344. Романова А. С. Буття людини: природно-правовий зміст. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки*. 2016. № 850. С. 570-571.

345. Романова А. С. Позитивна правова активність людини у природно-правовому просторі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів : Вид-во «Львівської політехніки». 2016. № 837. С. 321-326.

346. Ромашкін С. Типи правопізнання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Харків, 2008. 23с.

347. Руднева О. М. Розвиток концепції прав людини під впливом глобалізаційних та інтеграційних процесів. *Бюлетень міністерства юстиції*. 2010. № 11. С. 30–37.

348. Рябошапко Л. Природне право чи юридичний позитивізм *Віче*. 2008. № 5-6. URL : <http://veche.kiev.ua/journal/873/> (дата звернення: 03.10.2023).

349. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / пер. з франц. О. Хома. Київ : Port-Royal. 2001. 349 с.

350. Савич В. О. Особливості міжнародно-правового регулювання глобальних проблем сучасності. *Міжнародне та національне законодавство:*

способи удосконалення : Міжнародна наук.практ. конференція (29-30 березня 2019 р.) Дніпро, 2019. С. 183-187.

351. Селіванов В. Право і влада в сучасній Україні : методологічні аспекти. Київ : Ін Юре, 2003. 724 с.

352. Селіванов В. Нетотожність права і закону (методологічний аспект). *Право України*. 2005. № 5. С. 7-11.

353. Селіванов В. М. Право і закон (філософський погляд на співвідношення права та закону). *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. №1-2. С. 51-63.

354. Селіванов В. До питання методології розроблення сучасної правової доктрини. *Вісник академії правових наук України*. 2005. № 2 (41). С. 15-26.

355. Селіванов В.М. Демократичний вимір конституційної реформи в Україні: обумовленість і необхідність. *Право України*. 2003. № 8. С. 17-24.

356. Селіванов В. Поняття і категорії в процесі історичного розвитку юридичної науки. *Вісник академії правових наук*. 2005. № 2. С.3-6.

357. Серьогін В. Поняття право та закон і контексті принципу верховенства права. 27.10.2015. URL : <https://legalitas.com.ua/ua/v-seregin-ponyatiya-pravo-i-zakon-v-kontekste-principa-verhovenstva-prava/> (дата звернення: 03.10.2023).

358. Серьогін С. В. Верховенство права в Україні : проблеми розуміння та застосування : монографія. Дніпропетровськ : Грані, 2014. 124 с.

359. Скаун О. Ф. Теорія держави і права : підручник ; 2-ге видання ; пер. Харків : Консум, 2005. 656 с.

360. Сковорода Г. Начальная дверь ко христианскому добро правію. *Повне зібрання творів : у 2 т.* Київ : Наук. думка, 1972. Т. 1. С. 144–153.

361. Сковорода Г. Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни. *Повне зібрання творів : у 2 т.* Київ : Наук. думка, 1972. Т. 1. С. 324–356.

362. Сковорода Г. Разговор называемый алфавит или букварь мира. *Повне зібрання творів : у 2 т.* Київ : Наук. думка, 1972. Т. 1. С. 411–460.

363. Скрипнюк О. Принцип законності як фундаментальна умова формування правової держави. *Проблеми законності*. 2008. Вип. 97. 273 с.

364. Скрипнюк В. Конституційно-правові основи взаємодії органів державної влади і забезпечення верховенства права. *Право України*. 2010. № 3. С. 80-88.

365. Скоморовський В., Якименко С. Проблеми законотворчого процесу в Україні, удосконалення та підвищення правової культури учасників законотворчого процесу в Україні. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2020. Вип. 39. С. 13-22

366. Скоморовський В.Б., Луцький Р.П., Зварич Р.В., Коритко Л.Я., Олійник О.Б. Теоретичні основи конституційного закріплення принципів соціальної держави і права. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2021. С. 113-121.

367. Скоморовський В., Гдичинський В. Перетворення суб'єктивного змісту правосвідомості як складник правових парадигм на ціннісне правове явище у парадигмально-правовій концепції держави і права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2018. № 35. Том 1. С. 12-15.

368. Сливка С. Українська національна філософія права.: антологічний ракурс. Львів : Воля. 2001. 168 с.

369. Соболев А.С. Сучасна інтегративна юриспруденція і синтезаційні розвідки (досвіди) в історії правової думки. *Часопис Київського університету права*. 2005. №4. С.52-57.

370. Солодовнікова Х. Право на життя чи право на гідність: проблема пріоритетів. *Основні права людини: розуміння та виклики* : матеріали Міжнар. наук. Конференції (м. Київ, 10 грудня 2019 р.). Київ : «Гельветика». 2019. С. 55-58.

371. Стефанчук Р. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : монографія

/ відп. ред. Я. Шевченко. Хмельницький : Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2007. 626 с.

372. Транквіліон-Ставровецький К. Євангеліє учительное. Рахманів. 1619. Ч. 1. Ч. 2.

373. Старичук О. Нормативність як ознака принципів права. *Юридична Україна*. 2008. № 6. С. 26-30.

374. Статут Ради Європи від 5 травня 1949 року. *Офіційний вісник України*. 2004. № 26. С. 215. Ст. 1733.

375. Стовба О. Екзистенціальний аналіз правової ситуації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Харків, 2005. 16 с.

376. Стратій Я. Ідеї природного права і суспільного договору на службі петровського абсолютизму («Правда волі монаршої» Теофана Прокоповича). Україна XVII століття. Суспільство, філософія. Культура. Київ : Критика, 2005. С.128–150.

377. Стучка П. И. Избранные произведения по марксистско-ленинской теории права. Рига, 1964. 590 с.

378. Сухонос В. В. Теорія держави і права : навчальний посібник. Суми : ВТД «Університетська книга», 2005. 536 с.

379. Сущенко В. Проблеми реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Наукові записки НаУКМА. Том 129. Юридичні науки*. 2012. № 2. С. 28-32.

380. Татаркевич В. Історія філософії / пер. з поль. А. Шкрабюка. Львів : Свічадо. 1997. Т. 1. Антична і середньовічна філософія. 456 с.

381. Теорія держави і права : навч. посіб. / С. К. Бостан, С. Д. Гусарев, Н. М. Пархоменко та ін. Київ : ВЦ «Академія», 2013. 348 с.

382. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

383. Темченко В. О. Право у механізмі забезпечення прав і свобод людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 3. с. 44–47.

384. Терлюк І. Феномен нації в науковому дискурсі: до методології

проблеми історичної спадкоємності нації та держави. *Вісник Національного ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2018. Вип. 20. С. 51-54.

385. Терлюк М., Ющик О. До проблеми якості закону України як джерела права. *Право України*. 2017. № 6. С. 17-26.

386. Тертишник В. Принципи права та стратегія і практика судово-правової реформи. *Українське право*. 03.05.2017 р. URL : <http://ukrainepravo.com/scientific-thought/naukova-dumka/tuyrshchyty-tuava-kha-fkhuakhyegkya-k-tuankhyna-ftsesvs-tuavsvsl-uyechsupy/> (дата звернення: 03.10.2023).

387. Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право : моногр. Київ : Атіка, 2009. 284 с.

388. Українська Народна Республіка. Закони. Збірник законів, обіжних та інших розпоряджень по справам в Українській Народній республіці. Київ, 1919. 32 с.

389. Фальковський А. Постмодерністський образ людини та сучасні правові трансформації. *Антропология права: філософський та юридичний виміри* : статті учасників Другого всеукраїнського «круглого столу» (м. Львів, 1-2 грудня 2006 р.). Львів : Край, 2007. С. 305-311.

390. Фейнберг Дж. Природа і значення прав. Філософія права / переклад з англ. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи». 2007. С. 425- 438.

391. Філософія права : навчальний посібник / під ред. О. Г. Данильяна. Харків : Прапор, 2005. 384с.

392. Філософія права / за ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 336 с.

393. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. Шинкарука. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

394. Франко І. Перехресні стежки: вибрані твори. Харків: Фоліо, 2007. С.151-206.

395. Франко І. Украдене щастя: вибрані твори. Харків: Фоліо, 2007. 410 с.

396. Франко І. Вибрані твори. Львів : Каменярь, 1977. 254 с.

397. Француз А. Й., Лященко М. М. Генезис глобальної системи антикорупційної боротьби. *Правничий вісник університету «КРОК»*. 2019. Вип. 34. С. 3-24.

398. Француз А. Й., Саламахіна І. В. Захист прав дітей в умовах збройного конфлікту в Україні: теоретико-правові аспекти даної проблематики. *Правничий вісник університету «КРОК»*. 2018. Вип. 33. С. 5-10.

399. Фукуяма Ф. Ідентичність. Потреба в гідності та політика скривдженості. Київ : Наш формат. 2020. 185 с.

400. Фулей Т. І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя : науково-методичний посібник для суддів ; 2-ге вид. випр., допов. Київ, 2015. 208 с.

401. Фулей Т. Застосування практики Європейського суду з прав людини в адміністративному судочинстві. Роздаткові матеріали. Київ, 2013. 52 с.

402. Фулей Т. І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні : автореф. ... канд. юрид. наук. : 12.00.01. Львів, 2003. 20 с.

403. Фулей Т. Вплив практики Європейського суду з прав людини на судову практику України: підходи та виміри. *Право України*. 2015. № 2. С. 98-113.

404. Фуфалько Т. М. Поняття та зміст принципу пропорційності, його прояв в основних формах діяльності держави. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (серія юридична)*. 2011. № 2. С. 63-73.

405. Хамітов Н., Гармаш Л. Крилова С. Історія філософії. Проблема людини та її меж. Київ : Наукова думка. 2000. 272 с.

406. Харарі Ю. 21 правило для 21 століття. Київ : Book Chef, 2018. 416 с.

407. Харитонов О. І. Порівняльне право Європи: основи порівняльного правознавства. Європейські традиції. Харків : Одиссей, 2002. 592 с.

408. Харт Х. Л. А. Концепція права. Київ : Сфера, 1998. 232 с.

409. Хартія основних прав Європейського Союзу від 07.12.2000 р. № 994_524. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524 (дата звернення: 03.10.2023).

410. Хвойницька Х. М. Легітимація природного права в Україні та європейська юс натуралістична традиція : дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.05. Львів, 2013. 199 с.

411. Хворостянкіна А. Європейські стандарти адміністративного процесу. *Юридичний журнал*. 2005. № 11. URL : www.justinian.com.ua/article.php?id=2014 (дата звернення: 03.10.2023).

412. Хоменко О. В. Виконавча влада: морально-правова природа, особливості : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.01. Харків. 2005. 18 с.

413. Чепульченко Т. О. Правова держава як гарант дотримання основних демократичних принципів та прав людини у суспільстві. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. *Політологія. Соціологія. Право*. 2012. № 2. С. 110-114.

414. Чепульченко Т.О. Принцип верховенства права як відображення генезису прав людини в сучасній правовій державі. URL : www.nbu.gov.ua (дата звернення: 03.10.2023).

415. Честнов І. Посткласична теорія права : контури нової парадигми *Право України*. 2011. № 8. С. 109–114.

416. Цвік М. Про сучасне праворозуміння. *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 4 (23). С. 8–15.

417. Цекалова Н. Межі свободи людини і держави. Гарантування свободи. *Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення* : Міжнар. наук. конф. (29-30 березня 2019 р., м. Дніпро). Дніпро : Дніпровський гуманітарний університет, 2019. С. 60-64.

418. Циппеліус Р. Філософія права / Р. Циппеліус ; [пер. 4-го вид.]. – К. Тандем, 2000. – 299 с.

419. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.

420. Цицерон. Про державу. Про закони. Про природу богів ; пер. з латини В. Литвинов. Київ : Основи, 1998. 478 с.

421. Шапенко Л., Абражевич Д. Євроінтеграційна складова у формуванні правової держави і громадянського суспільства. *Particularitatile adaptarii legislatiei republicii Moldova si Ucrainei la legislatia uniunii Europene* : Conferinta internationala stintifico-practica (23-24 martie 2018, Chisinau, Republica Moldova). Chisinau : Iulian. 2018. Pp. 59-62.

422. Шалашенко Г. І. Конститутивна функція людського самозаперечення. *Колізії антропологічного розмислу*. Київ : Видавець ПАРАПАН, 2002. 152 с.

423. Шаган О. Система принципів нормотворчості. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Данила Галицького*. 2014. № 9. С. 64-69.

424. Шевцова А. Співіснування позитивізму та юснатуралізму в українській правовій традиції XIX - поч. XX ст. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 5. С. 56-59.

425. Шевцова А. Співвідношення природного права та позитивного в до модерній українській правовій традиції домодерної епохи *Правничий часопис Університету «КРОК»*. 2018. Вип. 33. С. 39-47.

426. Шевцова А. Співвідношення права та закону в українській правовій традиції модерної доби. *Правничий часопис Університету «КРОК»*. 2019. Вип. 36-37. С. 35-42.

427. Шевцова А. Відродження та розвиток національної правової традиції як засада правового реформування сучасної України. *KELM*. 2020. № 4 (32). Vol. 2. С. 203-209.

428. Шевцова А. В. Аксіологічний підхід в сучасному правознавстві. *Юридичні науки: проблеми та перспективи* : Міжнародна науково-практична конференція (21-22 червня 2019 р., м. Запоріжжя). Запоріжжя, 2019. С. 142-144.

429. Шевцова А. В. Значимість гуманістичних смислів української правової традиції для правового реформування сучасної України. *Філософські,*

психологічні та методологічні проблеми права : матеріали VIII Всеукраїнської наук.-теорет. конф. (26 листопада 2020 р., м. Київ). Київ, С. 305-309.

430. Шевченко О. О., Вовк О. Й., Капелюшний В. П. та ін. Історія українського права / за ред. О. О. Шевченка. Київ : Олан, 2001. 214 с.

431. Шевченко А., Гапоненко Л. Вдосконалення конституційно-правових гарантій забезпечення прав і свобод людини і громадянина на сучасному етапі державотворення. *Публічне право*. 2016. № 3 (23). С. 77- 84.

432. Шевченко А., Кудін С. Формування та розвиток правової системи у період Київської Русі. *EDITORIAL BOARD*. 2021. № 1/9. С. 422-423.

433. Шевченко А., Кармаліта М. Вплив правової доктрини на правотворчий процес в Україні. *Наукові праці НАУ.Серія: Юридичний вісник «Повітряне та космічне право»*. 2015. Т. 3. № 36. С. 52-57.

434. Шевчук С. В. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні : монографія. Київ : Реферат, 2007. 640 с. URL: http://e-pidruchniki.com/book/12_Sydova_pravotvorchist_svitovii_dosvid_i_perspektivi_v_Ukraini.html (дата звернення: 03.10.2023).

435. Шевчук С. Доктрина верховенства права і конституціоналізму: історична генеза і співвідношення. *Право України*. 2010. № 3. С. 52-61.

436. Шевчук С. Принцип субсидіарності у діяльності Європейського Суду з прав людини та необхідність узгодження судової практики. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини* : зб. наук. ст. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 вересня 2012 р.). Одеса : Фенікс, 2012. С. 82-89.

437. Шевчук Р. Ще раз про діалектичний метод у правознавстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 11. С. 216-219.

438. Шестопалова Л. Теорія держави і права : навчальний посібник. Київ, 2010. 163 с.

439. Шилінгов В. С., Сюр Н. В. Адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу: теоретико-правовий аспект. *Науковий вісник НАВС України*. 2004. №3. С. 75-82.

440. Шкода В. Вступ до правової філософії. Харків : Фоліо. 1997. 223 с.
441. Шпакович О. Принципи субсидіарності та пропорційності у праві Європейського Союзу. *Право України*. 2012. № 3-4. С. 321-328.
442. Шумак І. О. Теорія природного права Станіслава Оріховського. *Держава і право*. Київ : Ін Юре. 1999. Вип. 2. С. 33-37.
443. Шульженко Ф. П., Андрусяк Т. Г. Історія політичних і правових вчень : навч. посіб. / 3-є вид., стер. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 304 с.
444. Юдківська Г. Деякі проблеми застосування практики Європейського Суду з прав людини в Україні. *Право України*. 2011. №7. С. 74-79.
445. Юркевич П. Філософія права. Памфіл Юркевич. Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник / вид. друге. Київ : Ред. журн. «Україн. світ», 2000. С. 162-231.
446. Ющик О. І. Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні. К., 1997. 191 с.
447. Ющик О. І. Галузі та інститути правової системи (міфи та реальність). Київ : Оріяна, 2002. 110 с.
448. Ющик О. Питання державотворення: чи відбудеться в Україні правова реформа. *Віче*. 2007. № 9-10. С. 36-38.
449. Яценко Р. Ю. Правотворчість в умовах перехідного суспільства: теоретико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2013. 180с.
450. Ярошенко І. С. Принцип пропорційності у цивільному процесуальному праві: забезпечення балансу публічного і приватного інтересів. *Право України*. 2017. № 8. С. 21-26.
451. Austin J. The province of jurisprudence determined. London, 1967. 334p.
452. Czolowski A. Pogląd na organizacje i działalność dawnych władz miasta Lwowa do 1848 r A. Czolowski. S. 34.
453. Different approaches to the definition of the Rule of Law. URL : <http://www.revision-notes.co.uk> (дата звернення: 03.10.2023).

454. Glenn H. P. Doin' the Transsystemic : Legal Systems and Legal Traditions. *McGill Law Journal*. 2005. Vol. 50. P. 873.

455. Glenn P. H. Legal Traditions of the World. Sustainable Diversity in Law. *New York Oxford University Press*. 2000. 371 p.

456. Erlich E. Grundlegung der Soziologie des Rechts. B., 1913. 389 S.

457. Haase R., Keller R. Grundlagen und Grundformen des Rechts. Stuttgart, 1986. S. 15-46.

458. Husserl E. Ideen zu einer Phenomenologie und Phenomenologischen Philosophi. *Husserliana*. Bch 1. Bd 1. Haag, 1954.

459. Leszczynski J. Dogmatyki prawnicze w dodie globalizacji. Filozofia prawa wobec globalizmu. / pod redakcia J. Stelmacha. Krakow : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellonskiego. 2003. S.117-127.

460. Kaufmann A Rechtphielosophie im wandel. Stationenines Wegen. Frankfurt, 1987. 296 S.

461. Kaufmann A. Problemqgeschichte der Rechtsphielosophie. Munchen, 1994. 318 S.

462. Kress K. Legal Indeterminacy and Legitimacy. *Legal Hermeneutics: History, Theory, and Practice* / Edited by Leyh G. Berkeley : University of California Press, 1991. P. 200-218.

463. Oestreich G. Justus Lipsius als Theoretiker des neuzeitlichen Machtstaates. Zu seinem 350. Todestag. *Historische Zeitschrift*. 1956. Bd. 181. S. 31–78.

464. Pechenik A. Stan obecny teorii I filozofii prawa w krajach zachodnich/ *Studia z filozofii prawa* / pod redakcja J. Stelmacha. Krakow : Wydawnictwo Unawersytetu Jagiellonskiego. 2003. S. 9-15.

465. Pechenik A. Dogmatyka prawa, sprawiedliwosc i system. *Studia z filozofii prawa* / pod redakcja J. Stelmacha. Krakow : Wydawnictwo Unawersytetu Jagiellonskiego. 2001. S. 135-149.

466. Patej-Bratasiuk M. Filozoficznoprawne aspekty besprawia w warunkach wspulczesnej Ukrainy. *Filozofia prawa wobec globalizmu* / pod redakcia J.

Stelmacha. Krakow : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellonskiego. 2003. S. 223-228.

467. Richard H. F. Jr. «The Rule of Law» as a Concept in Constitutional Discourse. *Columbia Law Review*. 1997. Vol. 97. № 1. pp. 1-56.

468. Stelmach J. Współczesna filozofia interpretacji prawniczej. Krakow, 1998. 220 s.

469. Wojciech C., Bartosz B. Globalny system prawa. Studia z filozofii prawa. / pod redakcją J. Stelmacha. Krakow : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellonskiego. 2003. S. 93-111.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Шевцова А. Співвідношення природного права та позитивного в домодерній українській правовій традиції домодерної епохи. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2018. Вип. 33. С. 39-47.
2. Шевцова А. В. Закон крізь призму основних типів праворозуміння. *Юридичний науковий електронний журнал*. №3. 2019. С. 266-269.
3. Шевцова А. Співіснування позитивізму та юснатуралізму в українській правовій традиції ХІХ-поч. ХХ ст. *Порівняльно-аналітичне право*. №5. 2019. С. 56-59.
4. Шевцова А. Співвідношення права та закону в українській правовій традиції модерної доби. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2019. Випуск 36-37. С. 35-42. <https://doi.org/10.31732/2312-7686-37-43>.
5. Шевцова А. Відродження та розвиток національної правової традиції як засада правового реформування сучасної України. *KELM* (Республіка Польща). 2020. № 4 (32). vol. 2. С. 203-209. <https://doi.org/10.51647/kelm.2020.4.2.36>.
6. Topchiy V., Boichuk A., Zhydovtseva O., Shevtsova A., Serohin V., Voronov M., Hradova Y. Content of human legal value within positivist type of legal understanding. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2020. Vol. 25 (S4). Pp. 1-8.
7. Shevchenko A., Voitseshchuk A., Zhydovtseva O., Kudin S., Boichuk A., Shevtsova A. The Value of Man in the Positivity Type of Understanding Law. *Guestianes politicas*. 2022. Vol. 40 № 74. DOI: <https://doi.org/10.46398/cuestpol.4074.54>.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Шевцова А. Стандарти прав людини як основа правової нормотворчості. *Основні права людини: розуміння та виклики* : матеріали Міжнародної науково-

практичної конференції (10 грудня 2019 р., м. Київ). Київ : Гельветика, 2019. С. 64-67.

9. Шевцова А. В. Аксіологічний підхід в сучасному правознавстві. *Юридичні науки: проблеми та перспективи* : Міжнародна науково-практична конференція (21-22 червня 2019 року, м. Запоріжжя). Запоріжжя, 2019. 148 с. С. 142-144.

10. Шевцова А. В. Значимість гуманістичних смислів української правової традиції для правового реформування сучасної України. *Філософські, психологічні та методологічні проблеми права* : матеріали VIII Всеукраїнської наук.-теорет. конф. (26 листопада 2020 р., м. Київ). Київ : Національна академія внутрішніх справ, 2020. С. 305-309. URL : http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/bitstream/123456789/17890/1/%d0%9a%d0%be%d0%bd%d1%84%d0%b5%d1%80%d0%b5%d0%bd%d1%86%d1%96%d1%8f_%d0%a4%d1%96%d0%bb%d0%be%d1%81%d0%be%d1%84%d1%96%d1%8f_26.11.2020.pdf

13. Шевцова А., Братасюк М. Сучасна філософія правового захисту: необхідність зміни акцентів. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід* : матеріали V-ої Міжнародн. наук.-теорет. конф. (16-17 квітня 2021 року, м. Тернопіль). Тернопіль : ЗУНУ, 2021. С. 18-20. URL : <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/41903/1/%D0%9C%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80.%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84.%20%D0%AE%D0%A4%202021.pdf>

14. Шевцова А. Верховенство права як засада правового державотворення. *Проблеми і стан дотримання захисту прав людини в Україні* : матеріали Міжнародн. науков-практ. конф. (20-21 серпня 2021 р., м. Львів). Львів, 2021. С. 68-70.